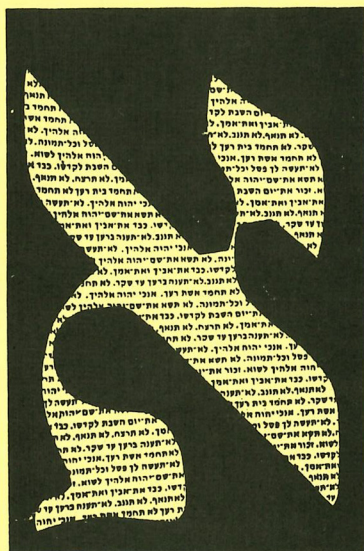

Karl-Johan Illman

JUDENDOMEN

i ljuset av dess högtider

Religionsvetenskapliga skrifter nr 24

1994

JUDENDOMEN
i ljuset av dess högtider

Första upplagan 1992
Andra bearbetade och korrigerade upplagan 1994

Religionsvetenskapliga skrifter nr 24

Karl-Johan Illman

JUDENDOMEN

i ljuset av dess högtider

**ÅBO 1994
ÅBO AKADEMI**

Åbo Akademis tryckeri
Åbo 1994

ISBN 978-952-12-4174-1 (online)

ISSN 0780-1270

ISBN 951-650-412-4

FÖRORD

Denna bok baserar sig på föreläsningar som jag under en följd av år hållit vid Åbo Akademi. Den är tänkt som en översiktsbok närmast för sådana som studerar judendomen inom teologi eller religionshistoria. Anledningen till att jag publicerar den är att det på svenska inte tycks finnas någon motsvarande. Jag hoppas givetvis att den skall finna läsare också utanför universitetet.

Såsom ickejude har jag varit ganska tveksam när det gällt att publicera någonting om det innersta av judendomen. Att jag ändå gjort det beror på — förutom nämnda behov — att några av mina judiska vänner haft vänligheten att läsa, korrigera och kommentera mitt manuskript. Dessa är Scholem Bolotowsky (Helsingfors), Moshe Edelman (Jerusalem), Semy Kahan (Jerusalem) och Jakob Seela (Åbo). Min hustru, Siv Illman, har hjälpt mig att hitta kvarblivna fel och söka bättre formuleringar. Jag tackar dem alla hjärtligt.

Jag vill också tacka de judiska församlingarna i Helsingfors och Åbo samt fotograf Nils Andersson (Helsingfors) för att de ställt bilder till mitt förfogande.

Slutligen tackar jag professor Nils G. Holm för att han berett rum också för denna bok i serien Religionsvetenskapliga skrifter som han ger ut.

Åbo den 9 mars 1992

Karl-Johan Illman

FÖRORD TILL ANDRA UPPLAGAN

När första upplagan av boken oförmodat tog slut efter bara två år, stod jag inför uppgiften att i brådskande ordning ge ut en andra upplaga. En del smärre strykningar och tillägg har jag sett mig föranledd att göra. Därtill har jag kunnat rätta en rad tryckfel och detaljer — främst tack vare docent Nils Martolas sakkunniga anteckningar i marginalen. Jag tackar honom för dessa. Likaså tackar jag rektor Kaija Strandström, Vasa, i vars hem jag har fått uppleva hur en judisk påskmåltid smakar, författaren Sven-Erik Klinkmann, vars recension av bokens första upplaga gladdade och inspirerade mig, samt min hustru TD Siv Illman, som läst igenom och gett mig värdefulla synpunkter på manuskriptet också till denna version. Slutligen tackar jag professor Nils G. Holm som låtit även den nya upplagan gå i tryck.

Åbo 10 juni 1994

Karl-Johan Illman

Innehåll

1.	Inledning	7
1.1.	Hur beskriva judendomen?	7
1.2.	Den judiska tideräkningen	15
1.3.	Från tempel till synagoga	21
2.	Den dagliga morgonbönen	25
2.1.	Inledande böner	26
2.2.	Birkot ha-shachar – "Böner i gryningen"	29
2.3.	Pesuqe' dezimra – "Sångavsnitt"	33
2.4.	Qeri'at shema' – Recitationen av shema'	34
2.5.	Shemonæ 'æsre – Adertonbönen	41
2.6.	Ordning för läsandet av Tora	50
3.	Sabbaten	53
3.1.	Sabbatens historiska ursprung	53
3.2.	Sabbatens förbjudna arbete(n)	56
3.3.	Sabbatskväll i hem och synagoga	58
3.4.	Sabbatsmorgon i hem och synagoga	66
4.	Påskan	79
4.1.	Påskens historiska bakgrund	79
4.2.	Förberedelser för påskan	81
4.3.	Sedæraftonen	83
4.4.	Övriga påskdagar	98
4.5.	Om påskens innebörd	100
5.	Veckofesten	101
5.1.	Veckofesten i antiken	101
5.2.	Veckofestens första dag	106
5.3.	Veckofestens andra dag	110
5.4.	Veckofestens innebörd	111
6.	Nyår och Försoningsdag	114
6.1.	"High Holy Days"	114
6.2.	Nyårsdagens ursprung	115
6.3.	Nyårsfestens gudstjänster	120
6.4.	Tiden mellan Nyår och Försoningsdag	125
6.5.	Försoningsdagens ursprung	128
6.6.	Försoningsdagens gudstjänster	130

7.	Lövhyddehögtiden – Shemini ‘Atsæræt – Simchat Tora	139
7.1.	Lövhyddehögtidens ursprung	139
7.2.	Lövhyddehögtiden i vår tid	143
7.3.	Lövhyddehögtidens innebörd	150
7.4.	Shemini ‘Atsæræt	152
7.5.	Simchat Tora – toraglädjens fest	155
8.	Hanukka och Purim	159
8.1.	Hanukkas ursprung	159
8.2.	Hanukkafirandet idag	165
8.3.	Purimfestens ursprung	170
8.4.	Purimfesten i vår tid	173
8.5.	Purims innebörd	177
9.	Den 9 ‘Av – Holocaustdagen – Israels självständighetsdag	179
9.1.	Den 9 i månaden ‘Av	179
9.2.	Holocaustdagen	184
9.3.	Israels självständighetsdag	189
10.	Från vaggan till graven	193
10.1.	Riter vid födelse, adoption och konvertering	193
10.2.	Bar Mitsva och Bat Mitsva	199
10.3.	Vigsel	204
10.4.	Död och begravning	207
11.	Avslutning	213
	Litteratur	218
	Index	224

1 – INLEDNING

1.1. Hur beskriva judendomen?

Hur skall man beskriva judendomen – eller en religion överhuvudtaget? När det handlar om en religion som har en 3000 år lång historia, säger det sig självt att källorna är väldigt olika ifråga om ålder, genre, språk o.s.v. Kan man då alls tala om "judendomen" som något konstant, som en religion, i förhållande till det judiska folkets skiftande historiska, politiska, sociala förhållanden? För att besvara den frågan måste vi söka en modell för samspelet mellan religiösa idéer och den sociala grupp som hyser dessa idéer [Neusner 1983, vii].

Man kan med Jacob Neusner hävda, att vi inte har att göra med *en* "judendom" utan en rad olika "*Judaisms*", t.ex. den formativa eller "tidiga", den klassiska judendomen och reformjudendomen. Dessa olika "system" eller versioner av judendomen kan beskrivas vart för sig eller tillsammans utifrån en gemensam "fältteori". Ett "*religionssystem*" omfattar enligt Neusner [1987a, 17. Jfr 1987b, 7]:

1. en *världsåskådning*, som förklarar vem människan är, varifrån hon kommer, vad hon bör göra;
2. ett *sätt att leva*, som i konkreta handlingar uttrycker världsåskådningen och som sammanbinder individens liv med samfundets och
3. en speciell *social grupp*, i fråga om judendomen ett judiskt system – ett "Israel" – till vilket världsåskådningen och sättet att leva hänvisar.

Ett judiskt system, eller helt enkelt en judendom, omfattar sålunda en världsåskådning, ett sätt att leva, samt en grupp som omfattar världsåskådningen och praktiserar detta sätt att leva.

Om man beskriver judendomen som en serie successiva, eller ibland parallella system, kan man kanske undgå frestelsen att tala om något så abstrakt som "judendomen i sig" eller "i allmänhet", dvs något som aldrig har existerat som en konkret historisk storhet. Å andra sidan förhåller det sig givetvis så att de frågor som varje nytt judiskt system försöker besvara har åtskilligt gemensamt med de tidigare systemens frågor. Neusner har i en av sina böcker antagit ett schema bestående av exil och återvändande som karakteriskt för judendomens samtliga system [Neusner 1987b, 5-6].

Vill man ge en så heltäckande beskrivning av judendomen som möjligt, erbjuder sig åtminstone tre alternativ:

1. Man följer den *historiska utvecklingen* från de äldsta källorna till våra dagar och försöker se hur bestämda myter¹ och riter utformats och förändrats under tidernas lopp.
2. Man ger en *systematisk beskrivning* av judendomen, så att materialet disponeras efter bestämda läror och föreställningar, kanske med visst utrymme för förändringar på relevanta punkter.
3. Man baserar beskrivningen på festkalendern, det rituella året, och beskriver innehållet i *de centrala högtiderna*, igen med visst utrymme för förändringar under tidernas lopp.

Låt mig här kort presentera dessa olika alternativ för en beskrivning av judendomen, deras för- och nackdelar.

[1] *Judisk historia*. Det säger sig självt, att judendomen av idag inte är identisk med den israelitiska religion som vi känner från Gamla testa-

¹ Med "myt" förstås här en struktur genom vilken en social grupp organiserar och ger mening åt sin erfarenhet. Jfr Gillman 1990, 26. Detta är en av de användningar av ordet som förekommer inom vetenskaplig litteratur och alltså något helt annat än den populära användning i vilken "myt" är motsatsen till faktum, liktydigt med "lögn".

mentet. När *templet* i Jerusalem år 70 förstördes, upphörde den offerkult som ägt rum där och prästerskapet som utfört den försvann. Även om man kan säga, att *synagogan* kom att överta mycket från templet, är skillnaden t.ex. mellan djuroffer och "böneoffer" ändå markant. Judendomen före år 70 var – som vi vet av bl.a. Qumran-rullarna och av NT – mycket brokigare före templets fall än efter, då den fariseiska riktningen nästan ensam överlevde, blev förhärskande och förde judendomen vidare. I vår tid är judendomen pånytt ganska mångskiftande: hasidismen uppkom på 1700-talet och de tre huvudriktningarna, reform-, konservativ och (ny)ortodox judendom etablerade sig på 1800-talet – för att nämna endast de viktigaste nya riktningarna. En historisk framställning av judendomens olika utvecklingsskeden borde alltså låta dessa olika riktningar framträda med sina respektive särdrag. Med hjälp av Neusner [1987b] skall vi här försöka illustrera hur en historisk-kronologisk framställning av judendomens historia kan disponeras:

Första templets tid	Biblical Judaism 1000 – 586 B.C.
Andra templets tid	First age of diversity 586 B.C. – 70 A.D.
	First stage of formation 70 – 200 A.D. Mishnah
	Second stage of formation 200 – 600: Talmud, Midrash
"Medeltiden"	Classical age 640 – 1789
"Nya tiden"	
ortodox, konservativ, reformjudendom	Second age of diversity 1789 to the present

Det här exemplet kanske redan visar, att det i varje fall är mycket svårt att med ett historiskt-genetiskt perspektiv kunna ge en heltäckande bild av judendomen. Måste vi då av praktiska skäl begränsa oss till bestämda epoker av judendomen, t.ex. Neusners "system", som på så sätt skulle kunna ges en mera adekvat och heltäckande beskrivning? En nackdel med en beskrivning av en viss epok eller en viss riktning är att den lätt blir hängande i luften. För att den skall te sig meningsfull borde den följas upp med beskrivningar av andra epoker eller riktningar.²

[2] *Judisk tro*. Det är uppenbart att det finns gemensamma temata, som alla versioner av judendom refererar till, t.ex. utkorelsen och förbundet på Sinai och landet Israel som Guds gåva till folket, som allt kan sammanfattas i den centrala symbolen *Tora* [Neusner 1988, xiv]. Betyder detta att det kunde löna sig att försöka göra en *systematisk rekonstruktion* av judendomen? Det har förvisso inte varit lika vanligt att skriva systematiska teologier för judendomen som för kristendomen, men försök har gjorts speciellt av liberala judiska teologer. Det finns även framställningar av judisk religion som baserar sig på Maimonides' tretton trosartiklar, liksom det finns moderna judiska "teologier".³

Den systematiska presentationen av judendomen kan illustreras med hjälp av Steven Katz' *Jewish Ideas and Concepts* (1977):

Part I – GOD

God in the Bible
God in Talmudic Literature
God in Medieval Jewish Philosophy
God in the Kabbalah

² de Lange 1986, 7, har gått en medelväg i sin *Judaism*. Han behandlar judendomen idag men har en historisk approach till sitt ämne.

³ Jag hänvisar till Jacobs 1973, Katz 1977, Fackenheim 1987 och Gillman 1990. En översikt över de olika försöken att systematiskt sammanfatta judendomen finns i Borowitz 1983.

God in Modern Jewish thought
Names of God
Attributes of God
Providence of God
Justice and Mercy of God
Manifestations of God
Anthropomorphism

II – MAN

Man in the Bible

- A. Nature and Purpose of Man
- B. Nature and Purpose of Woman
- C. Sin
- D. Repentance and Forgiveness
- E. Death

Man in Talmudic Literature

- A. Nature and Purpose of Man
- B. Nature and Purpose of Woman
- C. Free Will
- D. Sin
- E. Repentance
- F. Forgiveness
- G. Death

III – GOD AND THE JEW

Judaism

Covenant

Chosen people

Revelation

Torah

Mitzvot⁴

Piety, Study, Charity and Prayer

Kiddush Ha-Shem ("Sanctification of the Name")⁵

⁴ Ordet betyder "befallningar" och betecknar enskilda bud och förbud som ingår i Toran.

⁵ "Helgandet av namnet" är ett judiskt uttryck för martyrdöden.

Likheten i terminologin med kristna trosläror är påfallande. En sådan lära inbegriper både "dogmatik" och "etik" som organiskt hör ihop både inom judendomen och kristendomen. Det har emellertid hävdats, att judendomen inte låter sig infångas i några teologiska system. Detta skulle bero dels på att judendomen i sin klassiska form representerar ett "organiskt" tänkande, som är resultatet av reaktioner på konkreta situationer, snarare än en systematisk beskrivning av vad en jude tror och gör. Dels har man menat, att judendomen har fäst mera vikt vid den rätta handlingen än vid den rätta tron. Detta är bara delvis sant och gäller huvudsakligen för den formativa perioden, ca 70-600 e.Kr. Men konfrontationen med det grekiska tänkandet under medeltiden ledde judiska lärde till att försöka sammanfatta toran i mer eller mindre sträng systematisk form. Maimonides är den mest lysande företrädaren för denna trend som sedermera inte har upphört att göra sig gällande [Jacobs 10]. Det finns en uppenbar fara att en sådan framställning av den judiska tron blir abstrakt och svårbegriplig, om man inte sätter in den i ett historiskt eller praktiskt sammanhang. Ingen religion består ju enbart av läror, som visserligen kanske bildar ett sammanhängande system, men som i denna form aldrig förekommer annat än på papperet. Därför bör läroaspekten åtminstone kombineras med en annan aspekt som kan göra bilden mera levande.⁶

Här kunde igen Neusners "system" komma till hjälp: vinsten med hans sätt att beskriva judendomen är att det är mera omfattande och mindre abstrakt än teologierna, eftersom det beaktar den sociala gruppen som ställer frågorna ställs och för vilken de besvaras. Men om greppet blir ensidigt funktionellt bestämt, saknas här ändå något alldeles väsentligt, nämligen det som visar vad judarna tror på — "det objektiva" — eller det som avgör hur de besvarar de frågor som ställs.

[3] *Judiska riter*. Något som är gemensamt för judarna allt sedan biblisk tid till våra dagar är den religiösa kalendern, med dess sabbater och

⁶ Jfr t.ex. Unterman 1981, vars första del ägnas åt "Jewish Belief" och andra del åt "Jewish Ritual and Practice".

helgdagar. Visserligen har nya seder och former för firandet av vissa högtider ibland kommit till och några moderna "helgdagar" har fogats till först i modern tid. Men detta ändrar inte på det faktum att de stora bärande högtiderna förblivit desamma både till form och innehåll. Fördelen med att välja ett sådant, närmast liturgiskt, perspektiv är dels att vi här har något som är gemensamt och konstitutivt för judendomen och gäller för skilda tider och platser. Och dels också att *rituellt handlande* är mera gripbart än t.ex. läror. Iakttagandet av sabbaterna och högtiderna visar mera vad judarna har gjort och vad de gör än vad det tror och tänker. Man har sagt att mera än vad judarna hållit sabbaten har sabbaten "hållit", dvs bevarat, judarna (Achad Ha'Am). Betoning av judisk praxis för inte nödvändigt med sig att judedomens åskådningar eller läror förvisas till skräpkammaren. Man kan hävda, att varje fest gestaltar åtminstone en huvudtanke. Den största svårigheten med att använda ett sådant perspektiv yppar sig, om läraren själv inte upplevt eller genomlevt dessa högtider. Den kan delvis avhjälpas, om man har möjligheten att levandegöra materialet genom att besöka en synagoga. Sådana avvikelser i förhållande till den ideala situationen måste tolereras, om man alls vill göra ett försök att presentera judendomen.

Det finns en rad beskrivningar av den judiska festkalendern, av vilka en del inte heller gör anspråk på att ge något annat än just detta – en beskrivning av hur judarna firar sina högtider. Men andra vill ge något mera, de menar nämligen, att vi just här kan fånga judedomens väsen. Hit hör speciellt Irving Greenbergs *The Jewish Way: Living the Holidays* (1988),⁷ där författaren betecknar helgdagarna som den generalkod med vilken man kan upptäcka judedomens väsen. För en ickejude kan det vara svårt att dechiffrera denna kod. Men framställningar som Greenbergs⁸ gör det möjligare att få ett grepp om denna aspekt av ju-

⁷ I sin inledning skriver Greenberg bl.a.: "The Holy Days are the unbroken master code of Judaism. Dechipher them and you will discover the inner sanctum of this religion. Grasp them and you hold the heart of the faith in your hand", I. Greenberg 17.

⁸ Utöver I. Greenberg 1988, hänvisar jag i första hand till Strassfeld 1985 och Waskow 1982.

dendomen. De beaktar nämligen också den historiska utvecklingen och anlägger därtill vissa systematiska aspekter på materialet. Varje högtid gestaltar på något sätt en erfarenhet, som sedermera har antagit formen av en lära.

De flesta judiska högtider har en *naturesida* och en *mytisk-historisk sida*. Men därtill kommer att de kan ha en *personlig* innebörd för den enskilde juden som individ:

Påskan betecknar naturens nyfödelse, det judiska folkets födelse, befrielse, men också den enskilda människans befrielse.

Veckofesten, sju veckor senare, betecknar sommarens början, förbundet mellan Gud och folk på Sinai, men även människans mognad.

Lövhyddehögtiden är frukt- och vinskördens tid, börjar vid fullmåne, betecknar fullbordan och föregriper den messianska tidens fullkomning.

Två högtider har en utpräglad *individuell* karaktär:

Nyåret, vid nymåne, innebär självrannsakan inför Gud och medmänniska och därmed ny början för judens etiska och religiösa liv.

Försoningsdagen är kulmen för denna rannsakan: Guds dom avkunnas och det betyder i regel upprättelse för den enskilde.

Shemini 'Atsæræt har däremot allomfattande karaktär: slutet på lövhyddehögtiden, slutet av grönskan, av festtiden, vinterns början, "döden".

De ovannämnda festerna bör kompletteras med Hanukka, Purim, fastedagarna, speciellt Tish'a B'Av, och sabbaterna för att bilden skall bli fullständig, men jag avstår här från att komplicera den ytterligare. Men redan det sagda visar, att det judiska året, såsom det manifesteras i gudstjänstbruk och riter, innesluter följande dimensioner:

naturens kretsgång: vår – sommar – höst – vinter;

den "mytiska historiens" faser: uttåg – förbund – ökenvandring – den messianska tiden;

de viktigaste faserna i judens liv: befrielse, förpliktelse mot förbundet, rannsaking, dom, frikännande.

Slutsatser: Ur diskussionen om de olika möjliga sätten att nalkas judendomen drar jag för denna framställning tre slutsatser:

1. här talas om "judendomen" i betydelsen den traditionella judendomen sådan som den utgestaltats i de klassiska källorna och i den liturgiska praxis som med vissa variationer fortlever ännu idag;
2. presentationen av de judiska högtiderna ger utrymme åt de historiska förändringarna och samtidigt en bild av judendomen sådan den praktiseras idag;
3. en diskrepans kvarstår mellan judendomen sådan den framställs i handböckerna och sådan den förverkligas på olika håll i världen — det är skillnaden mellan ideal och verklighet, som man i en framställning som denna inte hela tiden kan fokusera, men som det gäller att vara medveten om.

1.2. Den judiska tideräkningen

I biblisk tid föreställde man sig inte tiden som ett enda lineärt förlopp. Man kände inte till "tiden" som sådan, utan man tänkte sig t.ex. ett människoliv som en följd av "tider", så i uttrycket "mina tider är i din hand" (Ps 31:16) — jfr Hes 12:27 och Job 24:1, där det hebreiska ordet för tid också står i pluralis. Man talar överhuvud inte abstrakt om tid, varken nutid, forntid eller framtid. Det är fråga om tider som är fyllda med ett innehåll och de är rytmiskt återkommande, t.ex. en människas åldrar eller årets högtider. Här kommer de religiösa festerna in i bilden: de ger ju året dess rytm av festtider och tider utan fest. Och dessa har sina speciella innehåll, såsom sådd och skörd. Därför är inte heller "tiden" som sådan den givna utgångspunkten, utan "festtiden" eller "skördetiden". De stora festerna som markerade årets skördetider anknöt till en början till den kananeiska jordbrukskalendern. Det nya för Israel var att dessa högtider sedan historiserades, dvs de fick ett historiskt eller frälsningshistoriskt innehåll *utöver* det som hade med årstid och jordbruk att göra. Sabbaten blev den av Gud givna vilodagen som samtidigt strukturerar veckan. När det gamla Israel började reflektera över att dess liv i landet hade en tillkomsthistoria och en framtid, fick man

ett frälsningshistoriskt perspektiv som inte längre var cykliskt som året, månaden, veckan eller dagen, utan lineärt. Detta förlopp fick sitt innehåll genom Guds frälsningsgärningar, som adderades till varandra. Det blev utgångspunkten för Israels historietänkande och innebar ett viktigt steg. Enligt Martin Noth och Gerhard von Rad förelåg det redan under domartiden, 1100-talet f.v.t. [von Rad 1960, 113-120]. Vid sidan om denna i viss mening rationella tidsuppfattning finns hela tiden den mera upplevelsemässigt bestämda som gestaltas i liturgin.

Det judiska *året* är *lunisolärt*, dvs månaderna räknas i enlighet med månen och året i enlighet med solen. Den tideräkning som följs inom den judiska kalendern baserar sig på stadganden om högtiderna i Tora. Det här sakförhållandet kompliceras av att det i gammaltestamentlig tid fanns åtminstone två olika tideräkningar. Man får räkna med inflytelser från både Egypten och Babylonien. Egypten hade ett solår på 365 dygn, medan den babyloniska kalendern var lunar, dvs den hade 12 månader, som var antingen 29 eller 30 dygn, vilket gav 354 dygn för ett år som började på våren med månaden *nisanu*. Det blev det babyloniska året som mest påverkade den israelitiska tideräkningen [de Vaux 178-179].

Dygnet räknades från solnedgång till solnedgång — jfr skapelseberättelsens uttryck: "det blev afton och det blev morgon". I äldre tid hade israeliterna dock räknat dygnet från soluppgång till följande soluppgång. Man antar att övergången till babylonisk kalender skedde i samband med den judiska exilen på 500-talet. De hemvändande exulanterna har då fört med sig den nya kalendern [de Vaux 181-82].

Veckan hänger samman med de olika månfaserna, nymåne, halvmåne, fullmåne och halvmåne. Veckans sju dagar härrör troligen från sjutalets symboliska värde. Talet sju och sjudagarsperioder spelar en stor roll i t.ex. Gilgamesh-eposet. Det förekommer ofta också i GT: vid bröllop (1 Mos 29:27; Dom 14:12), vid sorg (1 Mos 50:10; Job 2:13), vid festligheter (Est 1:5). Det är möjligt att månaden började indelas i veckor på grund av observation av månens faser. Men eftersom månens

omlopp inte går jämt ut i veckor fick veckan en självständig betydelse. Inom judendomen blev det sabbaten som gav veckan dess struktur [de Vaux 186-188].

Månaden började i Babylonien med att nymånen visade sig och den räckte till följande nymåne. I äldre tid hade månaderna i det gamla Israel kananeiska namn, som *Aviv* (2 Mos 13:4; 23:15), *Ziv* (1 Kon 6:1.37), *Bul* (1 Kon 8:2) osv. Aviv är den månad då påsken infaller och dess namn bevarades länge. Månaderna uppkallades också efter jordbrukets olika faser: insamling, sådd, skörd, sommarfrukt. Under en viss tid gav man dem helt enkelt ordningstal, den första, den andra månaden det och det året. Först i slutet av den gammaltestamentliga tiden infördes de babyloniska namnen på månaderna [de Vaux 183-186]. Den judiska kalendern fastställdes i Tiberias vid mitten av 300-talet e.v.t. När denna av patriarken Hillel II införda praxis har börjat, vet vi dock inte. Nymånadsdagen (*rosh chodæsh*) brukar också markeras i den judiska gudstjänsten med en speciell bön, "välsignelsen av månaden", som förrättas sabbaten före nymånadsdagen.

Månadens ingång fastställdes på andra templets tid i Jerusalem av Sanhedrin, som var ett slags högsta domstol. Sedan tillförlitliga vittnen förklarade sig ha iakttagit nymånen, utropades den nya månaden under festliga former. Att den hade börjat meddelades på "telegrafisk" väg över hela landet, dvs genom eldsignaler från berg till berg. Om det förelåg en risk att eldsignalerna kunde missbrukas, skickade man sändebud. En beskrivning finns i Mishna (Rosh Ha-Shana 2:2-4), där det framgår att "samaritanerna ställt till oreda".⁹ Emissarier sändes ut för de sex månader under vilka viktiga helgdagar inföll (Nisan, 'Av, 'Elul, Tishri, Kislev och 'Adar). Det kunde då hända att budbäraren inte hade exakta uppgifter om månadens början, vilket ledde till att dessa festdagar inte kunde firas på rätt dag. Det ledde till att man satte in en

⁹ Detta kan ha skett helt ofrivilligt, eftersom samaritanernas nymånad kunde avvika med ett dygn från judarnas.

andra dag, utom ifråga om Försoningsdagen, eftersom fastan inte ansågs möjlig att utsträcka till två dagar. När kalendern sedermera fixerades på astronomisk väg förlorade den dubbla helgdagen sin betydelse. Den bibehölls dock i diasporan, men firas inte i Israel [Herr 834-864].

Året. Flera uttryck i GT antyder, att året i äldre tid räknades från hösten och detta antagande stöds av den s.k. Gezer-kalendern från 1000-talet före vår tideräkning [Sarna 84]. Å andra sidan säger 2 Mos 12:2 explicit att påskan skall firas under den första månaden, dvs på våren. Denna räkning bibehölls ännu i seleukidisk tid – 200-talet f.v.t. [de Vaux 190-91]. Men här kvarstår en viss dubbelhet såtillvida, att den religiösa kalendern börjar på hösten, den 1 Tishri, som enligt den bibliska räkningen är den sjunde månaden. Nyårsfesten började först senare kallas *Rosh Ha-Shana*, årets "topp", "huvud", dvs dess begynnelse. Ändå fortsatte man att betrakta Nisan som den första månaden. Vi kan sammanfatta förändringarna på följande sätt:

1. nyåret på hösten (Gezer-kalendern, 2 Sam 11:1 = 1 Krön 20:1; jfr 1 Kon 20:22.26 där uttrycket "årets återvändande" förutsätter att det börjar om hösten;
2. nyåret på våren som i Babylonien (Nisan är den första månaden, 2 Mos 12:2 etc);
3. nyåret på hösten, när nyårsfesten började firas.

En senare harmonisering av kronologin låter det civila året börja den 1 Nisan och kallas "nyåret för kungar och månader", dvs den tid från vilken man räknar regeringsår och den första månaden, medan "årens nyår" eller årsdagen för världens skapelse är det religiösa nyåret som infaller den 1 Tishri. Därtill införde man två andra "nyår": den 1 Elul som är nyåret för tionde av djur och den 15 Shevat som är "trädens nyår", *Tu Bishevat*.

Ett år baserat på den babyloniska kalendern hade som sagt 354 dygn. Det finns indicier för att israeliterna (från Egypten?) hade kännedom om ett solår med 365 dygn: Henok levde 365 år och syndafloden räckte 365 dygn, vilket kanske skall betyda ett år (1 Mos 7:11; 8:14). I Jubilé-

erboken omnämns ett solår på 364 dygn. Men det var som sagt det babyloniska året med sina tolv månader och 354 dygn som blev normerande för judarna efter exilen. En justering med en extra inskjuten månad vart annat eller vart tredje år reglerade månåret i förhållande till solåret. I praktiken var det månaden 'Adar som fördubblades genom 'Adar Sheni, "den andra 'Adar". Vi har inga upplysningar om den inskjutna månaden tidigare än i 2 Mack 11:21 [de Vaux 188-89].

Det judiska året fixerades genom att man sköt in en månad vart 3, 6, 8, 11, 14, 17 och 19 år, dvs 7 gånger under en 19-årsperiod. Därmed korrigerades förskjutningen i förhållande till solåret. Man måste också göra en korrigerande i förhållande till månens omloppstid, som är 29 dygn, 12 timmar, 44 minuter och 3 sekunder. Med växelvis 29 och 30 dygn blev det en liten överskridning (tre kvartstimme per månad). Överskridningen ledde till att nymåne och fullmåne vid en mekanisk räkning kom i otakt. Korrigeringen av diskrepansen skedde genom reglering av månaderna Marcheshvan och Kislev som blev antingen 29 eller 30 dagar långa.¹⁰ I praktiken blev det judiska året 353-355 dygn och vid skottår 383-385 dagar [Schwarz et al. 9, Wilhelm 15].

¹⁰ Saken komplicerades ytterligare av, att man dessutom måste ta hänsyn till att Försoningsdagen aldrig fick infalla strax före eller strax efter en sabbat och att lövhydefestens sjunde dag inte fick infalla på en sabbat. I praktiken innebar det att nyårsdagen inte fick infalla på söndag, onsdag eller fredag [Wilhelm 15]. Om den gjorde det tog man antingen bort en dag från månaden Kislev eller lade till en dag i månaden Marcheshvan. [Gersh 109-111].

Översikt av den judiska kalendern [jfr Schwarz et al. 11/12]:

<i>Nisan</i>	Mars/April 30 d	15-21 Påsk	2 Mos 12:11.18-19; 3 Mos 23:5-6; 4 Mos 28:16; 5 Mos 16:1-2; 16 räknandet av 'omær börjar 3 Mos 23:15-16 27 holocaustdagen
<i>'Ijar</i>	April/Maj 29 d	4 minnesdag för de stupade 5 Israels självständighetsdag 18 'omær-tidens 33. dag 28 Jerusalem-dagen	
<i>Sivan</i>	Maj/Juni 30 d	6 Veckofest	2 Mos 23:16; 3 Mos 23:10-21; 4 Mos 28:26-31; 5 Mos 16:9f
<i>Tammus</i>	Juni/Juli 29 d	17 fastedag	Sak 8:19
<i>'Av</i>	Juli/Aug 30 d	9 Den 9 'Av	Sak 7:3-5; 8:19
<i>'Elul</i>	Aug/Sept 29 d	1-2 Nyår	
<i>Tishri</i>	Sept/Okt 30 d	3 Gedaljas fastedag 10 Försoningsdagen 15-21 Lövhyydehögtid 22 Shemini 'Atsæræt 23 Simchat Tora	Sak 8:19 3 Mos 16:29-34; 3 Mos 23:27-32; 4 Mos 29:7ff 2 Mos 23:16; 3 Mos 23:34-36; 4 Mos 29:12ff 3 Mos 23:36; 4 Mos 29:35-38;
<i>Marcheshvan</i>	Okt/Nov 29/30 d		
<i>Kislev</i>	Nov/Dec 29/30 d	25-2/3 Tevet: Hanukka	1 Mack 4:52-59
<i>Tevet</i>	Dec/Jan 29 d	10 fastedag	Sak 8:19
<i>Shevat</i>	Jan/Febr 30 d	15 Tu Bishevat, "trädens nyår"	
<i>'Adar I</i>	Febr/Mars 30 d	"skottmånaden"	
<i>'Adar II</i>	Febr/Mars 29 d	14 Purim 15 Shushan Purim	Est 9:17.21-28 Est 9:18

1.3. Från tempel till synagoga

Den judiska gudstjänsten hade i antiken sitt centrum i Jerusalems tempel. Det första byggdes av Salomo ca 950 f.v.t. och efter dess förstörelse år 587 f.v.t. och den babyloniska exilen uppfördes det andra 515 f.v.t. Det fanns flera lokala helgedomar ute i landet (Sikem, Betel, Mamre, Beerseba, Gilgal, Silo etc), men de fick redan under kungatiden dåligt rykte, eftersom man menade att kulten där var synkretistisk, dvs uppblandad med kananeiska inslag [Haran 1978, 26-42]. Stommen i tempelgudstjänsten var offren. Enligt 4 Mos 28:3-8 skulle man offra ett ettårigt lamm morgon och kväll dagligen (*tamid*, "beständigt, upprepat", 2 Mos 29:42; 4 Mos 28:3) [Haran 207]. På sabbaten och nymånaden skulle extra brännoffer och spisoffer utföras (4 Mos 28:3-8). I andra texter skiljer man mellan brännoffret (*'ola*) på morgonen och ett vegetabiliskt offer (*mincha*) på kvällen (2 Kon 16:15; Hes 46:13-15). Detta tycks senare [de Vaux 469] ha flyttats till eftermiddagen (Matt 27:46-50). Psalmer har man sjungit vid gudstjänsterna både morgon och kväll (1 Krön 23:30). Fromma judar har redan i biblisk tid bett tre gånger om dagen (Dan 6:10; jfr Ps 55:18). Men det finns inga vittnesbörd om gudstjänster för allmänheten i templet. Det har enligt Mishna (Tam 5:1) funnits en kort liturgi för de präster som var i tjänst och denna har innehållit flera element som vi finner i den senare synagogliturgin. Även lekmän deltog i tempeloffren och hade vissa liturgiska funktioner. Man anser att Esra och Nehemja på 400-talet införde en del av de centrala elementen i tempelgudstjänsten, bl.a. läsningen ur Toran (Esr 8:1; 5:13; Neh 9:3; 13:1) som dock var sällsynt i äldre tid, men också böner och benediktioner (Neh 9:3-5).¹¹

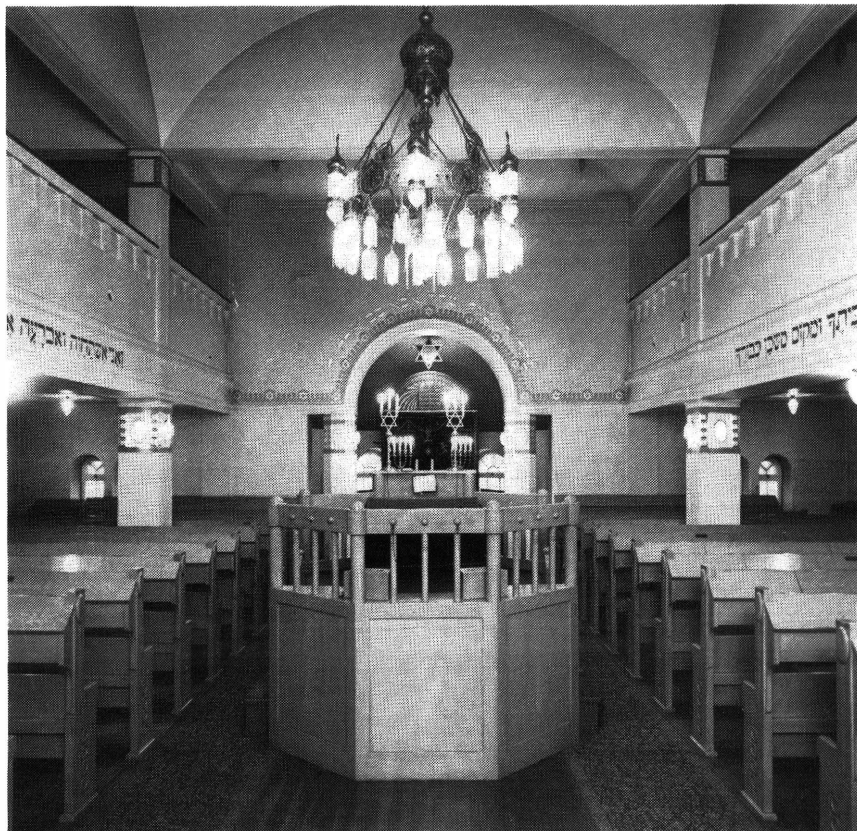
Synagogan (grek. *synagôgê*, hebr. *bet-tefilla*, *bet-hakneset*) var en etablerad institution redan före andra templets fall år 70 e.v.t., men det är svårt att säga något säkert om dess uppkomst. Man har antagit, att

¹¹ På hebreiska *berakha*; i liturgiska sammanhang brukar man ofta använda termen "benediktion", annars "välsignelse".

den uppkom redan under den babyloniska exilen på 500-talet, då judarna inte hade något eget tempel. Enligt en annan teori har synagogan uppkommit i Egypten: det finns ett omnämnande av *proseuchai*, böneplatser, från 200-talet f.v.t. Enligt en tredje teori uppkom synagogan i Palestina bland de grupper av lekmän som samlades till "möten" på sina hemorter (*ma'amadim*, jfr Mishna Ta'anit 4:2), eftersom de inte kunde följa prästerna och leviterna, när dessa skulle göra sin tjänst i templet. Tempeltjänsten förrättades nämligen turvis av präster från olika distrikt i landet. Sådana samlingar förutsatte inte existensen av ett bestämt hus, men de kan ha gett upphov till vissa liturgiska former. Det är anmärkningsvärt att de äldsta fynden av synagogor i Israel gjordes i Galiléen, inte i Judéen eller Jerusalem. Det verkar som om synagogor i början inte har funnits i närheten av templet som sedan biblisk tid dominerade kulten. Det är därför lättast att föreställa sig att synagogan som hus uppkom utanför Israel/Palestina [Reif 71-76].

Förutom att en hel del texter i den judiska bönboken har sitt ursprung i tempelkulten, finns det också några föremål som har det. Främst gäller det Den heliga arken (*'aron ha-qodæsh*), i templet kallad förbundsarken (*'aron ha-berit*) som under första templets tid innehöll lagens tavlor. I synagogan innehåller den torarullarna ur vilka man läser under två vardagar i veckan, på sabbaten och alla helgdagar. Synagogan var redan tidigt så planerad att man stod vänd mot arken och samtidigt mot Jerusalem. Detta berodde på att det första templet som byggdes av Salomo stod i Jerusalem, på den plats som Israels Gud själv utvalt (1 Kon 8:28-30). Detsamma gäller det andra templet som byggdes efter exilen.¹²

¹² I Dan 16:10 läser vi att Daniel, som befann sig i Babylonien, bad vid ett fönster som var öppet i riktning mot Jerusalem. Om synagogans uppkomst, jfr McCracken Flesher 67-81. Om dess inredning, se t.ex. *Små helgedomar* 21-28.

Interiör från synagogan i Åbo, färdig 1912. I förgrunden *bima*, podiet för toraläsningen. Bakom den *'aron ha-qodash*, den heliga arken som innehåller torarullarna.

Disposition. När det gäller att presentera judendomen utifrån dess högtider blir den allra första frågan var man skall börja: vid påsk eller nyår? Av de viktigaste framställningarna som jag konsulterat startar Greenberg serien av fester vid påsken, tydligen därför att han anlägger en systematisk aspekt på sitt ämne: påsken markerar det judiska folkets befrielse och begynnelse som folk. Och inte bara det, valet har också

en ideologisk aspekt: "The central paradigm of Jewish religion is redemption" och "The Exodus is the core event of Jewish history and religion" [I. Greenberg 18, 24]. Påskens tema är åminnelsen av uttåget ur Egypten och denna händelse är konstitutiv för judendomen och innehåller samtidigt dess ledmotiv. Waskow åter börjar sin framställning med den judiska nyårsdagen, Rosh Ha-Shana. Men han erkänner, att det finns två begynnelse av det judiska året [Waskow 1]. Strassfeld har i stort sett Greenbergs uppläggning, men ger liksom Waskow ingen presentation av sabbaten.

När vi talar om "högtider" måste vi också säga något om vad som räknas hit och vad som faller utanför. Det har redan framgått att sabbaten spelar en mycket viktig roll och eftersom den avslutar varje vecka kommer den att strukturera den judiska kalendern starkare än någon annan helgdag. Därför ter det sig nödvändigt att inkludera sabbaten i behandlingen. Och för att förstå det speciella med sabbaten, bör vi veta något om de dagliga bönerna, alltså om vardagens bönetider. Jag startar därför med morgonbönen på vardagarna, går vidare till sabbaten och tar därefter påskan, pingsten, sedan höstfesterna och resten av året i kronologisk ordning för att avsluta med vad som blir kvar. Däri håller jag mig närmast till Greenbergs schema.

Utöver "årets högtider" är det på sin plats att tala om "livets högtider", med vilka man brukar avse födelse, pubertetsfest, vigsel och begravning. Dessa initiationsriter skall vi ta upp i det sista kapitlet.

2 — DEN DAGLIGA MORGONBÖNEN

En traditionell jude ber tre gånger om dagen — morgon, eftermiddag, kväll — i synagogan om det är möjligt. De tre bönetiderna svarar mot de två dagliga offren vid templet plus en aftonbön som förekommit tidigare, men de inte varit obligatorisk förrän Rabban Gamliel (bBerachot 27b)¹³ mot slutet av första århundradet e.v.t. införde den som sådan. De bär följande namn: *shacharit* ("gryning"), *mincha* (eg. "offergåva" → "eftermiddagsgudstjänst") och *ma'ariv* ("kväll"). Alla tre bönestunderna är uppbyggda kring en central bön, den s.k. Adertonbönen, på hebreiska *shemonæ 'æsre*. Under morgon- och aftonbönen är vidare bekännelsen *shema' jisra'el* ("Hör Israel") ett centralt inslag. I morgonbönen på måndag och torsdag förekommer dessutom *läsning ur tora*. Kring dessa beståndsdelar grupperar sig benediktioner och psaltarpsalmer.

I detta kapitel går jag kortfattat igenom innehållet i morgonbönen. Texterna finns i *siddurerna* ("ordningarna") samt i den av Nils Martola översatta texten i *Judiska texter I*.¹⁴

¹³ Förkortningen b framför namnet på en traktat betecknar Babyloniska Talmud eller Bavli. På samma sätt betecknas den Palestinensiska Talmud eller Jerushalmi med p och Mishna med M.

¹⁴ Den traditionella s.k. Malmösidduren, *Siddur Avaudas Habaure* (Malmö 1950, förkortat MS) och den i Stockholm använda reformerade sidduren, *Sidor S'fat Emet* (Basel 1970, förkortat SS) har vardera parallell svensk översättning med rubriker och korta förklaringar till de hebreiska bönerna och är därför användbara även för dem som ej läser hebreiska. Mera information ger *The Authorised Daily Prayer Book*. (1948). Denna utgåva är försedd med engelsk översättning, kommentar och noter av Joseph

Allra först kommer en rad "preliminära böner", därefter följer två "privata" avdelningar, innan den egentliga morgonbönen börjar med sina tre huvuddelar, Shema' ("Hör Israel"), Shemonæ 'æsre ("Adertonbönen") och toraläsningen. De enskilda bönerna benämns i litteraturen efter sina hebreiska inledningsord – de inte har några andra namn.

2.1. Inledande böner [JT 38-42, MS 10-15, SS 10-25]

Ma-tovu (4 Mos 24:5): "Hur sköna är inte dina tält, Jakob, dina boningar Israel" uttalas när man inträder i synagogan, där morgonbönen traditionellt skall hållas. Sammanställningen av bibelcitater börjar med det citerade stället ur 4 Mos 24:5, varefter följer fyra psalmitat (Ps 5:8; 26:8; 95:6; 69:14) som uttrycker bedjarens glädje att få komma till Guds hus och förrätta sin bön.

Deltagarna iklär sig *tallit*, bönemanteln, och förebedjaren läser en välsignelse i vilken han tackar Gud för befallningen om att iklä sig *tsitsit*, dvs de hörntofsar som finns på *tallit* [MS 10-11, SS 23-25].¹⁵

Lovprisad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud och befallt oss att hölja oss i *tsitsit*.

Den bibliska grundvalen för hörntofsarna finns i 4 Mos 15:37-40 som läses efter Shema' i gudstjänsten:

Och Herren talade till Mose och sade: "Tala till Israels barn och säg till dem att de och deras efterkommande skall göra sig tofsar (*tsitsit*) i hörnen på sina kläder och sätta ett mörkblått snöre på varje hörntofs. Och detta skall ni ha som tofsprydnad (*tsitsit*), för att ni när ni ser på den, må tänka på alla Herrens bud och göra

H. Hertz, förutvarande överrabbin i det brittiska samväldet. Förkortningen JT står för *Judiska texter* som innehåller morgonbönen för måndagar, då även läsning ur toran förekommer, medan de speciella inslag som hör sabbats- och helgdagar till saknas. Vid återgivningen av bönexterna har jag valt olika versioner, beroende på vilken som förefallit mig återge texten bäst. Parallelhänvisningar ges även.

¹⁵ *Tallit* bärs vid alla andra morgongudstjänster utom vid Tisha' b'Av, då den används vid Mincha-bönen. På Försoningsdagen används den vid alla gudstjänster. Jfr *Små helgedomar*, 29-33 och Gersh 1986, 99-100.

efter dem och inte sväva omkring efter era hjärtans och ögons begär i trolös avfällighet. Ty jag vill att ni skall tänka på och göra efter alla mina bud och vara helgade åt er Gud."

Tofsen består av fyra vikta trådar som är sammanflätade till fem knutar. Om vi adderar talvärdet för de hebreiska bokstäverna i ordet *tsitsit* får vi 600. Läger man härtill 8 för trådarna och 5 för knutarna blir det 613, dvs den traditionella summan av bud och förbud i toran. Detta har djup symbolisk innebörd och är något som en jude skall tänka på för att komma ihåg buden.¹⁶ Tofsarna fästes i antiken på ytterklädnaden. Ur detta bruk utvecklades den "stora tallit", i vilken den bedjande höljer sig under bön och den "lilla tallit", som bärs av hasider och andra strängt ortodoxa under rocken. Detta plagg anses gå tillbaka på prästernas vita dräkter, som de bar när de utförde tempeltjänst. De bars i senare tid av de lärda.

En liknande välsignelse följer för budet att lägga *tefillin*¹⁷ (bönekapslar):

Lovprisad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud och befallt oss att lägga tefillin.

Att "lägga tefillin" innebär att den bedjande binder en bönerem om sin vänstra arm (*tefillin shel jad*) och sätter en liten kapsel (*tefilla shel rosh*) på sin panna. Det här budet baserar sig på 5 Mos 6:8 som säger: "Du skall binda dem som ett tecken på din hand och de skall vara som ett märke på din panna". Att sådana användes i nytestamentlig tid kan vi se av den kritik som finns i Matt 23:5. Här heter det om fariséerna att de "skaffar sig breda böneremсор", en kritik som också finns i Mishna och Talmud. Det är givetvis inte bruket av hörntofsar och bönekapslar som kritiseras, utan missbruket att göra dem speciellt breda och fina

¹⁶ Av Matt 9:20 (berättelsen om en sjuk kvinna som berörde en av tofsarna på Jesu mantel) vet vi att dessa var i bruk på Jesu tid. Av Matt 23:5 kan vi läsa att Jesus kritiserade sådana som gjorde sig "stora manteltofsar" [Larsson 27-28].

¹⁷ Ordet kommer från ett hebreiskt verb (*plh*) som betyder "märka ut", "skilja ut" - jfr 2 Mos 33:16 [Larsson 24].

[Larsson 24-25]. Välsignelserna läses samtidigt som man utför den befallda handlingen.

Observera att välsignelsen (*berakha*) har en alldeles bestämd form, egentligen finns det två huvudformer. Den första (längre) börjar med tilltal i *andra* person: "Välsignad (Lovad) vare du, Herre, vår Gud, världens konung". Härefter följer en relativsats i *tredje* person: "som har helgat oss med sina bud och befallt oss att ...". Denna typ har också en speciell avslutning som i sig själv är en välsignelse: "Välsignad vare du, Herre, som ..." — utan tilläggsepitet. Den andra (kortare) typen har endast "Välsignad vare du, Herre, som ..." och saknar speciell avslutning. Två långa välsignelser kan inte följa på varandra [Martola 30-32, Petuchowski 1979a, 71].

Jigdal [JT 38-40, MS 12-13, SS 11] — författad av Daniel ben Jehuda på 1300-talet [Millgram 151] — är en hymnisk version av Moses Maimonides' tretton trosartiklar. Dessa, som i sin ursprungliga form läses strax efter den egentliga morgonbönen [MS 116-118], utsäger att Gud är (1) evig, (2) en enda, (3) okroppslig, (4) utan början i tiden, (5) världens Herre, att (6) han har kallat profeter, (7) av vilka Moses är den främste, (8) och gett dem den sanna läran, (9) som inte skall ändras, att (10) han är allvetande, (11) belönar och bestraffar, (12) och skall vid tidens slut sända sin Messias samt (13) uppväcka de döda.

'*Adon 'olam*, "Världens Herre", som nu följer, har ansetts vara skriven av Salomo ibn Gabirol på 1000-talet [Hertz 7], men det är nog riktigast att säga att författaren är okänd. Den infördes i bönboken under 1400-talet [Millgram 151]. Denna hymn besjunger Guds egenskaper och utmynnär i tillförsikten att den bedjande alltid kan söka sin tillflykt hos honom [MS 13, SS 12, JT 39-40]:

Världens Herre var konung, innan något skapats.

Vid den tid då allt blev till efter hans vilja,
blev hans namn Konung.

Och när allt i sinom tid skall upphöra,

skall han ensam härska i upphöjt majestät.
Han var, han är och kommer att vara i härlighet.
Han är den ende, ingen annan finns
som kan liknas vid honom.
Han är utan begynnelse och utan slut,
hans är makten och herraväldet.
Han är min Gud, min räddare lever;
min arvedels klippa i nödens stund.
Han är mitt baner, min tillflykt,
min andel, min bägare den dag jag ropar.
I hans hand anbefaller jag min ande
när jag sover och när jag vaknar,
med min ande och min kropp.
Herren är med mig, jag fruktar inte.

Härefter följer en serie benediktioner som uttalas vid handtvagningen. Genom dem tackar den bedjande för att Gud har bevarat honom under natten samt för utkorelsen och torans gåva [JT 40-41]. Här följer ett "studium" eller läsning av ett avsnitt ur Tora (4 Mos 6:24-26, den aronitiska välsignelsen), ur Mishna (Pea 1:1) och Talmud (bShabbat 127a). Detta gjorde man för att man, i händelse man måste avbryta morgonbönen, ändå kunde anses ha studerat de tre viktigaste judiska texterna: den första är toran själv, de båda andra har ett omnämnande av "studiet av toran" [JT 42, MS 15, SS 13].

2.2. Birkot ha-shachar, "böner i gryningen" [JT 42-51, MS 16-29, SS 14-22]

Namnet betyder egentligen "gryningsvälsignelser" och avser det *första inledande* avsnittet i morgonbönen. Ursprungligen var detta avsnitt avsett för hemmet och kallas därför ibland "privat", men det blev småningom en del av den offentliga bönen i synagogan. Det består av en serie välsignelser, varav namnet kommer. Den allra första som gäller själens renhet och odödlighet är av speciellt intresse:

'*Ælohaj neshama*, "Min Gud, den själ ..." [JT 42, MS 16, SS 14]

Min Gud, själen som du har givit mig är ren, du har skapat den, du har danat den, du har ingjutit den i mig, du bevarar den i mig, du skall en gång taga den ifrån mig och återgiva den i den tillkommande världen. Så länge själen är i mig tackar jag dig, Herre, min Gud och mina fäders Gud, alla varelsers härskare, alla själars herre. Lovad vare du, Herre som giver de döda kropparna deras själar åter.

Bönen visar att den traditionella judendomen betraktar människans själ som "ren", dvs den bär inte på någon arvsynd. Även om synd, brott och skuld följer en människa under hela hennes liv, har toran gett juden kunskapen om motsatsen och judendomen fasthåller övertygelsen om att han kan vända om [Hertz 19]. Här tackar man för att Gud har skapat själen, bevarar den och tar bort den från kroppen vid döden, men återförenar kropp och själ vid uppståndelsen.¹⁸

Nu följer några benediktationer med vilka bedjaren tackar bl.a. för att han inte är skapad till hedning,¹⁹ träl, kvinna — dvs om han är en man. Kvinnorna tackar på detta ställe Gud "som har skapat mig efter sitt behag". Det är tydligt att männen som utformat denna bön vet sig vara privilegierade: det är inte bara en plikt utan också en förmån att studera toran. I vår tid har man inom judendomen kritiserat den ojämlikhet som kommer till uttryck här. Ibland brukar man framhålla att "kvinnan har en stark ställning i hemmet", vilket nog stämmer, men ändå inte räcker till som förklaring till varför kvinnan i ortodoxa och konservativa församlingar alltjämt inte får göra detsamma som mannen.²⁰

¹⁸ Föreställningarna om vad som sker vid döden och uppståndelsen är dock ganska varierande inom judendomen. Se t.ex. Illman 1985, 242-252.

¹⁹ Här används ordet *goj* som betyder "folk" men i Bibeln ofta just "hedning". En del bönböcker har ändrat det till *nokhri*, "främling". Talmud har en positiv formulering "som har gjort mig till en israelit", som också finns i den italienska bönboken. Många lärda har uttalat sig till förmån för den, men den traditionella formuleringen står kvar i de flesta bönböckerna (se Hertz 19-20).

²⁰ Hertz [20-21] förklarar att det inte är en nedvärdering av kvinnan, lika litet som välsignelsen för prästerna vill säga att de är bättre. Vad den utsäger är att Gud har satt

Efter detta [JT 44, MS 18] ber man om Guds hjälp att hålla fast vid toran och inte falla i frestelse. Människans hjärta är ett slagfält mellan den onda driften (*jetsær ha-ra'*) och den goda impulsen (*jetsær ha-tov*) och man ber om hjälp att undvika den förra och hålla sig till den senare. Genom studium av toran och bön kan människan motså den förra och låta den senare få överhanden. Men utan Guds hjälp går det inte, utsäger denna bön.

Nu följer vad man kallar ett "*avkortat shema*" [JT 44, MS 18] som inleds med en privat bön om skydd mot "hårda människor" etc., vilket skall förstås mot bakgrunden av de förföljelser mot judarna som förekom i Persien (ca 450-650). De kan bl.a. ha berott på att judarnas betonde av Guds enhet kolliderade med den fornpersiska dualismen. De lärda förekom en konkret förföljelsesituation genom att sätta in första versen av *shema'* i det tidiga ("privata") skedet av gudstjänsten. Ifall gudstjänstförsamlingen skulle råka ut för ett överfall eller man inte alls kunde gå till synagogan kom man ändå att läsa *shema'* [Millgram 148]. Men innan själva *shema'* kommer, har vi ett avsnitt som i JT rubriceras som "Människans bräcklighet och Israels uppgift" [JT 45, MS 19, SS 15-16]:

Ribbon kol-ha-'olamim, "Alla världars herre", är en bön som visar att människan enligt judendomen inte har något att åberopa sig på inför Gud [SS 15-16]:

Världarnas Herre. Icke för vår fromhets skull frambär vi våra böner inför dig, utan för din stora barmhärtighets skull. Vad är vi, vad är vårt liv, vad är vår fromhet, vad är vår rättfärdighet, vad är vår hjälp, vad är vår kraft, vad är vår styrka, vad skola vi säga inför dig, Herre, vår Gud och våra fäders Gud? Sannerligen, alla hjältar är såsom intet inför dig, ryktbara män som funnes de icke till, de visa såsom utan kunskap, de förståndiga såsom utan insikt, ty deras gärningars mångfald är fåfänglig och deras livsdagar vär-

ett speciellt ansvar på den som ber så här. I detta fall är det att *alla bud* åligger mannen, inga undantag görs såsom för kvinnan eller för hedningen.

delösa inför dig, och människan är icke förmer än fäna den, ty allt är fåfänglighet.

Men vi är ditt folk, ditt förbunds barn, barn av Abraham, som älskade dig och som du gav din ed på berget Moria, ättlingar till Isak, hans ende son, som bands på altaret, vi är din förstfödde son Jakobs församling, honom som du, för den kärlek som du hyste för honom och för den glädje som du kände över honom, kallade Israel och Jeschurun.

Därför är vi skyldiga att tacka dig, att prisas dig, att lova dig, att välsigna och helga ditt namn och bringa det lov och tack. Hur sälla är vi inte, hur god är inte vår andel, hur ljuvlig är inte vår lott, hur skön är inte vår arvedel, hur sälla är vi inte bittida och sent, om aftonen och morgonen, två gånger var dag får vi uttala:

Hör Israel, Herren, vår Gud, Herren är En.

Israel, dvs det judiska folket representerat av församlingen, har dock ett företräde däri att det är utvalt. Omnämmandet av utkorelsen av Abraham och Isak har en hänvisning till 1 Mos 22 om "Isaks bindande" vid offeraltaret, som betraktas som en förtjänstfull handling, det ideala martyriet. Detta är en anledning till tacksägelse. Här följer den första shema'-versen, en bekännelse till *Guds enhet* eller till *Gud som den ende* med åtföljande benediktioner över hans heliga namn. Av sammanhanget framgår att Shema' läses två gånger om dagen, morgon och kväll. Härmed avses hela bekännelsen och inte bara den förkortning som vi möter här [JT 45-46, MS 20-21, SS 16-17].

Uttrycket *JHWH 'æchad*, "Herren är en", kan uppfattas antingen så att han är den ende guden, dvs som ett uttryck för monoteism contra polyteism, eller så att han är en enda person och inte flera, dvs som ett uttryck för monism contra dualism (persisk) eller trinitetslära (kristen). Sannolikt är den första innebörden den ursprungliga och den förblev aktuell ännu i hellenistisk och romersk tid, då judendomen konfronterades

med andra religioner. Den senare innebörden blev aktuell först i mötet med kristendomen.

Nu följer en *åminnelse av tempeloffren* bestående av citat från Tora (4 och 3 Mos), Mishna och midrashen Sifra: att läsa om dem är som att offra (Hos 14:3: "så vill vi bära fram våra läppars offer, som man offerar tjurar"), ett symboliskt uppfyllande av tempeltjänsten [Hertz, 32-33]. Avsnittet avslutas med en bön om templets återuppbyggande så att offerttjänsten må kunna återupptas "såsom i forna dagar och år" [JT 47-51, MS 22-27, SS 17-22]. Man kan undra över hur bokstavligt detta numera tas. Verkliga försök att återuppbygga templet känner vi från 360-talet under kejsar Julianus kortvariga styre och från åren 614-17, då perserna med judisk hjälp hade tagit kontrollen över Jerusalem av bysantinarna. Men ingetdera försöket ledde till resultat. Senare har återuppbyggandet inte på allvar försökts.

Qaddish de-rabbanan, "de lärdes qaddish", avslutar det första inledande avsnittet av morgongudstjänsten. Det är en variant av en bön som ursprungligen användes för att avsluta en studiesession. Sedermera har den börjat reciteras av sörjande som är närvarande vid gudstjänsten [Millgram 153-155]. Till innehållet är den en lovprisning av Guds namn, över den gudstjänstfirande församlingen ("Israel") och dess lärde som studerar toran [JT 51, MS 28-29, SS 73].

2.3. Pesuqe' dezimra, "sångavsnitt" [JT 52-70, MS 30-49, SS 26-42]

"Sångavsnitt" är namnet på det *andra inledande* avsnittet av morgongudstjänsten. Namnet antyder att avdelningen domineras av lovsånger. Till skillnad från den första avdelningen innehåller den i huvudsak inte privata böner utan offentliga. Avsnittet inramas av två för ändamålet särskilt komponerade stycken *Barukh shæ-'amar*, "Välsignad han som sade" och *Jishtabbach*, "Prisat vare...". Det första stycket, som är inledningen, prisar Gud som skaparen, som den barmhärtige och som frälsaren. Vidare anger församlingen sin avsikt att lovsjunga honom med

"Davids lovsånger", vilket syftar på Psaltaren. Den första lovsången är hämtad ur 1 Krön 16:8-36, en bibeltext som redan i sig är sammansatt av psalmer (jfr Ps 96, 105, 106). Strax innan (1 Krön 16:7) sägs dessutom att det var David som fastställde att Asafs söner, ett sångargille vid templet, skulle prisa Herren på detta sätt. Alltså härstammar stycket från David. Vi kan här inte gå in på dessa bibliska psalmer närmare. Följande hela psalm är Ps 100, som föregås och följs av en hel rad smärre brottstycken ur olika psalmer.

Så följer [JT 59, MS 40, SS 36] "kärnan" i avsnittet, psalmerna 145-150, dvs de sex sista i Psaltaren. Detta är ett uttryck för traditionen att man i templet varje dag sjöng hela Psaltaren [Hertz 50]. Härefter följer en ny sammanställning av doxologier ur Psaltaren och "vördnadsbetygelser" av David och Nehemja [JT 66-67, SS 39-40]. Den sista, hämtad ur Neh 9:6-11, handlar om Abraham och Israels uttåg ur Egypten och detta tema leder över till *Shirat ha-jam*, "sången vid havet", hämtad ur 2 Mos 14:30-15:18, som i sin tur avslutas av tre korta skriftcitat om Herrens konungavälde [JT 68-70/ MS 47]. Man kan säga att slutverserna 2 Mos 15:18 "Herren är konung nu och för evigt" och Sak 14:9 "Herren skall då vara konung över hela jorden, ja, på den tiden skall Herren vara en och hans namn vara ett" är mycket centrala uttryck för Guds kungadöme resp. den judiska monoteismen. Hela avdelningen avslutas med *Jishtabbach*, en benediktion, liksom *Barukh shæ-'amar*, som inledde avdelningen.²¹

2.4. Qeri'at shema', recitationen av Shema' [JT 71-77, MS 50-59, SS 42-49]

Shema' lästes enligt Mishna (Tamid 4:3) i samband med morgonoffret i templet (jfr Luk 10:27). Men sin egentliga plats har den i synagogan. Den *första huvudavdelningen* av morgonbönen, dvs recitationen av

²¹ Man kan undra vilken funktion en sådan anhopning av lovsånger har där man faktiskt inte ber om någonting. En förklaring är den att det är helt på sin plats att lovsjunga *förrän* man ber om något, vilket sker i de följande huvudavdelningarna. Men inte heller här sparar man på lovprisningen.

shema', inleds med en "halvqaddish" [JT 71, jfr ovan] och en "invokation till församlingsbön". *Shema'* föregås av två långa benediktioner, vardera viktiga för sitt teologiska innehåll.

1. *Jotser* [JT 71-73, MS 51-52, SS 43-44, Osten-Sacken 149-156]:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som frambringar (*jotser*) ljus och skapar mörker, som stiftar fred och skapar allt (Jes 45:7).

Han upplyser i barmhärtighet jorden och dem som bor på den, han förnyar i sin godhet var dag beständigt skapelseverket. Hur mångfaldiga är inte dina verk, Herre; du har skapat dem alla i vishet; jorden är full av din egendom. Konung, du ensam är upphöjd från evighet, prisad ...

Jotser inleds alltså med en hymn över Gud som alltings skapare, följd av en benediktion (*titbarakh*) som prisar Gud för att han skapat änglarna:

Lovad vare du, vår klippa, vår konung och vår befriare, skapare av heliga väsen, prisat vare ditt namn evinnerligen, vår konung, skapare av tjänande väsen, som alla står i himlens höjder; i vördnad förkunnar de tillsammans med hög röst den levande Gudens, världens konungs ord. Alla är de älskade, alla utvalda, alla mäktiga och alla fullgör de i bävan och vördnad sin skapares vilja ...

Detta i sin tur inleder *Qedusha*, som är änglarnas lovprisning bestående av Jes 6:3 och Hes 3:12 samt änglakörens lovsång ur Ps 136:7. Här har man menat sig finna tydliga inslag av mystik [Millgram 134-137]. Hela benediktionen slutar med orden (*jotser ha-me'orot*), "han som skapar ljusen". *Jotser* har vuxit under tidernas lopp. Det långa mittavsnittet – *Qedusha* – har sannolikt lagts till under tidig medeltid [Osten-Sacken 151]. Det dyker upp igen i Adertonbönens tredje benediktion och hyllar Gud som skaparen. Med tanke på att morgonbönen hölls i gryningen är det motiverat att man tackar Gud för soluppgångens under [Millgram 99].

Viktigt att observera är att innan juden i Shema⁴ bekänner sin tro på och lydnad mot Gud, prisar han på detta sätt Gud som skaparen och alla goda gåvors givare. Viktigt är också att se hur alla dessa utsagor står i presens: till skillnad från skapelseberättelserna i Bibeln, men i likhet med vissa psalmer (t.ex. 104), handlar de alltså om Guds dagliga uppehållande och förnyande av skapelsen, som man kan avläsa redan i växlingen mellan dag och natt [Osten-Sacken 152]. En skillnad kan märkas mellan texten här och Jes 45:7, där det heter "som skapar lycka (fred) och olycka. Jag Herren gör allt detta". Sidduren undviker att säga att Gud skapar också det onda genom att ersätta det med en slutkläm, som säger att han "skapar allt." Bibelvesen kan ses som en protest mot persisk och senare gnostisk dualism som fördelade det här på två gudar [Petuchowski 1979a, 75-76]. I stället håller Israel fast vid den absoluta monoteismen. Också Bibeln känner en ond makt, nämligen Satan, "åklagaren" i Job och 1 Krön, som emellertid inte har en självständig roll i förhållande till Gud utan endast kan handla med Guds tillåtelse. Dessa avsteg från den svärbemästrade absoluta monoteismen betyder alltså inte att någon verklig, självständig ond princip skulle ställas vid sidan av Gud. Benediktionen understryker Guds egenskap som skapare och åtföljs av en annan:

2. *'Ahava rabba* [JT 73-74, MS 53-54, SS 44-45; Osten-Sacken

157-162]:

Med stor kärlek har du älskat oss, Herre, vår Gud, med stor och överflödande barmhärtighet har du förbarmat dig över oss. Vår fader och vår konung, för våra fäders skull, som förlitade sig på dig och som du skänkte insikt i livets lagar, skänk nåd och insikt även åt oss. Vår fader, barmhärtige och nåderike fader, förbarmna dig över oss och giv vårt hjärta förmåga att rätt inse och förstå, att uppfatta, lära och meddela, hålla, utöva och upprätthålla din Läras [Toras] föreskrifter i kärlek. Uppllys våra ögon med din Lära, knyt våra hjärtan till dina bud och vig vårt hjärta till att älska och frukta ditt namn, så att vi i evighet inte skall komma på skam. Ty vi förlitar oss på ditt heliga, stora och befällande namn,

vi jublar och fröjdas över din hjälp. Samla oss i frid från jordens alla fyra hörn och led oss upprätta in i vårt land. Ty du är en Gud som bringar hjälp och oss har du utkorat bland alla folk och nationer och för evigt fört oss nära ditt stora namn i sanning, för att tacka dig och i kärlek lova din enhet. Lovad vare du, Herre, som i kärlek har utkorat sitt folk Israel.

Denna andra benediktion före läsandet av *Shema'* var ursprungligen en välsignelse över toran, vilket dess namn i Talmud (Berakhot 11b) *birkat tora* vittnar om. I sin nuvarande form handlar den om Herrens utkorelse av Israel, dvs Gud som den som uppenbarade sig vid Sinai, slöt förbundet med Israel och gav det toran. Den innehåller också en bön om att folket skall lära sig att förstå och uppfylla toran. Det har påpekats att ingen bön om materiella gåvor uppnår samma intensitet som bönen om att kunna tillägna sig denna den största gåvan som den fromme juden känner [Hertz 115]. Slutet talar om Guds stora namn och Israels uppgift att bekänna detta namn, vilket sker i *Shema'*. Medan den första benediktionen ställde Gud som skapare av världen i centrum, har den andra hans utkorade folk Israel i fokus. På detta sätt förbereds *Shema'* som är just Israels trosbekännelse till sin Gud.

Nu följer själva *Shema'* [JT 74-76, MS 54-57, SS 45-47; Osten-Sacken 123-148] som består av tre längre bibelcitater ur Tora:

- [1] Hör Israel, Herren vår Gud, Herren är En. Du skall älska Herren, Din Gud, av allt ditt hjärta och av all din kraft. Dessa ord, som jag idag befäller dig, skall vara i ditt hjärta. Du skall inskräpa dem hos dina barn, du skall tala om dem när du sitter i ditt hus och när du går på vägen, när du lägger dig ned och när du stiger upp. Du skall binda dem som ett tecken på din hand och de skall vara som ett märke mellan dina ögon. Du skall skriva dem på dörrposterna till ditt hus och på dina portar (5 Mos 6:4-9).
- [2] Det skall ske att om ni hör de bud som jag idag ger er, så att ni älskar Herren, er Gud, och tjänar honom av allt ert hjärta och av

all er själ, så skall jag ge ert land regn i rätt tid, höstregn och vårregn, och du skall få inbärja din säd och ditt vin och din olja. Jag skall giva din boskap gräs på din mark och du skall äta och bli mätt. Men tag er till vara, låt er inte bli förförda, så att ni viker av och dyrkar andra gudar och tillber dem, för då skall Herrens vrede upptändas mot er och han skall tillsluta himlen, så att regn inte faller och marken inte ger sin gröda och ni i hast blir utrotade ur det goda land som Herren vill ge er. Så skall ni nu lägga mina ord på ert hjärta och ert sinne och ni skall binda dem såsom ett tecken på er hand och de skall vara såsom ett märke mellan era ögon. Ni skall lära era barn dem, så att du talar om dem, när du sitter i ditt hus och när du går på vägen, när du lägger dig och när du stiger upp. Du skall skriva dem på dörrposterna i ditt hus och på dina portar, så att ni och era barn må länge få bo i det land som Herren med ed har lovat åt era fäder att ge dem, så länge som himlen välver sig över jorden (5 Mos 11:13-21).

- [3] Herren talade till Mose och sade: Tala till Israels folk och säg till dem, att de och deras efterkommande skall göra sig tofsar i hörnen på sina kläder och sätta ett mörkblått snöre på varje hörntofs. Det skall ni ha som prydnad, för att ni, när ser därpå, må tänka på alla Herrens bud och göra efter dem och inte sväva omkring efter era hjärtans och ögons lustar, som ni löper efter i trolös avfällighet. Ty jag vill att ni skall tänka på och göra efter alla mina bud och vara helgade åt er Gud. Jag är Herren, er Gud som har fört er ut ur landet Egypten, för att jag skall vara er Gud. Jag är Herren, er Gud (4 Mos 15:37-41).

Det är omöjligt att med säkerhet säga när sammanställningen av dessa tre texter har skett, men som litugisk text är Shema⁴ belagd hos Josefus, dvs före templets fall år 70 [Hoffman 24]. Den första texten har bildat utgångspunkten, den andra fogades senare till. Den tredje tillhörighet till Shema⁴ var omstridd ännu i talmudisk tid. De olika avsnitten har var sitt namn som uttrycker vad de lärda ansåg dem innebära:

1. "mottagandet av himmelrikets ok", dvs av Guds herravälde (inom judendomen är "himmelriket" ofta omskrivning för Gud);
2. "mottagandet av budens ok", dvs toran;
3. "uttåget ur Egypten".

På frågan varför mottagandet av "himmelrikets ok" kommer före "budens ok" svarade de lärda, att man först måste acceptera Guds herravälde, innan man kunde acceptera buden [Petuchowski 1979a 68-70]. Om texternas innehåll må här en kort kommentar tillfogas:

[1] Den första texten proklamerar Guds enhet och understryker vikten av hel och odelad kärlek till JHWH, Israels Gud, lärandet och inskräpandet av buden, så att man kommer ihåg dem alltid och överallt. I 5 Mos 6:4 får Israel svaret på frågan vem Herren är och vem det självt är (Osten-Sacken 128).²² Efter 6:4 kommer en inskjuten välsignelse som sannolikt är mycket gammal: "Lovprisat vare hans härliga rikets namn". Den vill understryka vikten av den allra första satsen. Om 5 Mos 6:4 talar om Guds enhet, talar 6:5 om människans enhet. Endast om Gud är en enda, kan människan älska honom av *hela* sitt hjärta [Osten-Sacken 130]. I 6:6-10 talas om "dessa ord" som Gud pålagt människan, som skall traderas vidare till den efterföljande generationen och om medlen för att komma ihåg detta: *tsitsit* på manteln, *tefillin* på arm och panna, *mezuzah* på dörrposten. Alla dessa innehåller sammanställningar av toran, som man härigenom blir påmind om.

[2] Den andra texten talar om ett samband mellan hållandet av toran och god skörd. Ett sådant samband förutsätts i Bibeln men betvivlades dock redan av de lärda i antiken och de sade att "världen går vidare enligt sina egna lagar". Men de tillfogade att de som bröt mot Guds bud

²² Den medeltida kommentatorn Rashi har om denna vers skrivit: "Herren, som nu är vår Gud, dock inte alla folks Gud, skall en gång (överallt) vara den ende Herren, ty det heter (Sef 3:9) 'Se då skall jag ge åt folken nya renade läppar, så att de allesammans åkallar Herrens namn och enigt tjänar honom' och vidare heter det (Sak 14:9): 'Och Herren skall då vara konung över hela jorden, ja, på den tiden skall Herren vara en och hans namn ett'". Citerat enligt Osten-Sacken 128. Jfr Rom 15:7-12.28.

skulle ställas till svars på den yttersta dagen. Det betyder att man sköt fram vedergällningen från nuet till tidens slut [Petuchowski 1979a 69-70]. Likväl insisterar man på att det finns ett samband mellan en handling å ena sidan och belöning eller straff å den andra sidan. Denna avdelning upprepar också stora delar av den första avdelningens innehåll, vad gäller vikten av att komma ihåg buden och inskräpa dem hos sina barn.

[3] Den tredje texten utgör motivering till "hörntofsarna" (*tsitsit*) som anbragtes på livklädnaden, senare på bönemanteln. Liksom en knut på näsduken skall påminna ägaren om något skulle hörntofsarna påminna juden om torans bud. Slutorden anger vem det är som befaller: Herren som fört ut Israel ur Egypten, vilket är prototypen för frälsningen i GT. Av detta har avdelningen fått sitt namn [Petuchowski 1979a, 70]. Troligen var det denna sista vers (4 Mos 15:41) som först fogades till de båda tidigare avdelningarna av Shema' och v 37-40 ännu senare när man behövde ytterligare stöd ur Toran för anläggandet av *tsitsit* [Osten-Sacken 144]. Att Israel fått så många bud och allehanda hjälpmedel till att komma ihåg dem ansåg de lärda vara ett tecken på Guds kärlek: "Våra lärare har undervisat: Israels barn är älskade, ty den Helige, lovat vare hans namn, har omgivit dem med bud: tefillin på deras huvuden, tefillin på deras armar, *tsitsit* på deras kläder och mezuzot på deras dörrar".²³ Förbindelsen mellan tro, bön och handlande har därmed starkt understrukits.

'*Æmæt wejatsiv* [JT 76-77, MS 57-59, SS 47-49; Osten-Sacken 163-168]:

Sant och fast, välgrundat och beständigt, rätt och trofast, kärt och dyrt, begärligt och behagligt, fruktat och värdigt, stadigt och bekräftat, gott och skönt är detta ord för oss, alltid och evinnerligen. I sanning är han världens Gud, vår konung, Jakobs klippa, vårt bi-

²³ Talmud Bavli, Menachot 99b, citerat enligt Osten-Sacken 145. Gudsepitetet "Den Helige" uttrycker både Guds transcendens och hans närhet, se Urbach 1975, 77-79.

stånds sköld. Från släkte till släkte förblir han, och hans namn förblir, hans tron står fast; hans rike och hans trofasthet förblir evinnerligen. Hans ord lever och består, de är trofasta och begärliga alltid och evinnerligen, för våra fäder och för oss, för våra barn och våra kommande slakten, och alla slakten av Israels, din tjänares, säd ...

Genom denna bön som följer genast efter *Shema*⁴ bekräftar församlingen, att det man läst och bekänt också är sant. Det är ett "amen" till *Shema*⁴. Ordet är sant och består evigt, därför att Herren själv är sann och evig. De följande avsnitten understryker ytterligare det här med hjälp av bibelcitater ur 2 Mos 15:11 och 15:18 som utsäger att Israels Gud är oförliknelig som hjälpare och räddare.

2.5. *Shemonæ* 'æsré, Adertonbönen [JT 78-93, MS 60-76, SS 49-54, Osten-Sacken 193-227]

1 'Avot (Patriarkerna)

Lovad vare du, Herre, vår Gud och våra fäders Gud, Abrahams Gud, Isaks Gud och Jakobs Gud, store, starke och vördnadsbjudande Gud, du Gud den högste, som bevisar kärleksfull nåd, som äger allt, som kommer ihåg fädernas fromma gärningar och som i kärlek sänder en befriare till deras efterkommande för sitt namns skull. Konung, hjälpare, frälsare och sköld. Lovad vare du, Herre, Abrahams sköld.

2 *Gevurot* (Kraftgärningar)

Du är väldig i evighet, Herre, du som gör de döda levande och är mäktig i din hjälp. [Du låter vinden blåsa och regnet falla].²⁴ Du livnär de levande i nåd, uppväcker de döda i stor barmhärtighet, stöder de fallande, botar de sjuka, befriar de fångslade och

²⁴ Dessa ord infogas här från slutet av lövhyddehögtiden till början av påsk. Se nedan kap 7.

bevarar trofasthet mot dem som sover i mullen. Vem är som du, maktens Herre, och vem liknar dig, Konung, som dödar och gör levande och låter räddningen spira fram. I din trofasthet skall du förvisso väcka de döda till nytt liv. Lovad vare du, Herre, som väcker de döda till nytt liv.

3 *Qedushat ha-shem* (Helgandet av Guds namn)

Du är helig och ditt namn är heligt, och heliga prisar dig var dag. Sela. Lovad vare du, Herre, helige Gud.

4 *Birkat chokma* (Välsignelsen över visheten)

I din nåd förläna du människan kunskap och ger henne insikt. Skänk oss i nåd kunskap, insikt och förstånd. Lovad vare du, Herre, som i sin nåd skänker oss kunskap.

5 *Teshuva* (Omvändelse)

Återför oss, vår fader, till din Lära, och bringa oss, vår konung, nära din tjänst och låt oss vända tillbaka till dig i fullkomlig omvändelse. Lovad vare du, Herre, som har behag till omvändelse.

6 *Selicha* (Förlåtelse)

Förlåt oss, vår fader, ty vi har syndat, tillgiv oss, vår konung, ty vi har felat,²⁵ ty du förlåter och tillgiver. Lovad vare du, Herre, som i sin nåd ständigt pånytt förlåter.

7 *Birkat ha-ge'ula* (Välsignelsen över befrielsen)

Se till vårt elände, anför vår strid och befria oss snart för ditt namns skull, ty du är en stark befriare. Lovad vare du, Herre, som befriar Israel.

²⁵ I fastedagarnas morgonbön infogas här *selichot*, särskilda böner om förlåtelse.

8 *Birkat refu'a* (Välsignelsen över botandet)

Bota oss, Herre, så att vi blir botade, hjälp oss, så att vi blir hjälpta, ty du är vårt lov; giv fullkomlig läkedom åt alla våra sår, ty du, Gud och Konung, är en trofast och barmhärtig läkare. Lovad vare du, Herre, som helar sitt folk Israels sjuka.

9 *Birkat shanim* (Välsignelsen över åren)

Välsigna detta år för oss, Herre vår Gud, och alla arter av dess gröda till välgång för oss, giv [dagg och regn till]²⁶ välsignelse för jordens yta, mätta oss med ditt goda och välsigna vårt år likt de goda åren. Lovad vare du, Herre, som välsignar åren.

10 *Qibbutz ha-gelujot* (Hopsamlandet av de skingrade)

Stöt i det stora shofar-hornet för vår befrielse, höj baneret för att samla in våra skingrade och samla oss från jordens fyra hörn. Lovad vare du, Herre, som samlar sitt folk Israels förskjutna.

11 *Birkat ha-din* (Välsignelsen över domen)

Återinsätt våra domare som förr, våra rådgivare som fordom. Tag bort ifrån oss suckan och klagan, härska du över oss, Herre, allena, i kärlek och förbarmande och rättfärdiggör oss i domen. Lovad vare du, Herre, Konung,²⁷ som älskar rättfärdighet och rättvisa.

12 *Birkat ha-minim* (Förbannelsen²⁸ av de heretiska)

Må inget hopp finnas för förtalarna och må alla ogärningsmän snabbt försvinna, må de alla snabbt utrotas, ryck upp de övermodiga med rötterna och krossa dem, slå ned dem och förödmjuka

²⁶ Dessa ord infogas här under vinterhalvåret från december till påsk.

²⁷ På de tio omvändelsedagarna mellan Nyåret och Försoningsdagen läser man här "rättvisans konung".

²⁸ Det hebreiska ordet för välsignelse kan ibland (t.ex. Job 2:8) användas i motsatt betydelse "förbanna".

dem, snabbt i våra dagar. Lovad vare du, Herre, som krossar fienderna och förödmjucar de övermodiga.

13 *Tsaddiqim* (De rättfärdiga)

Över de rättfärdiga, över de fromma, över ditt folks, Israels, äldste, över återstoden av dess lärde, över de omvända främlingarna och över oss må din barmhärtighet uppväckas, Herre vår Gud; giv dem en god lön som i sanning förtröstar på ditt namn, och förena vår lott med deras i evighet; då skall vi aldrig komma på skam, ty vi förtröstar på dig. Lovad vare du, Herre, de frommas stöd och tillförsikt.

14 *'Al Jerushalajim* (Över Jerusalem)

Vänd i barmhärtighet åter till din stad Jerusalem och tag din boning i den, såsom du har sagt. Återuppbygg den snart i våra dagar till en evinnerlig byggnad och upprätta där snart Davids tron. Lovad vare du, Herre, som bygger upp Jerusalem.

15 *Tsemach David* (Davids skott)

Låt din tjänare Davids skott snart spira upp, upphöj med din hjälp hans makt, ty på din hjälp hoppas vi alla dagar. Lovad vare du, Herre, som låter räddningen spira fram.

16 *Tefilla* (Bönen)

Hör vår röst Herre, vår Gud, skona oss och förbarma dig över oss, tag med förbarmande och välbehag emot vår bön, ty en Gud som hör bön och åkallan är du. Från dig, vår konung, må du ej visa oss tillbaka tomhänta, ty du hör i förbarmande ditt folk Israels böner. Lovad vare du, Herre, som hör bön.

17 *'Avoda* (Gudstjänst)

Må du ha välbehag, Herre, vår Gud till ditt folk Israel och dess böner, återupprätta gudstjänsten i ditt heliga tempel och mottag med kärlek och välbehag Israels brännoffer och bön och ditt folk

Israels gudstjänst vare städse till välbehag. Må våra ögon få skåda din återkomst till Sion i barmhärtighet.

18 *Hoda'a* (Tacksägelse)

Vi tackar dig, ty du är Herren, vår Gud och våra fäders Gud, i all evighet, vårt livs klippa, vår räddnings sköld är du från släkte till släkte. Vi vill tacka dig och förkunna ditt lov för våra liv, som står i din hand, för våra själar, som är anförtrodda åt dig, och dina tecken, som dagligen kommer oss till del, och dina under och välgärningar vid varje tid, kväll, morgon och middag. Du Gode, ty din barmhärtighet vet ingen gräns, Barmhärtige, din nåd upphör aldrig. Vi hoppas på dig, evinnerligen.

För allt detta vare ditt namn lovat och upphöjt, vår konung, ständigt, alltid och evinnerligen.

Allt levande må tacka dig, Sela, och prisa ditt namn i sanning, Gud, vår hjälp och vårt bistånd, Sela. Lovad vare du, Herre, den Gode är ditt namn, det är gott att tacka dig.

Vår Gud och våra fäders Gud, välsigna oss med den trefaldiga välsignelsen i Läran, nedskreven av din tjänare Mose, uttalad av Aron och hans söner, såsom det heter: "Herren välsigne dig och bevara dig. Herren låte sitt ansikte lysa mot dig och vare dig nådig. Herren vände sitt ansikte till dig och give dig frid" (4 Mos 6:24-26).

19 *Shalom rav* (Stor fred)

Ge oss och hela ditt folk Israel fred, välgång och välsignelse, ynnest och nåd och förbarmande; välsigna oss alla, vår fader, förenade i ditt anletes ljus, ty i ditt anletes ljus gav du oss, Herre, vår Gud, livets lära och kärleken till det goda, rättfärdighet och välsignelse, barmhärtighet, liv och frid, och välbehagligt är det i dina ögon att vid varje tid och varje stund välsigna ditt folk Israel

med din fred. Lovad vare du, Herre, som välsignar sitt folk Israel, med fred.

Adertonbönen kallas också *Tefilla*, "bönen" – rätt och slätt, och 'Amida, "stående", eftersom man står när man reciterar den. Den läses först tyst och upprepas därefter högt av förebedjaren. Genom detta uttrycker man att den är privat och offentlig på samma gång [Neusner 1994, 140]. Den är belagd redan i Mishna och blev enligt Talmud (bMeg 17b) institutionaliserad genom R. Gamaliel II i Javne [Hoffman 50]. Den innehåller alla de tre elementen som är karakteristiska för judisk bön: tacksägelse, bekännelse och bön om något [Millgram 101]. Den inleds med ett citat ur Ps 51:17 genom vilket man gör vad rabbi Jochanan (200-talet) ansåg vara nödvändigt: man ber om att kunna be. Därefter följer inte aderton utan faktiskt nitton böner! Den nittonde har tillkommit senare i Babylonien, men man vet inte säkert när. Man har menat, att det skulle ha skett ca 90 e.v.t. då bön nr 12, *birkat ha-minim* ("mot de heretiska" eller "kättarbönen"), skulle ha tillfogats. Den gällde enligt teorin de judekristna som eventuellt var närvarande vid gudstjänsterna. Genom denna bön skulle de komma att förbanna sig själva och om de vägrade skulle de avslöja sig. Man ville utmönstra dem därför att de hade lirat sig med romarna i förföljelsen av judarna [Millgram 105]. Men i den s.k. Kairo-genizan²⁹ hittade man en gammal version av Adertonbönen med just 18 böner och bland dem också denna kättarbön. Det visade sig att dess 14:de bön innehåller det som i den babyloniska versionen är fördelat på två böner, dvs 14 och 15: återuppbyggandet av Jerusalem och Messias ankomst. Därför har man dragit slutsatsen att också den gamla palestinensiska versionen innehöll 18 böner, där innehållet i nuvarande nr 14 och 15 fanns kombinerat i en. I Babylonien delades dessa på två olika böner, den första om Jerusalem och den andra om Davids ätt, vilket gav upphov till nitton [Petuchowski 1979b, 80-82, Osten-Sacken 193, Kronholm 1986, 297-300].

²⁹ Förvaringsplats för utnötta torarullar, som man enligt judisk sed inte förstör utan "begraver".

Adertonbönens enskilda böner är på samma gång välsignelser och böner om något (på tyska: "Bittgebete"). De tre första och de tre sista läses vid alla gudstjänster, men nr 4-16 utelämnas på sabbater och helgdagar. I stället har man inskjutit en enda som sammanfattar de utelämnade, så att man läser endast sju. Det finns också en tradition som säger att man i farliga situationer får hoppa över de mellanliggande och läsa sju. Petuchowski håller det för möjligt att en sådan sjubön existerat vid sidan om Adertonbönen. Det finns dock inget bevis för att nr 4-16 är yngre än de andra [Petuchowski 1979b, 82-86]. Ursprungligen har Adertonbönen reciterats och församlingen sagt "amen" efter varje bön. Men redan under Gamliel II:s tid (80-90-talen e.v.t.) infördes praxis att var och en läser bönen tyst för sig själv, varefter den läses högt av förebedjaren. Till skillnad från Shema' läses 'Amida vid alla tre bönetillfällena, fastän det i äldre tid rådde tveksamhet beträffande kvällsbönen. Detta syns däri att bönen om kvällen läses endast tyst. Vi kan ej gå in på alla bönerna i detalj utan får nöja oss med några strödda kommentarer.

Innan den första bönen uttalas läser man Ps 51:17: "Herre öppna mina läppar, så att min mun kan förkunna ditt lov". De tre första bönerna koncentrerar sig också kring lovprisningen av Gud.

1. Tilltalet "Herre, vår Gud och våra fäders Gud" är ett typiskt judiskt böneuttryck. Hänvisningen till "fäderna" är viktig för just denna bön, därav också överskriften 'Avot (jfr "för fädernas skull" i Rom 11:28). Gud kallas här "en stor, mäktig och fruktansvärd Gud" (5 Mos 10:17 och Neh 9:32). De här benämningarna har sannolikt utgjort principen för dispositionen av de tre första benediktionerna: storhet / fäderna, mäktig / gärningar, fruktansvärd / helgandet av namnet [Osten-Sacken 198-199].

2. Namnet *Gevurot*, "kraftgärningar", används bl.a. om uppväckandet av de döda (jfr *dynameis* i Mk 12:24 i Jesu diskussion med sadducéerna), som är motivet för denna bön. Den fariseiska grenen av judendomen som blev nära nog allenarådande efter år 70 ansåg att kroppen återuppväcktes. En själ utan kropp hade man svårt att föreställa sig – det finns ej heller något uttryck på hebreiska härför.

3. Bönen handlar om helgandet av gudsnamnet (*Qedushat Ha-Shem*). När den upprepas högt får den formen av ett responsorium, där citat ur Jes 6:3 och Hes 3:12 ingår som grundbeståndsdelar [Osten-Sacken 201-202]. Qedusha ingick redan i *Jotser*, första benediktionen före Shema', och den återkommer ännu en gång mot slutet av gudstjänsten. Helgandet av gudsnamnet tog sig ofta uttryck i martyrium. Då talade man om *qiddush ha-shem*.

De mellanliggande tretton bönerna (4-16) är alla "Bittgebete", dvs man ber om: 4. vishet, 5. förmåga till omvändelse, 6. förlåtelse för synd, 7. befrielse³⁰ och 8. botande av de sjuka. Bön nr 9, "välsignelse av åren", har ett innehåll som tematiskt hör ihop med nyårsfirandet: under sommaren säger man "välsignelse", under vintern "dagg och regn till välsignelse för marken". Hit hör också omnämmandet av vädurshornet, som man blåser i på nyårsdagen. Nr 10 handlar om hopsamlade av folket från exilen, medan nr 11 i sin nuvarande form handlar om insättande av domare och domstolar för det judiska folket. I äldre tid talade denna bön om den yttersta domen och har också nu en eskatologisk klang [Osten-Sacken 213].

Bön nr 12 har varit föremål för ett särskilt intresse. Uttrycket *minim* i rubriken betyder allmänt "kättare" och det är inte som man antagit en beteckning speciellt för kristna eller judekristna. I den nuvarande babyloniska versionen saknas ordet i själva berakhan: man riktar sig mot *malshinim*, vilket översätts med "förtalare" och därmed avsågs medlöpare till den romerska härskarmakten. I den äldre palestinensiska versionen stod därutöver bl.a. följande: "*nozrim* (nasaréerna) och *minim* (heretikerna) må ögonblickligen gå under". Det är fullt möjligt att man däri inkluderade de judekristna, vilkas lösgörande eller utstötning från synagogorna började vid slutet av det första århundradet. Det finns

³⁰ Här är det oklart om befrielsen gäller en individs eller hela folkets nöd. Osten-Sacken [209-210] anser att det rör sig om en bön som ursprungligen lästes endast på fastedagar, men senare upptogs som en fast beståndsdel i 'Amida. På fastedagar har man senare börjat tillfoga en extra passus. Trots sin messianska klang är denna bön inte eskatologisk - sådana börjar med bön 10.

dock inte skäl att tro att de judekristna skulle ha varit en så stark grupp att man gjorde en särskild berakha, här förbannelse, för deras skull [Osten-Sacken, 216-217].

Bön 13 är en förbön för de andliga ledarna. Bönerna 14, 15 och 17 handlar alla om återuppbyggande: av staden Jerusalem, Davids ätt, och gudstjänsten. Den sista ber om Guds återvändande till sitt hus, dvs templet. Dessa böner har tillsammans med nr 10 bidragit till att hålla sionstanken och återvändandet till Sion i minnet hos judarna, av vilka redan då (efter år 70) en klar majoritet befann sig i exil. Nr 16 har en avrundande funktion kanske därför att den avslutar den utbytbara delen av 'Amida (bönerna 4-16): man ber om att Gud skall ta emot bönerna, att de skall vara "acceptabla" för honom.

De avslutande tre bönerna (17-19) koncentrerar sig kring tacksägelse: bön 18 är den egentliga tacksägelsebönen och utmynnar i den aronitiska välsignelsen (4 Mos 6:24), medan nr 19 är en fridsönskan. Man tror att de tre har ett gemensamt ursprung i tempelgudstjänsten men sedermera har tillämpats för detta ändamål.

Strukturen i Adertonbönen är sålunda:

- 1 – man nalkas Gud med att prisa honom för att han är barmhärtig och god (1-3),
- 2 – man ber därefter om olika former av hjälp och stöd (4-16) och
- 3 – man avslutar med tacksägelse för att han är barmhärtig och god (17-19) [Millgram 103-104].

Ännu en fråga: varför valde man just talet aderton? Troligen är det en ren tillfällighet, men redan i Midrash Tehillim (till Psaltaren) har man motiverat det bl.a. med att gudsnamnet JHWH förekommer 18 gånger i Ps 29. Talet 18 är dock viktigt även annars i judendomen, bl.a. är det det numeriska värdet av ordet *chaj*, som betyder "levande".

Efter Adertonbönen läses en rad "elegier och botböner" [JT 84-92, MS 77-80], av vilka endel läses enbart på de tio botdagarna, mellan nyåret och Försoningsdagen. Obligatorisk är 'Avinu malkenu, "vår fader, vår konung" [JT 92-93, MS 77-80] där man ber om att Gud inte

måtte straffa Israel, folket, utan förlåta. På veckodagar och botdagar läser man här en samling botböner kallad *tachanun*. Den sista av dessa, *Shomer Jisra'el*, "Israels väktare", [JT 92, MS 90-91] är en bön om att Israel må leva och inte gå under.

2.6. Ordning för läsandet av Tora [JT 93-110, MS 80-99, SS 66-69]

Ur Tora läser man måndagar, torsdagar, sabbat, fastedagar, Hanukka, Purim, nymånadsdag, vallfartsdagarna, Nyårs- och Försoningsdagen. Dispositionen är tredelad: före, under och efter läsningen.

[1] Först läser man böner vid uttagandet av torarullen ur arken [JT 93-94, MS 92-95]. De består av skriftcitat. Ett centralt citat som sjungs med eftertryck är Jes 2:3b: "Ty från Sion skall lag utgå och Herrens ord från Jerusalem".

[2] Härefter kommer välsignelserna vid själva toraläsningen [JT 94-96, MS 95-97]. Den som kallats upp till toran³¹ framsäger en berakha före och en efter det avsnitt han eller förebedjaren läser. Pojkar som blivit *bar mitsva* (se kap 10) ropas upp till toran. Det kallas att någon får *'alija*, ordagrant "uppstigande" [till *bima*, läspulpeten]. Den som kallats upp berör med sin *tallit* det ställe där läsningen börjar och kysser den del av tallit som berört texten. På detta sätt visar han sin kärlek för toran. Därefter reciterar han den berakha som föregår toraläsningen [JT 95]. Toraläsaren läser därefter stället ur tora och den som kallats upp till tora reciterar den berakha som säger att toran är en sann lära. Efter avslutad toraläsning reciterar toraläsaren också halvqaddish och torarullen lyfts upp medan man läser en sammanställning av bibelord som börjar med orden "Detta är den tora som Mose förelade Israels barn" (5 Mos 4:44).

[3] Slutligen läses välsignelser medan torarullen bärs tillbaka till arken och man sjunger en processionssång, Ps 24, varefter ännu följer en sammanställning av skriftcitat avslutad med Ps 145 [JT 96-100, MS 97-99].

³¹ På sabbaten kallas sju personer upp att läsa ur Tora, på Försoningsdagen är det sex, på helgdagar fem, mindre helger och nyåret fem, på fastedagar och vardagar tre.

Gudstjänsten avrundas [JT 100-104, MS 99-104] med böner som består av Ps 20, som likväl ibland bortlämnas, en bön som påminner om förbundet, ytterligare skriftcitat som prisar Herren som konung, påminner om utkorelsen och prisar honom med nya skriftcitat. Härefter följer *Qaddish-titkabbel*, förebedjarens qaddish, som innehåller ett tillägg som börjar med ordet *titkabbel*, "må bli mottagna", dvs bönerna [JT 103-104, MS 103]. Här ber förebedjaren och församlingen turvis om Guds rikes ankomst, därefter om att hans namn må äras, Israels böner mottas, hans frid komma över Israel.

Slutbönen kallas efter sitt inledningsord '*Alenu* [MS 105, SS 75]:

Oss åligger det att prisa världssalltets Herre, att förkunna hans storhet vilken givit världen dess upphov, för att han icke skapat oss såsom ländernas folk och icke gjort oss lika jordens ätter, för att han icke tilldelat oss samma andel som dem, ej heller samma lott som hela deras skara. Därför knäböjer vi, tillber och tackar konungarnas Konung, den Helige, lovad vare han, ty han välver himlen och lägger jordens grund och hans säte är i himlen ovan och hans makts boning i de högsta höjderna. Han är vår Gud och ingen annan, i sanning vår konung, ingen utom honom, såsom det är skrivet i hans Lära (5 Mos 4:39) "Idag skall du veta och lägga på ditt hjärta att Herren är Gud, uppe i himlen och nere på jorden, han och ingen annan."

Därför (*al-ken*) hoppas vi på dig, Herre vår Gud, att vi snart må se din makts härlighet, då det är förbi med avgudabilderna på jorden och avgudarna helt utrotas, då världen inrättas under den Allsmäktiges herravälde och allt kött åkallar ditt namn, då alla jordens syndare omvända sig till dig. Då skall alla de som bor på jorden förstå och veta, att varje knä bör böja sig inför dig, varje tunga svära dig trohet. Inför dig, Herre vår Gud, skall de knäböja och falla ned och prisa ditt namns ära och härlighet. Och de skall alla ta på sig ditt rikes ok, och du skall snart vara konung över dem i evighet. Ty riket är ditt och i all evighet skall du härska i ära, såsom det står skrivet in din Lära: "Herren skall vara konung

alltid och evinnerligen" (" Mos 15:18). Och så som det heter:
"Herren skall vara konung över hela jorden; på den dagen skall Herren vara En och hans namn den Ende" (Sak 14:9).

Bönen uttrycker bedjarens ödmjukhet och beroende av Herren i allt. Slutsatsen (*al-ken*, "därför ...") utsäger att de bedjande ännu skall få se hur hans herravälde förverkligas på jorden, då alla skall dyrka Herren som den ende. Bönen utmynnar i 2 Mos 15:18 och Sak 14:9 som redan tidigare förekommit i morgonbönen ("sångavsnittet" 2.4.)

Ännu återstår "*De sörjandes qaddish*", som under elva månaders tid varje dag läses av den som mist en nära anhörig och därefter på årsdagen (*Jahrzeit*) av dödsfallet. Det är en lovprisning av Gud som inte innehåller ett enda ord av klagan eller sorg! I respons ber församlingen om "frid och liv" över hela Israel [JT 105, MS 106,115, SS 73] och efteråt följer ännu en eller flera psalmer som varierar med veckodagarna och andra speciella tider [JT 105-110, MS 107-115, SS 76-82].

Vi ser att morgonbönen är tämligen lång. Men vissa avsnitt stökas undan ganska snabbt, vilket är möjligt där man läser tyst för sig själv. Mera tid kräver däremot de avsnitt som läses högt. I många mindre församlingar har morgonbönen i synagogan helt fallit bort. För att den skall vara officiell krävs en *minjan*, dvs minst tio män över tretton år. I annat fall kan den dock hållas privat, men då utan toraläsning och qaddish-böner.

3 — S A B B A T E N

Veckans sjunde dag, sabbaten, firas i hem och synagoga börjande vid solens nedgång på fredagskvällen och slutande på lördagskvällen när man ser tre sjärnor på himlen. Bibelns framställning av sabbatens uppkomst är att den förutsågs av Gud vid skapelsen (1 Mos 2:2-3) och att den infördes för Israel när toran gavs på Sinai (2 Mos 20:8-11). Bibelforskarna har försökt historiskt härleda den och dessa försök skall vi kort presentera, innan vi går in på sabbatsfirandet och på sabbatens innebörd.

3.1. Sabbatens historiska ursprung

Det finns många teorier om sabbatens uppkomst, men vi skall gå in på endast de viktigaste. I mesopotamiska texter förekommer ett ord *shabattu(m)*, som betecknar fullmånedagen.³² Den var en dag "när gudarnas hjärtan blickades", dvs en dag då man kunde få goda omen. Också i Ugarit iakttog man fullmånedagen, som liksom i Babylonien firades den 15 i månaden med rikliga offer. Finns det ett samband mellan den främreorientaliska fullmånedagen och Bibelns sabbat? Men låt oss börja med att se på bibeltexterna.

³² Där kände man också s.k. farliga dagar som var den 7, 14, 19, 21 och 28 dagen i månaden, men de var inte knutna till månfaser och kallades inte heller *shapattu*. Det är därför svårt att tänka sig att de skulle ha något annat samband med sabbaten än indelningen av månaden i sjudagarsperioder.

Sabbatsbudet i 2 Mos 20:8-10 (dekalogen) lyder:

Tänk på att hålla sabbatsdagen helig. Sex dagar skall du arbeta och sköta alla dina sysslor, men den sjunde dagen är en sabbat åt Herren, din Gud. Då skall du inte utföra något arbete, varken du eller din son eller dotter, din slav eller din slavinna, din boskap eller invandraren i dina städer.

Med detta kan man jämföra texter som 3 Mos 23:3 och 25:3-4, som har samma disposition som sabbatsbudet, och därtill några andra ställen [Veijola 118, not 12-13]. Ett slags bastext utgör 2 Mos 34:21a: "sex dagar skall du arbeta, men på den sjunde skall du hålla vilodag". Verbet *shavat* betyder "upphöra", "sluta" [ursprungligen inte "vila"].

I några av de äldsta bibeltexterna där det talas om sabbaten (Hos 2:13; Jes 1:13; 2 Kon 4:23), nämns den vid sidan av nymånadsdagen. Den tycks i de texterna inte ha med "sjunde dagen" att göra. Ett antagande inom bibelforskningen är att *denna* sabbat var identisk med fullmånadagen (Ordsp 7:20 — jfr Ps 81:4) och att man firade den liksom nymånadagen som kultisk festdag (2 Kon 4:22-23; Jes 1:10ff; Hos 2:1 lff; Am 8:4ff). Religionshistorien omvittnar att gudarna ansågs vara speciellt nära på nymåne- och fullmånadagarna. Mot den här bakgrunden är det möjligt att tänka sig den ursprungliga sabbaten som fullmånadag, firad en gång i mitten av månaden. Fullmånadagen var enligt Gnana Robinson inte en vilodag, andra påpekar att själva firningen förutsatte att man inte arbetade. Den sjunde dagen som vilodag åter är en institution som enligt Robinson visserligen går tillbaka till förexilsk tid (2 Mos 34:21; 23:12), men som då ännu inte kallades sabbat.³³

Senare, efterexilska, texter i GT ger den bilden av sabbaten att den firades var sjunde dag. Då hade, enligt denna teori, sabbaten och sjunde dagen förenats, med det resultatet att sabbaten ändrade karaktär och blev vad den numera är enligt sabbatsbudet. I stället för budet att arbeta

³³ Hon härleder den från de sjudagarsperioder som inträffar under våren (15-21 Nisan) och hösten (15-21 Tishri) då man avbröt arbetet med skörd resp. plöjning. Man började därefter indela året i sjudagarsperioder och lät den sjunde bli vilodag. Detta åter skulle bero på inflytelser från sabbatsåret, dvs det sjunde året då marken skulle lämnas i träda som uttryck för JHWH:s herravälde över landet [Robinson 156-175].

sex dagar och vila på den sjunde som det heter i två andra texter (2 Mos 23:12 och 34:21a), står det i dekalogen: "Den sjunde dagen är sabbat för JHWH". Ordet *shæva*‘, "sju", underlättade genom ljudlikheten troligen att namnet *shabbat* kunde föras över från fullmånedagen till vilodagen var sjunde dag, oberoende av månfaserna. Sabbat i denna mening förekommer endast i sena, efterexilska, texter som har sitt upphov hos de prästerliga kretsar som återvände från exilen.³⁴

Av det föregående ser vi, att man avstått från försöket att härleda sabbaten utifrån och att man räknar att den uppkommit som resultat av utveckling inom Israel. Det skulle ha skett genom sammanslagning av två ursprungligen självständiga dagar: sabbaten (urspr. fullmånedag) och den var sjunde dag återkommande vilodagen. Detta är dock fortfarande en hypotes.

Till sabbatsbudet fogades en *motivering* som lyder olika på de två textställen där dekalogen förekommer. I 2 Mos 20:11 lyder den:

Ty på sex dagar gjorde Herren himlen och jorden och havet och allt vad de rymmer, men på den sjunde dagen vilade han. Därför har Herren välsignat sabbatsdagen och gjort den helig.

Här är det frågan om en *religiös* motivering, ett efterliknande av vad Herren gjorde i skapelsen (*imitatio dei*) — jfr 1 Mos 2:2-3 som också har motivet att Herren helgade den dagen.³⁵ I 5 Mos 5:15 lyder motiveringen:

Du skall komma ihåg att du själv har varit en träl i Egyptens land och att Herren din Gud, har fört dig ut därifrån med stark hand och uträckt arm. Därför har Herren, din Gud, befallt dig att hålla sabbatsdagen.

³⁴ Så Robinson 376-377 och Veijola 136-139. Av annan åsikt är t.ex. de Vaux, 477-480, som i likhet med många andra forskare anser att denna sabbat var en gammal institution och existerade långt innan den babylonska kalendern infördes.

³⁵ Jfr Veijola 140, som hänvisar till Ex 31:16-17; Lev 11:44; 19:2; 20:7.26, alla texter ur P som uttrycker *imitatio dei*-motiv.

Detta är vad man har kallat en *social* motivering: israeliterna vet av egen erfarenhet från slaveriet i Egypten hur det är att vara slav. Sabbatens vila måste utsträckas också till dessa. Sådana humanitära synpunkter framkommer ofta i den deuteronomistiska teologin (5 Mos 15:12-15; 16:11-12; 24:17-18.21-22). Därtill kommer motivet om tacksamhet mot JHWH för att han befriade Israel ur Egypten [Veijola 140-141].

3.2. Sabbatens förbjudna arbete(n)

Frågan om vad som är förbjudet under sabbaten har dominerat ickejudars föreställningar om sabbaten. Då dessutom de flesta judar idag inte tar strängt på dessa förbud, kunde det vara motiverat att tona ned hela frågan. Å andra sidan är det av intresse att se vad de klassiska judiska källorna säger om saken, därför att de avslöjar vad som är meningen med sabbaten.

Toran förbjuder arbete på sabbaten helt allmänt (2 Mos 20:10 och 5 Mos 5:14) och därtill speciellt att man lämnar sin ort (2 Mos 16:29) och att man tänder eld (2 Mos 35:2-3). De bibliska förbuden var inte tillräckligt specificerade för de lärda — inte för att de ville öka förbuden utan för att de ville klargöra precis vad som är förbjudet och vad som är tillåtet för att man lättare skulle kunna följa toran.

För att förstå arbetsförbudet måste man beakta de judiska uppfattningarna om Gud, människan och arbetets roll. För att efterlikna Gud skall människan nämligen också arbeta: "sex dagar i veckan skall du arbeta och utföra alla dina sysslor". Arbete innefattar ett skapande, ett konstruerande av något nytt eller ett förstörande av gammalt för att ge plats åt det nya. Mishna (Shabbat 7:2) räknar med 39 olika kategorier av arbete som är sammanställda efter det arbete som utfördes av prästerna i templet [I.Greenberg 134-136, Spier 31-34].³⁶ De kan indelas

³⁶ Dessa arbeten har ansetts motsvara vad man måste göra för att framställa tabernaklet i öknen efter uttåget ur Egypten [Greenberg 158, Schwartz, Skurnik,

i några övergripande grupper: anskaffa mat, kläder, bygga skydd eller boning, åstadkomma ljus och värme, skriva och transportera [I.Greenberg 158-160]. För alla dessa kategorier bemödade sig de lärde att definiera det minimum av arbete som innebar ett brott mot sabbatsbudet, något som av kristna kritiker har betraktats som själlös legalism. Det är något som kan uppskattas bara av den som förstår intentionen.

Att säga vad som innebär ett brott mot sabbatsbudet är ett annat sätt att säga vad som är en prestation, dvs att den prestation som utfördes inte var förgäves. Exempel: när det gällde sådd, räckte det enligt somliga att man kunde åstadkomma en planta, enligt andra behövdes en hel rad plantor. När det gällde skörd, räckte det till att man genom den kunde stilla hungern, alltså en munfull eller ett ägg. När det gällde att skriva, räckte det med två bokstäver för att bilda ett ord. Den moderna tidens tekniska framsteg (t.ex. elektriciteten) har gjort ansträngningen mycket mindre än vad som behövdes när reglerna formulerades, men poängen ligger i kriteriet för arbete — ansträngning för att uppnå vad? På sabbaten skall man inte uppnå något överhuvud, därför att sabbaten är en antecipation av fullkomningen, den messianska tiden, evigheten eller hur man vill uttrycka saken [Heschel 41].

Det är klart att själva regleringen av sabbatsvilan kunde upplevas som ett ok, men avsikten var säkert att genom den göra sabbatsvilan möjlig. Också de judiska källorna har en motsvarighet till Jesu uttalande (Mark 2:27), att "sabbaten är till för människans skull och inte människan för sabbatens skull". I Talmud (bJoma 85b) heter det "Sabbaten är överlämnad åt er, inte ni åt sabbaten". För att kunna fira sabbaten måste juden för en dag stiga ut ur sin vardagsverklighet, ut ur tiden [Soetendorp 138].

En modern tolkning av nödvändigheten att hålla vilodagen vore att människan — liksom Gud — inte "behöver" konstruera något nytt efter

Weintraub 15, Trepp 70].

en sexdagars vecka. Men det svaret räcker inte, eftersom man börjar arbetet på nytt efter sabbaten. Irving Greenberg har en annan utläggning: i arbetet finns fröet till något ont. Arbete producerar makt som kan leda till missbruk av naturen. Den blir ett objekt som bearbetas. Produktion kan leda till alienation från naturen och vardera kan leda till slaveri och avgudadyrkan. Därför skall människan under en dag i veckan vila. Den berömde psykologen Erich Fromm [1951, 244 och 1967, 196] har formulerat saken så här:

'Work' is any interference by man, be it constructive or destructive, with the physical world. 'Rest' is a state of peace between man and nature. Man must leave nature untouched, not change it in any way, either by building or by destroying anything ... The Sabbath is the day of complete harmony between man and nature.

Det betyder att "vila" är något annat än bara att låta bli att arbeta — på samma sätt som "fred" är något annat än blotta frånvaron av krig. På sabbaten upphör människan att kämpa för sitt uppehälle, arbeta för sin biologiska överlevnad. På sabbaten föregriper hon den messianska tiden och får vara enbart människa. Då skall hon vara fri från produktion och utökande av sin egendom och sitt kapital som annars lätt får en absolut makt över henne. I stället skall hon låta religiösa och moraliska värden sitta i högsätet. På detta sätt bryter hon den absoluta makt som arbetet och allt som följer därav hotar att få över henne [I.Greenberg 137-144]. För att nå fram till detta måste hon helt enkelt upphöra att arbeta.

3.3. Sabbatskväll i hem och synagoga

Förberedelsen för sabbaten börjar redan i vardagarnas morgongudstjänst (se kap 2), t.ex. när man under måndagar och torsdagar läser en portion ur torans veckoavsnitt. Också i hemmet kan man på olika sätt förbereda den kommande sabbatsfirningen [B.Greenberg 42-57]. På fredagen, som kallas *Æeræv shabbat*, "sabbatsafton", kulminerar förberedelserna i tillredningen av måltiderna. I traditionella hem tillreder man ingen mat under sabbaten. Den tillreds alltså före och hålls varm i en ugn eller på

en värmeplatta. Tidvis har man anlitat en s.k. *shabbes goj*, en icke-jude som tände elden, värmdde spisen, mjölkade korna etc [Trepp 71].

Till sabbatsmåltiden brukade även fattiga judar i regel ha fisk eller kött. Man har bakat eller köpt två sabbatsbröd, *challa*, jiddish: *challes*. Egentligen avser ordet den lilla portion som man tar av degen och kastar i elden som en offergåva av det bröd israeliten åt i landet enligt 4 Mos 15:18-21 [Trepp 73]. Man har städat och dukar bordet med bästa bestick och sätter på sig finkläder. Aderton minuter före solnedgången – viktigt att man inte fördröjer det så att sabbaten hinner börja – tänder kvinnorna hemma två (på vissa håll ett för varje familjemedlem) sabbatsljus som symboliserar ljuset och friden i hemmet på sabbatskvällen.³⁷ Husmor läser en berakha som är en välsignelse inte av ljuset utan av Gud för budet om att tända sabbatsljuset [Trepp 73-74, MS 165]:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud, och befallt oss att tända sabbatsljuset.

I samband med tändandet av ljuset välsignar somliga mödrar vart och ett av barnen. Traditionellt hör denna välsignelse samman med återvändandet från synagogan. I de flesta ortodoxa hem går de manliga medlemmarna till synagogan, numera i allt större utsträckning också kvinnorna [Soetendorp 131-132, I.Greenberg 163-164].

Sabbatskvällens aftonbön började av mystikerna i Safed (1500-talet) kallas *Qabbalat ha-shabbat*, "mottagandet av sabbaten" och utgestaltas på ett speciellt sätt [Spier 48-50]. Man inleder med Ps 95-99 och 29, dvs. sex psalmer – en för varje veckodag – vilka proklamerar Guds kungadöme. Denna sed infördes just i Safed år 1599 [Hertz 345]. Därefter sjungs den av rabbi Salomo Halevi Alkabetz år 1571 komponerade, mycket populära sabbatssången *Lekha dodi*, "kom min vän", där

³⁷ Det finns också en tolkning som säger att det ena ljuset symboliserar formuleringen "tänk på" och det andra formuleringen "håll" i sabbatsbudet. [Kronholm 1992, 137].

sabbaten hyllas som en brud.³⁸ Under den sista strofen av sången står man i ashkenasiska församlingar vänd mot ingången. Första strofen utgör refräng till de följande. De tre första lyder [SS 94]:

Kom min vän, bruden till mötes, låt oss hälsa sabbaten välkommen!

"Håll" och "tänk på" är ett enda ord: det lät den ende Guden oss förnimma. Herren är En och hans namn är den Ende, han skall äras, förhärligas och prisas.

Refräng: Kom min vän ...

Kom, låt oss gå sabbaten till mötes, den är välsignelsens källa. Från första början har den beslutats: skapelsens avslutning, det första i planen.

Refräng: Kom min vän ...

När någon har förlorat en nära anhörig, håller han eller hon en veckas sorgetid (*shiva*), och mottar då besök av tröstande församlingsmedlemmar, men deltar inte i gudstjänsterna (se kap 10). Sådana sörjande hälsas den första sabbaten efter begravningen med orden: "Må den Allsmäktige trösta er bland alla dem som sörjer över Sion och Jerusalem!" [MS 172].

Härefter sjungs Ps 92 som är en sabbatspsalm åtföljd av Ps 93. Nu följer de sörjandes *qaddish* och *shema'* omgiven av sina benediktationer [MS 174-180]. Därefter följer en speciell sabbatsbön bestående av 2 Mos 31:16-17:

Israeliterna skall hålla sabbaten; de skall iaktta den genom alla släktled som en förbundsplikt för alla tider. Den är ett evigt tecken som förenar mig och israeliterna, ty på sex dagar gjorde Herren himmel och jord, men på den sjunde dagen vilade han och hämtade andan.

Kvällsgudstjänsten på sabbaten är i övrigt en variant av den vanliga kvällsgudstjänsten [MS 165-194, SS 96-107]. Den är uppbyggd kring

³⁸ Om sabbaten som brud och drottning, jfr Kronholm 1992, 136-138. Denna del av liturgin brukar i Safed alltså utföras under bar himmel [Schwartz et al. 16].

Shema', föregången och efterföljd av två välsignelser. De förstnämnda är kortare varianter av dem som finns i morgongudstjänsten [kap 2]. Den andra välsignelsen efter Shema' är utformad som en speciell aftonbön (*Hashkivenu*):

Giv, Herre vår Gud, att vi må lägga oss ned i frid, och låt oss åter stiga upp till liv. Bred över oss din frids hydda, upprätthåll oss med ditt goda råd och hjälp oss för ditt namns skull. Beskydda oss och avvänd från oss fiende och farsot, svärd, hunger och bekymmer. Låt frestaren vika undan framför oss och bakom oss och låt oss finna skydd i dina vingars skugga. Ty du, Gud, är vår väktare och vår räddare, ty du Gud, är en nådig och barmhärtig konung; bevara oss då vi går och då vi kommer, till liv och frid från nu och till evighet. Bred över oss din frids hydda. Lovad vare du, Herre, som utbreder fridens hydda över oss, över hela sitt folk Israel och över Jerusalem [SS 99-100].

Nu följer 'Amida (Adertonbönen) omgiven av sina benediktationer [MS 181-187]. 'Amida hörde inte till kvällsliturgin före Maimonides' tid, men togs därefter med i den form den hade på sabbaten, dvs med sju böner varav den mellersta underströk sabbatens helighet. Som orsak till att man lämnade bort de tretton mellanliggande böerna har ansetts att man med dessa ber om ting som juden behöver under arbetsveckan, men inte under sabbaten [Hertz 302, Millgram 162-163]. Den mellersta bönen, i sin speciell utformning för sabbaten lyder:

Du har helgat den sjunde dagen åt ditt namn såsom slutet på himmelens och jordens skapelse. Du har välsignat den framför alla dagar, du har helgat den framför alla tider, och så står det skrivet i din Tora ... (1 Mos 2:1-3)... Vår Gud och våra förfäders Gud. Må du finna behag i vår vila, helga oss genom dina bud och giv vår andel i din Tora. Mätta oss av ditt goda, gläd oss med din hjälp och rena vårt hjärta, så att vi må tjäna dig i sanning. Gör oss Herre, vår Gud, i kärlek och välvilja delaktiga av din heliga sabbat och må Israel, som helgar ditt namn, finna vila i den. Lov-

prisad vare du, Herre, vår Gud, som helgar sabbaten [MS 183-184].

I traditionella församlingar är det brukligt att recitera en *mishna* som börjar med orden *ba-mæ madlikin*, "Varmed skall vi tända [sabbatsljusen]" och ger stadgar om den rätta oljan. En biavsikt med den var att de som kommit sent och inte blivit färdiga med aftonbönen under tiden skulle hinna upp de andra och kunna gå hem tillsammans, eftersom det var farligt att ensam röra sig ute på kvällen, i synnerhet som synagogorna ofta fanns utanför staden. Man har idag fortfarande användning för denna sed, p.g.a. att synagogorna ofta är belägna inne i stadskärnan, inte i förstäderna där de flesta numera bor. Troligen avsåg man också att gentemot karaiterna, som satt i mörker hela sabbaten, garantera att det fanns ljus och värme i huset. Man ville dessutom ha en möjlighet att studera den muntliga toran under sabbaten och detta var en form av studium redan på sabbatskvällen [I.Greenberg 166-167].

Efter kvällsgudstjänstens slut önskar man varandra *Gut Schabbes!* (jiddisch: "God sabbat!") eller *Shabbat shalom!* (hebreiska: "Fridfull sabbat!"). Denna önskan upprepas vid hemkomsten [I.Greenberg 168, Trepp 75, Wilhelm 19].³⁹

När synagogbesökarna återvänt hem sjunger man *Shalom 'Alekhem* som riktar sig till sabbatens änglar, som enligt traditionen följer synagogbesökarna hem [SS 108]:

Frid vare med er, ni tjänande änglar, ni den Högstes änglar,
sändebud från konungarnas Konung, den Helige, lovad vare han.

Må er ingång båda frid ...

Välsigna mig med frid ...

Må er utgång båda frid ...

³⁹ Många familjer föredrar numera att stanna hemma på sabbatskvällen, eftersom den är ett välkommet tillfälle att vara tillsammans. Om somrarna firar dessutom många sabbaten på annan ort där det inte finns en synagoga. Här blir det lätt konflikter mellan de privata behoven och församlingssolidariteten [I.Greenberg 167].

Han skall ge sina änglar befallning om dig, att de skall bevara dig på alla dina vägar (Ps 91:11). Herren bevara dig då du går och då du kommer från nu och till evig tid (Ps 121:8).

I Talmud (bShabbat 119b) heter det om hemkomsten från synagogan: Rabbi Jose, son till rabbi Jehudah, sade: Två änglar följer människan hem från bönehuset på sabbatskvällen, en god och en ond. Om efter hemkomsten ljuset blir tänt, bordet dukat och hennes läger iordningställt, då säger den goda ängeln: Må det vara Guds vilja, att det är på samma sätt den kommande sabbaten, och mot sin vilja säger den onda ängeln: Amen. Men om det inte är så, då säger den onda ängeln: Må det vara Guds vilja att det är på samma sätt den kommande sabbaten, och mot sin vilja säger den goda ängeln: Amen. [Wilhelm 22, I. Greenberg 168]

Nu följer lovprisningen av husmodern, '*Eshæt chajil*', hämtad ur Ordsp 31:10ff och sjungen av husfadern och ofta även barnen:

Att finna en driftig hustru, vem förunnas det — långt mer än pärlor är hon värd. Blint litar hennes man på henne, och vinsten uteblir inte...

För vår tids jämställdhetstänkande har den här lovprisningen upplevts som besvärande: den nämner ju husliga sysslor som kvinnans område. Men i texten heter det också t.ex.: "Hon har planer på en åker, och skaffar sig den" (v 16), vidare tillverkar hon "fina linneskjortor och säljer dem" (v 24) vilket tyder på en viss självständighet. I liberala hem har jämställdheten åstadkommit genom att hustrun sjunger några verser för mannen [I. Greenberg 168-169].

Detta är tillfället för fadern och/eller modern att välsigna barnen. Den kan inledas med den aronitiska välsignelsen (4 Mos 6), varefter följer en skild välsignelse för pojkar ("Må Gud låta dig bli som Efraim och Manasse") och för flickor ("Må Gud låta dig bli som Sara, Rebecka, Rakel och Lea") [MS 195, jfr Trepp 75].

Qiddush kallas den ceremoni med vinbägaren som nu följer. Den utförs ofta stående och har ursprungligen sin plats i hemmet. Men eftersom det

inte alltid var lätt att skaffa vin för privata hem och då dessutom främ-
lingar ofta dök upp till sabbatsgudstjänsten, flyttade man ceremonin till
synagogan – dock ej i Israel. Vinet skall vara "riktigt", dvs av vindru-
vor, eftersom benediktionen nedan gäller "vinrankans frukt" och inget
annat. Det är vanligtvis rödvin, oftast numera i Israel producerat
kosher-vin. Celebranten, husfadern, som har den stora bågaren slår i
litet åt var och en och läser [SS 109]:

Se jag står nu beredd att uppfylla budet att läsa qiddush över vin,
såsom det är skrivet: Ihågkom och bevara dess minne över vin.
Därefter läser han 1 Mos 1:31-2:3 som talar om Guds fullbordande av
skapelsen och hans vila på sjunde dagen. De närvarande uppmanas
lyssna och nu följer två benediktioner [MS 192]:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung som har skapat
vinrankans frukt.

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som helgat oss
genom sina bud och utvalt oss i kärlek och välbehag och givit oss
sin heliga sabbat till del, till skapelseverkets åminnelse. Den
dagen är den första bland de heliga högtiderna, en åminnelse av
uttåget ur Egypten. Ty du har utvalt oss, och du har helgat oss
framför alla folk och i kärlek och välbehag givit oss din heliga
sabbat till del. Lovad vare du, Herre, som helgar sabbaten.

Detta sker "till skapelseverkets åminnelse", som är det motiv som anges
för sabbaten i 2 Mos 20. Men strax efteråt an knyter den till uttåget ur
Egypten och anger därmed det andra motivet, som vi kallade det socia-
la, till sabbatsfirningen från 5 Mos 5:15. Man kan också säga att vi här
får de båda grundläggande gudsgärningarna (skapelse och frälsning)
som motivering [Donin 65-70]. Därför kan man väl förstå uppfattningen
att sabbaten är den främsta av alla högtiderna.

I hemmet åtföljs *qiddush* av rituell handtvagning. Man tvår sina egna
händer, ibland varandras som tecken på vänskap. På bordet finns två
challot, hela bröd, som symboliserar den dubbla portion manna i öknen
som israeliterna fick på sabbatsaftonen för att man inte skulle behöva
samla manna följande dag. Bröden är vidare övertäckta med en vit duk
eftersom mannat täcktes av dagg (2 Mos 16:13-30). Var och en får en

dubbel portion av brödet [I.Greenberg 170, Trepp 76]. När celebranten bryter brödet läser han berakhan

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som frambringar
bröd ur jorden [MS 197].

Ofta strör man salt på brödet vilket också har bibliskt stöd (3 Mos 2:13). Saltet bevarade inte bara offerköttet i templet utan också förbundet. Alla gester har symbolisk betydelse [I.Greenberg 170-171].

Nu serveras *sabbatsmåltiden*. Valet av maträtter har påverkats av den omgivning i vilken judarna levt. Den förkärlek för fisk som ändå finns återförs på vistelsen i Egypten. En tradition säger att vid den messianska måltiden skall själve Leviatan, som antas vara en jättefisk, serveras. Sabbaten är ett föregripande av den messianska måltiden. För att undvika arbetet med att bena fisk brukade husmor ta ut fiskens kött ur skinnet, avlägsna benen och sätta in det pånytt – därav *gefilte fish*, den judiska fiskrätten framom andra. Men också hönsoppa har sin traditionsbakgrund. Också de fattiga skulle äta kött på sabbaten och höna är billigare än biff och soppa är billigare än höna. Därav hönsoppa. Andra delikatesser är hackad sill, hackat ägg och lök, hackad lever etc. Dock är vad som går in i munnen inte lika viktigt som vad som kommer ut ur den, nämligen *zemirot*, sånger, och *niggunim*, nynnade melodier som finns i tusental. Bibliska berättelser (*devar tora*) hör också till samvaron.

Efter måltiden sjunger man Ps 126 (om Sions återuppriktelse) och läser *Birkat ha-mazon*, "Tack för maten" – detta i enlighet med 5 Mos 8:10: "Du skall äta, bli mätt, och tacka Herren, din Gud" [I. Greenberg 172]. Början av *birkat ha-mazon*, lyder:⁴⁰

⁴⁰ Den är ganska omfattande och har en komplicerad historia. De sex huvudbeståndsdelarna är [Martola 102-123]: 1. inledning eller inbjudan; 2. välsignelse över Gud som ger näring; 3. tacksägelse över landet; 4. bön om förbarmande över Israel; 5. välsignelse över Gud som är god och gör väl; 6. bön till den Barmhärtige över en rad specifika ämnen.

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som livnär hela jorden med sin godhet. Han ger mat åt allt levande, för din nåd varar evinnerligen. Genom hans stora godhet har vi aldrig saknat mat. Låt det inte någonsin fattas oss för hans stora namns skull, ty du när och styrker alla varelser och gör gott mot alla, och skänker föda åt alla dina skapade varelser. Lovad vare du som ger föda åt alla ... [MS 473-74, Millgram 293].

Bönerna före och efter måltiden har ingen speciell anknytning till sabbaten, utan är vanliga måltidsböner. Skillnaden är att man på sabbaten bör läsa dem utan brådska [Donin 90]. Till måltidsbönen har fogats böner om landet, om räddning av judar i exil m.m.

En traditionell "programpunkt" har varit att äkta makar skulle ha samlag på sabbatskvällen. Kabbalisterna lärde nämligen, att på sabbatskvällen äger en helig förening rum mellan *Shekhina*, Guds närvaro, en kvinnlig aspekt av gudomen, och den manliga aspekten. Guds mänskliga avbilder på jorden skulle därför utföra motsvarande handling under sabbatsaftonen. Härtill kan man lägga andra omständigheter, som den stämning av avslappning och närhet som annars uppstår under sabbaten [I. Greenberg 173].

3.4. Sabbatsmorgon i hem och synagoga

Sabbatens morgongudstjänst (liksom även morgongudstjänsten under festdagar) följer i stora drag vardagens — jfr ovan kap 2. Den börjar med *Jigdal* och förlöper såsom vardagsmorgonbönen ända till psalmdelningen [MS 198-223, SS 10-41]. Men här utelämnas Ps 100, eftersom det under sabbats- och helgdagar inte förekom ett tackoffer i templet. I stället för den sjunger man nio andra psalmer: 19, 34, 90, 91, 135, 136, 33, 92 och 93, av vilka de två sista även sjungs på sabbatskvällen — jfr ovan [MS 224-235]. Av de tillagda psalmerna prisar särskilt Ps 19 och 90 Gud som skapare, medan Ps 136 handlar om Guds mäktiga gärning, när han befriade Israel från Egypten. Det betyder att sabbatens båda huvudmotiv kommer till uttryck i psalmurvalet. Härfter följer den sammanställning av psalmcitat som är gemensam för alla

morgongudstjänster [MS 235-237] och detsamma gäller den följande psalmsviten: 145-150, liksom den följande sammanställningen av 1 Krön 29:10-13 och 2 Mos 14:30-15:18, sången vid övergången av Säv-havet [MS 237-246]. Strax före den benediktions som avslutar psalmsvi-ten har man skjutit in en högtidlig och viktig doxologi, kallad efter inledningsorden *Nishmat kol-chaj*. Talmud (Berachot 59b) citerar början och slutet av den, vilket visar att den redan då var välkänd [Hertz 416, Millgram 166-168]. Den består av tre distinkta delar som här markeras genom blankrad [MS 246-249, SS 111-113]:

Må varje levande själ lova ditt namn, Herre, vår Gud, må varje varelses ande alltid förhålliga och upphöja ditt namn, vår konung. Från evighet till evighet är du, Gud, och förutom dig har vi ingen konung, som befriar och hjälper, som förlossar och räddar, som försörjer och förbarmar sig i all nöds och trångmåls tid, ja vi har ingen konung förutom dig. Du är de tidiga och sena släktenas Gud, alla skapelsers Gud, Herre över allt som är fött, prisad i otaliga lovsånger, som leder sin värld med nåd och sina skapelser med barmhärtighet. Herren slumrar inte och sover inte; han väcker sovande och låter slumrande vakna, låter stumma tala och befriar fångslade, stöder fallande och upprättar böjda. Dig allena tackar vi.

Om vår mun vore full av sång såsom havet, vår tunga full av jubel som dess vågors dån, våra läppar fulla av pris såsom firmamentets vidder, våra ögon lysande som sol och måne, våra händer utbredda som vingarna på himlens örnar och våra fötter lätta som hindens, hade vi ändå inte tillräckligt kunnat tacka dig, Herre, vår Gud och våra förfäders Gud, och lova ditt namn för en enda av de tusen och åter tusen, tiotusen och myriader välgärningar, som du har visat våra förfäder och oss.

Ur Egypten har du befriat oss, Herre, vår Gud, ur träldomshuset har du förlossat oss, i hungersnöd gav du oss föda, och i över-

flödet gav du oss uppehålle. Från svärdet har du räddat oss, från pesten har du låtit oss undkomma, från svåra och varaktiga sjukdomar har du befriat oss. Hitintills har din barmhärtighet hjälpt oss och din nåd inte övergivit oss; må du aldrig någonsin förskjuta oss, Herre, vår Gud. Därför skall de lemmar, som du har avdelat i oss, den ande och den själ, som du har blåst in i vår näsa, den tunga som du har lagt i vår mun, tacka och prisa, förhårliga och upphöja, vörda, helga och hylla ditt namn, vår konung. Ty varje mun skall tacka dig, varje tunga svära dig trohet, varje knä böja sig inför dig och varje högrest gestalt böja sig inför dig. Alla hjärtan skall frukta dig, varje kropps inre och alla njurar skall lovsjunga ditt namn, enligt det ord som är skrivet: Alla mina ben skall säga, Herre, vem är lik dig, som räddar den fattige från hans överman, den arme och eländige från hans utplundrare. Vem är lik dig, vem kan likställas med dig, vem kan mäta sig med dig, store mäktige, fruktansvärde Gud, den högste som äger himmel och jord. Vi vill hylla och prisa dig och förhårliga dig, vi vill lova ditt heliga namn, såsom det är sagt av David: Min själ må lova Herren och allt mitt inre hans heliga namn. Gud, i din väldiga makt, du som är stor i ditt namns härlighet, mäktig i evighet, fruktansvärd i dina kraftgärningar, konung som sitter på en hög och upphöjd tron. Han tronar i evighet, den Höge och den Helige är hans namn. Och det står skrivet: Jublen ni rättfärdiga i Herren, lovsång höves de rättfärdiga. Av de rättrådigas mun skall du hyllas, av de rättfärdigas mun skall du lovas, av de frommas tunga skall du upphöjas, och i de heligas mitt skall du helgas.

Efter *Nishmat* följer *Jishtabbach* och "halvqaddish" som avslutar psalmdelen i morgongudstjänsten också på vardagar [JT 70-71, MS 49-50, SS 113-114]. Den senare innehåller ett responsorium utfört av kantorn och församlingen.

SHEMA' föregås liksom på vardagarna av två benediktioner. Den första av dessa, *Jotser*, har utökats med tre poetiska stycken. De kallades

Jotserot, och accepterades inte genast, eftersom de förlängde gudstjänsten. Troligen hade man i Babylonien också betänkligheter mot att överhuvud i synagogliturgin införa nya dikter (*pijjutim*), [Millgram 175-176]. Den första dikten prisar Gud som världens skapare, dess härskare i nuet och frälsare i den yttersta tiden [MS 252-253]:

...

O, konung som ensam är upphöjd alltsedan urtidens dagar, prisad förhärliagd och uppburen från evighet. Världens Gud, förbarma dig över oss i din stora barmhärtighet, vår makts Herre, vår tillflykts klippa, vår hjälps sköld, du vår borg.

Ingen kan mäta sig med dig, Herre, vår Gud, i denna värld, ingen är förutom dig, vår konung, i den tillkommande världens liv. Intet finns förutom dig, vår förlossare, i Messiasstiden, och ingen är lik dig, vår hjälpare, vid de dödas uppståndelse.

De två första meningarna är en midrashliknande utläggning, ord för ord, i de två sista [Hertz 427].

Den andra dikten är en omvandling av den mellersta delen av *Jotser* till en alfabetisk dikt: '*El ... barukh ... gadelu ... da'at* etc [Hertz 428, Millgram 175, MS 253-254] som prisar Gud för skapandet av den himmelska härskaran, solen, månen och stjärnorna.

Den tredje dikten börjar med orden *Le'El 'ashær shavat* och prisar Gud som skapare, men också för inrättandet av sabbaten, vilodagen [MS 255]:

Åt Gud som vilade från sina verk; på sjunde dagen reste han sig och satte sig på sin härlighets tron. Han höljde sig i prakt för vilodagen, han kallde sabbatsdagen "fröjd" (*'oneg*) ...

Därmed kan man säga att sabbatens båda specialteman, skapelsen och frälsningen, kraftigt har markerats i den utökade *Jotser*.

Efter *Jotser* följer liksom på vardagen *Qedusha* med *Titbarakh* och "Änglakören" [JT 72-73, MS 256-257] och därefter den andra benediktionen före *Shema'*, dvs *'Ahava rabba*, som tackar Gud för att han "med stor kärlek" gav tora och ber om hjälp att rätt studera den. Den

är likadan på sabbats- och vardagar, liksom också givetvis själva *Shema* [MS 258-261]. Detta gäller också benedictionerna efter *Shema*.

‘*AMIDA*, Adertonbönen, har på sabbaten sju böner i alla gudstjänster, men den mellersta, fjärde bönen, varierar. På sabbatskvällen är temat skapelsen, medan det på sabbatsmorgonen är *uppenbarelsen* [Petuchowski 1981, 36]:

Må Mose glädja sig över den gåva, som blev hans andel, då du kallade honom "en trogen tjänare". Härlighetens krona satte du på hans huvud, när han stod inför dig på Sinaiberget och han i sin hand bragte ned de två stentavlorna på vilka stod skrivet budet om sabbatens hållande. Således står det skrivet i din Tora:

"Israels barn skall hålla sabbaten och fira den som vilodag för alla kommande släkten som ett evigt förbund. Mellan dig och Israels barn är den ett evigt tecken, ty på sex dagar skapade Herren himmelen och jorden och på den sjunde vilade han och tog sig ro." (2 Mos 31:16-17)

Du, Herre, vår Gud, har icke givit den åt ländernas folk, du vår konung har icke låtit den bli avgudadyrkarna till del, ej heller få syndare bo i dess vila, utan åt ditt folk Israel har du i kärlek givit den, åt Jakobs säd, som du har utvalt. Må hela det folk, som helgar den sjunde dagen, mättas och glädjas av din godhet. Du hade behag till den sjunde dagen och helgade den, du kallade den dagarnas prydnad, en åminnelse av skapelseverket ... [MS 266-267]

Avslutningen är likadan som på sabbatskvällen och de tre avslutande bönerna är igen desamma som för Adertonbönen i allmänhet (jfr ovan kap 2).

Tora-läsningen på sabbaten skall vi behandla litet utförligare här, eftersom den är något av det viktigaste just på sabbatsförmiddagen. Skriftläsningen är ett mycket gammalt inslag i judisk liturgi, åtminstone från början av andra templets tid – jfr 5 Mos 31:10-12, som befäller om

skriftläsning på lövhyddehögtiden vart sjunde år. Efter hemkomsten från exilen läste Esra enligt Nehemja 8 lagen för folket.

[1] I samband med att torarullarna tas ut ur *'aron ha-qodæsh*, "den heliga arken", sjunger kantorn och församlingen [JT 93, MS 273]: *'En kamokha*, "Ingen är lik dig ...", Den är en kombination av psalmcitat, där man tilltalar Gud som den ojämförlige och ber om kraft, välsignelse och frid för folket.

[2] Nu öppnas arken och två skriftcitater reciteras: 4 Mos 10:35-36 som berättar om hur man tog arken med i strid och Mose uppmanade Herren att resa sig och slå fienden; Jes 2:3 följer som motivering: "Ty från Sion skall lag utgå, och Herrens ord från Jerusalem".

[3] Härefter tar kantorn ut torarullen ur arken och läser:

Lovad vare han som i sin helighet gav toran åt sitt folk Israel.

— kantorn håller upp torarullen vänder sig mot församlingen och sjunger tillsammans med församlingen [MS 275]:

Hör Israel, Herren vår Gud, Herren är den Ende. Den Ende är vår Gud, stor är vår Herre, heligt är hans namn.

— därefter kantorn ensam:

Förhårliga Herren med mig och låt oss tillsammans upphöja hans namn. (Ps 34:4)

— medan torarullen bärs till *bima*, läspulpeten, sjunger församlingen:

Dig, Herre, tillhör storheten och styrkan, härligheten, kraften och glansen, ja, allt i himmelen och på jorden ...

Må den barmhärtige fadern förbarma sig över det folk som han själv har lastat på sig,⁴¹ må han komma ihåg förbundet med forntidens starka, må han rädda våra själar från onda stunder, må han jaga bort den onda driften ifrån dem, som han själv bär, må han benåda oss med evig räddning, må han i rikt mått uppfylla våra önskningar om välgång, hjälp och förbarmande (JT 94).

[4] Kantorn lägger torarullen på *bima*, och reciterar [MS 276]:

⁴¹ Så den ordagranna översättningen av *'am 'amusim* i MS 275, medan SS 130 översätter: "det folk han städse har burit".

Må han hjälpa, beskydda och och rädda alla, som förtrösta på honom. Härtill låt oss säga: Amen. Ni alla, frambär förhärligande till vår Gud, ge ära åt toran.

[5] Kantorn kallar fram den första av de sju som skall fram till läspulpeten [MS 276]. Han börjar med *kohen*, dvs en medlem av kohaniternas prästsläkt, om en sådan är närvarande, därefter, *levi*, en levit och går därefter över till andra närvarande. Om det inte finns en levit kallar man två kohaniter [Millgram 114, Trepp 21]:

Kohen träd fram – må Kohen träda fram – Lovprisad vare han som i sin helighet ger toran åt sitt folk Israel. Herrens tora är fullkomlig...(Ps 19:8-9, 29:10, 18:31)

– kantorn och församlingen (5 Mos 4:4):

Och ni som håller fast vid Herren er Gud, ni lever alla idag.

– den som kallats upp att läsa:

Lova Herren, som är värd lovprisning!

– församlingen svarar:

Lovad vare Herren, som är värd lovprisning, alltid och evinnerligen!

– den som kallats upp:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har utvalt oss bland alla folk, och givit oss sin Tora. Lovad vare du, Herre, som ger Tora.

[6] Toraläsningen har utvecklats till en heltäckande genomgång av Moseböckerna under en tre- eller ettårsperiod. Bruket vacklade, men i stort kan man säga att Moseböckerna i Palestina delades i 154 *sidrot* att läsas under tre år, medan de i Babylonien delades i 54 *parashot* för ett år. Den senare delningen segrade småningom [Millgram 112]. Sålunda består t.ex. det första veckoavsnittet av 1 Mos 1-6:8, det andra av 6:9-11:32 o.s.v. Tora föreläses i en halvsjungande, rytmisk form, som regleras av de musikaliska tecken eller accenter (*negivot*) som fogats till den hebreiska texten [Hertz 485].

[7] Efter läsningen säger den som kallats upp till Tora [MS 277]:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har givit oss sanningens lära och planterat det eviga livet mitt ibland oss.
Lovad vare du, Herre, som ger Tora.

– den som blivit räddad från fara säger (i anslutning till Ps 107):

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som bevisar välgärningar mot dem som gjort sig skyldiga till straff och som har bevisat godhet mot mig.

– menigheten stöder den bedjande med orden:

Han som har bevisat godhet mot dig, han må även i fortsättningen bevisa all godhet mot dig.

Efter avslutad läsning av veckoavsnittets alla sju delar säger toraföreläsaren *halvqaddish*. Därefter kallas två män upp att lyfta upp och rulla ihop torarullen. Man reciterar en serie bibelcitat:

Detta är den Tora som Mose förelade Israels barn på Herrens befallning genom Mose. Den är ett livets träd för dem, som fasthåller vid den, och de som stödjer sig på den är lyckliga. Dess vägar är ljuvliga vägar och alla dess stigar är frid. Långt liv är i dess högra hand och i dess vänstra hand är rikedom och ära. Herren har velat det så för sin rättfärdighets skull, han skall upphöja och förhårliga Toran [JT 95, MS 277, SS 130].

[8] På sabbater och festdagar blev det brukligt att i anslutning till toratexten läsa *haftara*,⁴² dvs texturval ur "Profeterna", som inom judendomen omfattar "de tidigare profeterna" (Jos-2 Kon) och "de senare profeterna" (Jes-Mal). Bestämda profetexten valdes senare för varje sabbat eller festdag så att de tematiskt stod nära toratexten. Så t.ex. blev Deboras sång (Dom 5) profetext till den toratext som innehöll Mirjams sång (2 Mos 15). Det här ökade drastiskt antalet texter som lästes i synagogan, vilket i sin tur hade en effekt på de judiska männens kunskaper i hebreiska och i Bibeln [Millgram 115].

⁴² Det var en sådan haftara som Jesus läste i Nasarets synagoga (Luk 4:16-21). Men texten var då ännu inte på förhand fastslagen utan valdes av synagogföreståndaren eller av den som kallats upp att läsa haftaran.

[9] Efter haftara-läsningen följer *förböner* för tora-akademierna i Israel och Babylonien, deras överhuvuden, lärare och studenter med tillägget "i alla länder av vår diaspora", för konung och fosterland, för de hädan-gångnas själar, för martyrerna [MS 278-281].

[10] *Predikan* är ingen obligatorisk del av en judisk gudstjänst, men har förekommit redan i gammal tid, vanligen före toraläsningen. Den kallades *derasha*, "sökande", i toran efter dess outtömliga undervisning, och exekverades efter alldeles bestämda regler. Den anförtroddes ofta – men inte nödvändigtvis – åt rabbiner och skulle bl.a. demonstrera sambandet mellan bibeltexten (den skrivna toran) och Talmud (den muntliga toran) [Hertz 524-525, Millgram 116-118]. Detta är dock inte längre normerande för predikan.

[11] När torarullen förs tillbaka till arken sjungs lovsånger, bla Ps 145, 115:18, 148:13-14 samt Ps 29 på sabbat och Ps 24 på festdag som ej är sabbat. När torarullen slutligen läggs tillbaka sägs med syftning på arken (4 Mos 10:36 m.fl. bibelställen) [MS 285-286]:

Och då den vilade sade han: Vänd tillbaka, Herre, till Israels myriaders tusenden! Res dig, Herre, och kom till din vilostad, du och din makts ark. Må dina präster vara klädda i rättfärdighet och må dina fromma jubla. Må du för Davids, din tjänares, skull inte avvisa åsynen av din smorde. Ty jag har givit er en god lära, överge den icke! Den är ett livets träd för dem, som fasthåller vid den, och de som stöder sig på den är lyckliga. Dess vägar är ljuvliga vägar och alla dess stigar är fred. För oss tillbaka, Herre, till dig, och vi vill återvända, förnya våra dagar som fordom.

MUSAF-avdelningen [Hertz 526-557, Millgram 191-193] är ett tillägg till sabbatsmorgonens gudstjänst och består väsentligen av en extra '*Amida* som svarar mot de extra offer som utfördes på sabbats- och helgdagar. Det är dock inte klart huruvida Musaf-bönen från första början hängde samman med templets Musaf-offer, eftersom de äldsta källorna inte kopplar ihop dessa [Hertz 526 med hänvisning till Elbogen]. Till en början bad man den endast i församlingen men senare blev den liksom morgonbönen obligatorisk också i privat bruk. Den omfattar de

sju bönerna som även annars är regel för sabbaten, dock så att flera inskott görs i texten före den mellersta bönen. Hit hör bl.a. *Qedusha* som utvidgades med ett responsorium på *Sheema'* [MS 288-289], men framför allt fäster man sig vid dikten *Tikkanta shabbat*, "Du har anordnat sabbaten ...", som till en början handlar enbart om sabbaten och börjar som en omvänd alfabetisk dikt (varje ord börjar med en bokstav i omvänd alfabetisk ordning). Med hänvisning till tempelkulten heter det sedan [MS 290-291]:

Må det behaga dig, Herre, vår Gud och våra förfäders Gud, att föra oss upp till vårt land i glädje, att återbörda oss till vårt område. Där vill vi inför dig frambära de offer, som vi är skyldiga, de dagliga offren efter deras ordning och Musafoffer enligt föreskrifterna för dessa. Och denna sabbats Musafoffer vill vi fullgöra och frambära inför dig i kärlek, efter din viljas bud, så som du har föreskrivit det för oss i din Tora genom din tjänare Mose med din härlighets ord, som det är sagt: (4 Mos 28:9)

Tanken att man skulle återinföra djuroffren liksom på templets tid har väckt kontroverser inom de judiska församlingarna. Enligt Millgram [191-192] har de ortodoxa bibehållit denna bön eftersom ett skriftord inte kan ändras (!), medan reformerade bönböcker avlägsnade alla referenser till offer. De konservativa åter bibehöll referenser och beskrivningar av offerkulten, men avlägsnade löftet om att återinföra den. Dock kvarhåller t.ex. Stockholmsbönboken [SS 139-140] hela det traditionella ritualen på denna punkt.

Musafbönen avslutas med de traditionella benedictionerna angående återupprättandet av tempelkulten (*Retse'*), tacksägelse för Guds underverk (*Modim*), en bön om välsignelse och fred (*Sim shalom*). Speciell för sabbatens musafbön är emellertid den mycket populära dikten '*En ke' alohenu*, som får uppfattas som ett svar på frågan "Vem är som vår Gud?" [Hertz 544f]:

Ingen är som vår Gud, ingen är som vår Herre, ingen är som vår konung, ingen är som vår förlossare. Vem är som vår Gud, vem är som vår Herre, vem är som vår konung, vem är som vår förlossare?

Vi vill tacka vår Gud, vi vill tacka vår Herre, vi vill tacka vår konung, vi vill tacka vår förlossare. Lovad vare vår Gud, lovad vare vår Herre, lovad vare vår konung, lovad vare vår förlossare. Du är vår Gud, du är vår Herre, du är vår konung, du är vår förlossare. Du är den inför vilken våra förfäder frambar välluktande rökelse. [MS 297]

Här följer en redogörelse för sammansättningen av den rökelse som frambars i templet (bKer 6a, M Joma 4:5) och därefter en uppräknig och karakteristik av de psalmer som leviterna brukade sjunga i templet: på första dagen (söndagen) Ps 24, andra dagen 48, tredje dagen Ps 82, fjärde dagen Ps 94, femte dagen Ps 81, sjätte dagen Ps 93 och sjunde dagen (sabbaten) Ps 92 [MS 298-299]. Därefter läser man *Rabbanan-Qaddish*, vidare 'Alenu-bönen (jfr ovan kap 2), de sörjandes *qaddish* och hymnen, 'Adon 'olam, som ingår redan i början av förmiddagsgudstjänsten på vardagar (jfr ovan kap 2) [MS 307, JT 39-40]. Qiddush över bröd och vin läses vanligtvis vid avslutningen av morgongudstjänsten och det ger ett tillfälle till gemenskap innan man går hem [I.Greenberg 174].

Efter morgongudstjänsten återvänder synagogbesökarna hem och intar en måltid som inleds med *Qiddush*, och som liksom på sabbatsaftonen innehåller välsignelser över vin och bröd, men före dem två bibelcitater, 2 Mos 31:16-17 och/eller 2 Mos 20:8-11, alltså centrala sabbatstexter.

Mincha. Innan vi lämnar sabbatens gudstjänster skall vi nämna att det ytterligare firas *Mincha*, dvs eftermiddagsgudstjänst [MS 309-334, Millgram 193-194], i samband med vilken man brukar studera Mishna-traktaten *Pirque 'Avot*, "Fädernas tänkespråk" (eg. "kapitel"), som innehåller de lärdes etiska maximer [MS 334-372]. Man läser ett kapitel varje sabbat från påsk till nyår. Då traktaten innehåller sex kapitel blir den genomgången flera gånger varje år. Under vinterhalvåret då eftermiddagarna blir kortare läser man i stället psalmer: skapelsepsalmen 104 och vallfartspsalmer 120-134 [Millgram 194-197]. Man kan tycka att det skulle ligga en konflikt mellan förbudet att arbeta och skyldigheten att

studera en text. Men *Pesikta Rabbati*, en traditionell kommentar, har löst problemet genom att relatera en lärd diskussion:

Rabbi Berechja sade: "Sabbaten var endast given till glädje". Rabbi Hagai sade: "Sabbaten var endast given för studium". Det råder ingen konflikt mellan dem. Glädjen är för forskare som hela veckan arbetar med att lära sig och som på sabbaten inriktar sig på (andra) nöjen. Studiet är för arbetare som hela veckan lång är sysselsatta med arbete. På sabbaten kommer de för att få glädje av studiet.

‘**Oneg shabbat**, "sabbatsglädje", är en sammankomst som i många församlingar äger rum om lördagseftermiddagen, mellan Mincha och *Ma'ariv*. Programmet består av en glad samvaro med drycker och tilltugg samt tora- eller talmudstudium [Schwartz et al. 18]. I USA har man på vissa håll förlagt den till fredagkväll.

Havdala. Efter mincha samlas man till den tredje föreskrivna sabbatsmåltiden, men vid denna har man inte qiddush [Trepp 77]. Kvällen efter sabbaten är tekniskt sett en vanlig vardagskväll — sabbaten har ju gått till ända vid solnedgången på lördagkvällen, dvs när tre stjärnor syns på himlen. Men eftersom det kändes vemodigt att skiljas från sabbaten, skapade man en kort ceremoni kallad *havdala*, "skiljande", som anslöts till den följande kvällsgudstjänsten. Havdala-bönen handlar om hur Gud skilde mellan natt och dag, heligt och profant. Det finns också en speciell havdala-ceremoni för hemmet. Man läser välsignelserna över vin (eller annan dryck), välluktande kryddor och ljuset samt läser Havdala-bönen som lyder:

Lovprisad vare du Herre, vår Gud, världens konung, som har åtskilt det heliga från det profana, ljuset från mörkret, Israel från folken, den sjunde dagen från de sex arbetsdagarna. Lovprisad vare du, Herre, som åtskiljer heligt från profant [MS, 407].

Därefter håller man några droppar av drycken på en tallrik och släcker däri ljuset, varefter man sittande dricker ur vinglasen. Man önskar varandra en god vecka: *shavu'a tov*, på hebreiska eller *gute Voch*, på jid-

disch. Fadern välsignar på nytt barnen. Till de sånger man sjunger vid sabbatens utgång hör *Elijahu ha-navi*, "Profeten Elia ... må han snart komma till oss med Messias, Davids son". Härav ser man tydligt sabbatens messianska motiv, men häri ingår också motivet att Elia är Israels och förbundets väktare eller ängel (Mal 3:1; 4:5) [Trepp 79-80].

Slutreflexion. Sabbatens betydelse ligger kanske främst däri att den ger människan en möjlighet att en dag i veckan upphöra med sitt arbete och i stället söka harmoni med sin närmaste omgivning, familjen. Eftersom sabbatsfirandet är ett föregripande av den messianska tiden, uttrycker den också det som en jude sätter allra högst. Traditionellt har det varit gudstjänsten, torastudiet och gemenskapen i hemmet som har stått i centrum. Även där formerna för sabbatsfirandet har ändrats, brukar man erkänna dessa världens betydelse.

Det tycks dock vara så att de flesta judar av idag, i Europa och Amerika, i stor utsträckning försummar de gudstjänstbruk som hör till sabbat och vardag. Synagogorna "står tomma", kanske främst beroende på att de flesta judar i vår tid anser religionen vara en privatsak, inte en offentlig sak som man går till synagogan för att dela med andra. Annorlunda förhåller det sig med "the High Holy Days", dvs Nyår och Försoningsdag, som firas på hösten och fyller synagogorna (kap 6). Annorlunda förhåller det sig också med påsken som huvusakligen firas i hemmen (kap 4).

4 — P Å S K E N

Påskan (*pæsach*) är den mest grundläggande av de årliga judiska högtiderna. Den markerar Israels befrielse och tillblivelse som folk i samband med uttåget ur Egypten. Den är också den första i serien av vallfartsfester (2 Mos 23:14-15) i det gamla Israel. De övriga är Veckofesten och Lövhdydehögtiden. Alla dessa tre är knutna till landet Israel (jordbruket) på samma gång som de firar händelser som skedde utanför landet. Innan vi går in på hur påskan firas av vår tids judar, skall vi få en kort överblick av den historiska bakgrunden.

4.1. Påskens historiska bakgrund

Påskan omtalas i ett betydande antal texter, av vilka de viktigaste är 2 Mos 12:1-13:16, själva berättelsen om uttåget.⁴³ I GT omnämns två fester parallellt: påskan (*pæsach*) och det osyrade brödets högtid (*chag hamatsot*). Man antar att vi har att göra med två ursprungligen självständiga fester. Den första antas vara en gammal *nomadfest*, där man offrade det förstfödda bland småboskapen för att säkra en riklig avkomma.

⁴³ Övriga texter är bl.a. sådana som innehåller festkalendrarna: 2 Mos 23:15; 34:18.25; 5 Mos 16:1-8; 3 Mos 23:5-8; beskrivningarna av ritualen: 4 Mos 28:16-25; Hes 45:21-24; berättelsen om den andra påskan i 4 Mos 9:1-14; berättelsen om den första påskan i Kanan i Jos 5:10-12, Josias påskfirande i 2 Kon 23:21-23 = 2 Krön 35:1-18; den första påskan efter exilen i Esr 6:19-22, samt Hiskias påsk i 2 Krön 30. Vi kan här inte gå in på den omdebatterade frågan om uttågets historicitet. Om detta jfr Thompson 1987, 22-40. För övrigt hänvisar jag till de Vaux 484-493, Martola, 1-9, Sama 81-102 och Waskow 133-139.

Den andra torde ha varit en *agrar fest*, där man offrade osyrat bröd som bakats av den första skörden på våren. I något skede har israeliterna kombinerat dessa fester till en och gett dem en gemensam historisk innebörd: de firas till minnet av uttåget från Egypten. Dock vet vi inte när det här skedde — kanske först efter exilen i Babylon. Vi vet inte heller vilket som skedde först: kombinationen eller historiseringen. Det är fullt möjligt att de båda festerna firades sida vid sida en längre tid, eftersom herdefesten firades vid fullmåne, medan skördefesten troligen firades när man faktiskt skördade den första säden.

I 2 Mos 12 omnämns både påskalammet och det osyrade brödet, men texten har redigerats sent. Här förklaras påskalammet som lösen för de förstfödda israeliterna. På detta sätt skonades israeliterna undan den sista plågan i Egypten och vägen öppnades för uttåget. Herren eller hans dödsängel "gick förbi" (*pasach*, 2 Mos 12:13) de hus, där påskalammets blod var struket på dörrposterna. Det är möjligt att den nämnda kombinationen av festerna skedde först under exilen, när judarna var avskurna från såväl templet som den egna åkerjorden och längtade efter ett nytt exodus [så Waskow 136]. Det osyrade brödet fick i varje fall vid sammansmältningen sin plats i ritualen förklarad: det var sådant bröd som man i all hast måste baka innan man gav sig iväg från Egypten.

De flesta israelitiska fester firades till en början vid lokala helgedomar på olika håll i landet. Kort före exilen eller strax efter genomfördes emellertid en s.k. *kultcentralisering* som gjorde att den enda legitima platsen för offer blev templet i Jerusalem. Här slaktades påskalammet den 14 Nisan när skymningen föll, därefter samlades man i hemmen för att rosta och förtära det före midnatt tillsammans med osyrat bröd och bittra örter. Varje familj skulle skaffa sig ett eget påskalamm, var man för fattig kunde man dela ett lamm med grannen. Trängseln i Jerusalem var enorm. Hur man firade påsk då får vi en uppfattning om genom evangeliernas berättelser och ur Mishna Pesachim, kap. 10 [jfr texten i Martola 5-7]. Hur pass fast formen för påskfirandet vid denna tid var vet vi inte, men en del element från den senare judiska påskmåltiden tycks ha funnits redan då [Waskow 137, Martola 4-5]. Till ritualen

hörde redan då drickandet av fyra bägare vin, två före och två efter själva måltiden, och sjungandet av Hallel-psalmerna.⁴⁴

Efter andra templets fall förändrades påskfirandet drastiskt genom att offerceremonin i templet, slaktandet och snart också ätandet av påskalamm, föll bort. Att äta påskalamm som inte var slaktat i templet ansågs inte längre möjligt. Hela påskmåltiden var därmed hotad. Men rabbierna lyckades frigöra budet att äta *matsot* från budet att slakta och äta påskalamm genom att säga att det gällde bara när templet stod (bPes 120a). Därmed kunde påskmåltiden fortsättningsvis firas – nu i hemmen. Kvar från den gamla ritualen blev t.ex. de fyra vinbägarna, *matsot*, Hallel, medan påskalamm symboliserades av ett köttben. Nu utformades också påskhaggadan, den ritualtext som man alltjämt använder och som vi härnäst skall studera [Martola 9].

4.2. Förberedelser för påsken

Påsken är en högtid som djupt griper in i hemmen. Den måste noga förberedas och långt i förväg, t.ex. vid början av månaden Nisan. Påsken börjar den 15 Nisan, dvs vid solnedgången efter den 14 Nisan. Utanför Israel firas den av gammalt i två dagar, eftersom nymånaden skulle fastställas genom observation och detta skedde i Israel (Tiberias), varför en viss marginal behövdes för att budet om nymånaden skulle hinna fram (se ovan kap 1:3). Det ledde till att man som början av påsken för säkerhets skull firade i två dagar [Martola 10].⁴⁵ Då den räcker sju dagar, blir det i praktiken åtta dagar i diasporan. Förberedelserna var av fysisk och andlig art. Fysiskt gällde det att avlägsna allt syrat (*chamets*), eftersom 2 Mos 13:7 stadgar: "ingenting syrat får finnas hos dig och ingen surdeg någonstans i ditt land." Sedan en grundlig städ-

⁴⁴ Hallel-psalmerna sjöngs ursprungligen (i templet) på den första påskdagen, senare (i synagogan) infördes de under Lövhyddehögtiden och Hanukka, ännu senare under de övriga påskdagarna och nymånadsdagarna [Millgram 210].

⁴⁵ Undantag gjordes för *Jom Kippur*, Försoningsdagen, då man skulle fasta hela dagen. Det ansågs orimligt att bara för säkerhets skull fasta två dagar.

ning av hemmet genomförts och allt det syrade⁴⁶ avlägsnats, skulle man på kvällen den 13 Nisan ännu leta fram ev. kvarglömda brödsmulor för att den 14 Nisan på morgonen avlägsna "det syrade" genom

- 1) att bränna det,
- 2) genom att förklara att det inte existerar eller
- 3) genom att sälja det.

Eftersom barnen med liv och lust deltar i letandet efter syrat bröd, har föräldrarna ofta placerat ut brödsmulor som barnen i triumf hittar och som man sedan bränner [Waskow 142]. För att vara säker på att allt är avlägsnat tillgriper man metod 2 och reciterar formeln [H⁴⁷ 13, Martola 11]:

Allt syrat och allt jäst som jag har hos mig, som jag sett eller ej sett, som jag skaffat bort eller ej skaffat bort, må vara lika med ingenting, som stoft av jord.

Metod 3 blir aktuell om man har större förråd av spannmålsprodukter i sitt hem. Då ordnar man med en rituell och lagenlig försäljning och efter påsken återköper man spannmålen i fråga. Det här praktiseras bara i ortodoxa församlingar, medan man i reformerade rekommenderar att det syrade förvaras på ett undangömt ställe under påsken [Martola 11, Waskow 140]. Kärl som används under året kan anses behäftade med *chamets* och måste då sättas undan eller också grundligt renas [Waskow 141]. I stället för det förbjudna syrade brödet bakar man osyrat bröd, som oftast framställs av vete (fastän vilket sädeslag som helst duger) och vatten utan att låta det jäsa. Framställningen får ta högst 18 minuter [Martola 11-12, Waskow 141-142].

⁴⁶ Som syrat klassas allt vanligt bröd, dvs i praktiken alla sädesprodukter, men också ärter, bönor och jordnötter som enligt de ashkenasiska men inte de sefardiska rabbinerna lätt kunde blandas samman med de uttryckligen nämnda sädeslagen. Vidare räknas hit alla alkoholprodukter framställda av säd, därtill ättika och födoämnen som innehåller malt [Waskow 140].

⁴⁷ "H" står för den av Judiska församlingen i Stockholm utgivna *Hagada shel Pesach* (1983). Med Haggada 1986 hänvisas till den med finsk översättning försedda *Haggada shel Pesah suomennoksineen*. Helsingfors 1986.

Den andliga förberedelsen för påsken sker under två sabbater före ingången av månaden Nisan. Två sabbater före läser man 4 Mos 19:1-10 om hur blodet av den röda kon skulle stänkas sju gånger på framsidan av uppenbarelsetältet och hur den brändes och askan användes för att rena israeliterna från allt orent, speciellt beröringen med en död kropp. Under sabbaten närmast före Nisan annonseras med hjälp av ett citat ur 2 Mos 12 att denna speciella månad nu börjar – varje ny månad annonseras föregående sabbat, men ifråga om Nisan görs det genom en speciell text, vilket är ett sätt att hedra den. När Nisan väl är inne börjar man samla pengar för de fattiga så att de skall kunna fira påsk på ett riktigt sätt. Nu börjar man också studera påskhaggadan som skall användas på påskaftonen. Man frågar sig: vilket är det speciella 'Egypten' varifrån jag borde bli befriad denna påsk? Sabbaten strax före påsk kallas *Shabbat ha-gadol*, "den stora sabbaten". Den fick detta namn från uttrycket "den stora och fruktansvärda dag" i Mal 4:5 [i hebreiska bibeln Mal 3:23] - det här kapitlet om "Herrens dag" hör till *haftara*-texten för just denna sabbat. Det betyder att tankarna strax före och under påsken riktas mot den stora och definitiva befrielsen för alla folk från alla "Egypten". Den nämnda versen innehåller också utsagan om profeten Elias ankomst strax före "Herrens dag" – och Elia har som vi skall se en egen plats och en bägare vin vid sedærbordet på påskaftonen [Waskow 144-147].

4.3. Sedæraftonen

Sedær betyder "ordning" och avser dels ordningen för måltiden och dels den berättelse som föregår själva måltiden. Beskrivningar av den finns i varje haggada ("berättelse") som är den ritualtext man följer, även om utrymme ges för fri diskussion. Eftersom sedærn är uppbyggd kring en måltid, tar detta sig uttryck i bl.a. vad som finns på bordet [H 6, Haggada 1986, 2, Martola 12-13, Waskow 147-148]: ett sedærfat, två ljus, en qiddushbägare för husfadern/celebranten, en vinflaska, en bägare vin för profeten Elia, en skål med salt vatten att doppa grönsakerna i, tre *matsot* lagda över varandra i en speciell duk eller trevåningstallrik och

framför varje gäst ett vinglas. De symboliska måltidsingredienserna är förutom vin:

matsot – förutom det osyrade brödet vid uttåget symboliser de tre bröden Abraham, Isak och Jakob eller något annat tretal;

zeroa – ett köttben eller ett kycklinglår, symboliserar påskalammet;

betsa – ett hårdkockt ägg, med sotat skal > ett helgdagsoffer;

maror – bittra örter, ofta pepparrot > slaveriets bitterhet;

karpas – en grönsak: persilja, sallad, gräslök eller potatis > vårens spirande grönska, doppas i saltvattnet;

charoset – en blandning av fint rivna mandlar, nötter och frukter > murbruket i Egypten.

De fyra bägarna vin anses motsvara de fyra verben för "frälsning" i 2 Mos 6:6-7: *wehotse'ti*, "jag skall föra [er] ut", *wehitsalti*, "jag skall rädda [er]", *wega'alti*, "jag skall befria [er]" och *welaqachti*, "jag skall taga [till mitt folk]". Kvinnorna, som i den traditionella judendomen befriats från iakttagandet av många gudstjänstregler, skall också dricka de fyra bägarna vin: "för de rättfärdiga kvinnornas skull, befriades vi från Egypten" [I. Greenberg 51-52]. Saltvattnet åter anses av somliga symbolisera tårarna i Egypten. Runt bordet bör finnas kuddar att luta sig emot, eftersom man "ligger till bords", dvs lutar sig till vänster, vilket i antiken var en symbol för frihet. Deltagarna eller celebranten bär på vissa håll som högtidsdräkt en vit klädnad, *kittel*, som påminner om prästernas vita dräkt i templet och som en judisk man annars bär endast på Försoningsdagen, vid sitt bröllop och sin begravning [Strassfeld 19, Waskow 148].

Själva måltiden förlöper som sagt enligt en bestämd ordning, som anges med hebreiska stickord, vilka med mnemotekniska hjälpmedel [H 8] kombineras till par. Vi låter en saklig indelning A-G [Waskow 149] löpa parallellt med de stickord som indelar den traditionella haggadan:

- A. en rad förberedande steg;
- B. två inledningar till berättelsen, frågor och svar;
- C. kort berättelse ur 5 Mos med tillhörande midrasher;

- D. sångdel med Hallel-psalmerna;
- E. den rituella måltiden;
- F. den egentliga måltiden med sånger;
- G. avslutningen med tacksägelse, resten av Hallel plus sånger.

Ett dukat sedærbord. Matsot i förgrunden är täckta med en fint broderad duk. Foto: Nils Andersson.

[A] *Qaddesh*, "helga". De förberedande stegen är tändandet av ljusen, läsandet av välsignelsen (*Qiddush*) över den första bägaren vin och välsignelsen över dagen — här nämns Israels utkorelse, festtiderna [H 17, JT 1]. *Den första vinbägaren* som kallas "uttågets bägare" töms nu, medan man sitter. Om sedæraftonen infaller på fredagkväll, kombineras helgandet av påskaftonen med helgandet av sabbaten: man läser 1 Mos 1:31-2:3 plus vissa tillägg till *qiddush*-bönen. Om den infaller på lördagkväll, inskjuts två välsignelser: över ljuset (*birkat ha-ner*) och över åtskiljandet (*birkat ha-havdala*) [Martola 29-30].

Nu följer tre element i den rituella måltiden, som från början utgjort den egentliga måltiden, men som numera får räknas till förberedelserna [Martola 37].

Urhats, "och tvätta". Man tvättar händerna så att tre koppar vatten hälls över varje hand för att avlägsna orenheten ("vardagsrutinen") och för att husfadern skall kunna dela ut karpas, men han läser ingen välsignelse — man har mycket diskuterat varför inte, kanske för att väcka barnens uppmärksamhet [I. Greenberg 52].

Karpas, "grönsak". Man doppar en grönsak i saltvatten, läser en välsignelse (över Gud "som frambringar jordens frukt") och äter den [H 18-20].

Jachats, "dela". Husfadern bryter den mellersta matsan i två delar, lägger den mindre tillbaka på fatet och den större i en servett för att brukas senare som *afikoman*. Det hör till att barnen försöker stjäla *afikoman*, eftersom måltiden inte kan avslutas förrän man hittat den [H 21, Strassfeld 20]. Den brutna *matsan* anses stå för "eländets bröd" (se nedan) och den hela kan då symbolisera "frihetens bröd" [I. Greenberg 52].

[B] *Maggid*, "berättande". Berättelsen börjar med den arameiska inledningen [H 22-23, JT 3]:

Detta är eländets bröd som våra fäder åt i Egypten.

Alla hungriga, kom och ät med oss! Alla i nöd, kom och fira Pesach med oss!

Vi är här i år. Nästa år är vi i Israels land.

Vi är trälrar i år. Nästa år är vi fria.

Att denna inledning är skriven på arameiska, inte hebreiska, har fått många att anta att den är urgammal, men i själva verket kan orsaken helt enkelt vara den att den är formulerad i Babylonien, där man talade arameiska [Martola 39].

Ha' lachma', "detta är eländets bröd". Inledningsorden fäster uppmärksamheten vid *matsa*. Uttrycket "eländets bröd" finns i 5 Mos 16:3 och för tankarna till den första påsken. Det tycks också svara på frågan "vad är det?" och ha ett pedagogiskt syfte – man åt ju inte *matsa* varje dag! Den andra satsen är en inbjudan som verkar malplacerad, därför att bordsgästerna redan är samlade och en inbjudan till en utomstående borde ha utgått betydligt tidigare. Den tredje satsen måste ha uppkommit i diasporan, vilket framgår av motsatsparen. Utsagan "Nästa år i Israels land" svarar mot utropet vid slutet av sedærmåltiden "Nästa år i Jerusalem".

Ma-nishtana, "Vad skiljer...?" Efter inledningen fyller man i den *andra bågaren vin* ("räddningens bågare") och därefter ställer det yngsta barnet *de fyra frågorna* [H 22, JT 3]

Varför är inte denna kväll som alla andra kvällar?

Andra kvällar äter vi bröd och matsot, men bara matsot i kväll.

Andra kvällar äter vi alla slags örter, men bara bittra i kväll.

Andra kvällar doppar vi inte vår mat en enda gång, men vi doppar två gånger i kväll.

Andra kvällar sitter vi upprätt eller lutar oss, vi lutar oss alla i kväll.

Egentligen är det *en* övergripande fråga ställd av fyra olika anledningar: "Vad skiljer denna kväll från alla andra kvällar?". Frågan ställs av det yngsta barnet, för att den didaktiska avsikten skall kunna förverkligas. Den kan också ställas av någon annan av deltagarna. Ofta sjungs den unisont av alla närvarande. Den är känd redan i Mishna, men där är

skälen till förundran tre till antalet. Avsikten är att fästa uppmärksamhet vid fyra olika fenomen som är annorlunda, dvs speciella för påsken:⁴⁸

1. att man nu äter endast osyrat bröd;
2. att man äter (enbart) bittra örter;
3. att man doppar i saltvattnet två gånger;
4. att man äter (endast) lutande.

Det kanske märkligaste med de fyra frågorna är att de inte får något direkt svar. I stället ges en *midrash*, "undersökning", av 5 Mos 26:5ff försedd med två inledningar.⁴⁹

'*Avadim hajinu*. "Vi var slavar" [H 26, JT 3-4]:

Vi var slavar åt farao i Egypten (5 Mos 6:21) men Herren vår Gud förde oss ut därifrån med stark hand och utsträckt arm. Om den Helige, välsignad vare han, ej hade fört ut våra fäder ur Egypten, då skulle vi, våra barn och våra barnbarn ha förblivit i trældom under farao i Egypten. Och om vi så alla hade vishet, alla hade insikt, alla vore gamla, alla hade kunskap i Toran, så är det

⁴⁸ Jämför man haggadan med Mishna, visar det sig att Mishna har tre frågor, däribland haggadans 1 och 3 (där 2 resp. 1), medan haggadans fråga 2 och 4 saknas. Mishnas tredje fråga gällde, varför man åt endast grillat kött, dvs påskalammet, inte alls kokt kött. När påskalammet lämnades bort, efter templets fall, blev den frågan inaktuell och finns därför inte i haggadan. Den ersattes med haggadans frågor 2 och 4. Fråga 2 gäller varför man äter endast bittra örter. Fråga 4 avser det speciella bruket vid en festmåltid i antiken att luta sig - bruket är alltså gammalt, men frågan tycks vara relativt sen. Fråga 3 i haggadan gäller varför man doppar två gånger i stället för inte alls, medan motsvarigheten i Mishna (där fråga 1) frågar varför man doppar två gånger i stället för bara en [Martola 45].

⁴⁹ Att det behövs två inledningar beror på att Mishna (MPes 10:4) och Talmud (bPes 116a) stipulerar, att haggadan skall börja med "vanära" och sluta med "ära". Men vari bestod vanäran? Rabbi Samuel (i Babylonien) sade att det var slaveriet i Egypten, hans kollega Rav att det var israeliternas avgudadyrkan. Traditionen kvarhöll vardera [Martola 47-48].

vår plikt att berätta om uttåget ur Egypten. Ju mer man berättar om uttåget ur Egypten, desto mer må man prisas.

Den första inledningen utgår från slaveriet i Egypten och understryker 1. att det är vi och inte bara våra förfäder som var slavar i Egypten (annars "vore vi och våra barn och våra barnbarn fortfarande slavar åt farao i Egypten"); 2. att vi oberoende av kunskap och lärdom bör berätta om uttåget ur Egypten: för vi är ännu inte fria utan måste år efter år kämpa för vår frihet [Strassfeld 22]. Det är ett sätt att binda ihop forntiden och nutiden som är så karakteristiskt för haggadan. För att illustrera hur allvarligt de rabbiniska auktoriteterna – som ju var nog så lärda – såg på saken, ges som exempelberättelse en anekdot [H 26-27, JT 4, Martola 52-53] om hur och när man skulle berätta om uttåget:

En gång höll rabbi Eliezer, rabbi Jehoshua, rabbi Elazar Azarjas son, rabbi Akiva och rabbi Tarfon sedær i Bne Brak. Då talade de hela natten lång om uttåget ur Egypten, tills deras lärjungar kom och sade: "Lärare, det är morgon och dags att läsa Shema."

Efter den här ingressen följer en s.k. *halakhisk midrash*, som visar hur man skall tolka ett bibelställe (5 Mos 16:3) som använder uttrycket "alla dina livsdagar" så att det inkluderar "nätterna", vilket i sin tur ges betydelsen: även vid kvällsgudstjänsten [Martola 54].

De fyra barnen. Nu följer [H 28-29, JT 4-5] en *baraita*, dvs en utsaga som inte finns i Mishna, fastän den är lika gammal. Den föregås av en välsignelse som omtalar Gud i tredje person, inte som vanligt i andra person. Den formen lär ha använts i predikningar och bibelutläggningar [Martola 55].

Lovad vare den Allestädes Närvarande,⁵⁰ lovad vare han! Lovad vare han som gav Toran till sitt folk Israel, lovad vare han.

⁵⁰ Här används som gudsnamn Ha-Maqom, eg. "Platsen". Det betecknar Guds immanens eller närvaro, se t.ex. Urbach 1975, 72,75-77.

Torans text antyder att det finns fyra slags söner. En är förständig, en är elak, en är enfaldig och en förstår inte att fråga.

Vad frågar den förståndige sonen? "Vad betyder de symboler, de stadgar och bestämmelser Herren, vår Gud, befallt er att hålla?" (5 Mos 6:20). Då skall du undervisa honom om alla påskföreskrifter, även att efter afikoman får man ingenting äta vid påskmåltiden (Mishna Pes 10:2).

Vad frågar den elake sonen? "Vad ser *ni* för mening i denna gudstjänst?" (2 Mos 12:26). Han säger "ni", inte "jag". Eftersom han har ställt sig utanför gemenskapen har han förnekat kärnan [i den judiska tron]. Honom skall du täppa till munnen på och säga: Det här gör jag för vad Herren gjorde för *mig* när jag drog ut ur Egypten" (2 Mos 13:8). *Mig*, inte *dig*: om han hade varit med hade han inte blivit befriad.

Vad frågar den enfaldige sonen: "Vad är detta?". Till honom skall du säga: "Herrens starka hand har fört oss ut ur Egypten, ur träl-domshuset."

Med sonen som inte förstår att fråga börjar du själv såsom det står skrivet: "Den dagen skall du berätta för din son: 'Det här gör jag för vad Herren gjort för mig när jag drog ut ur Egypten'" (2 Mos 13:8).

För att det inte skall kännas som en plikt att berätta om uttåget ur Egypten redan från den första dagen i månaden Nisan, står det "den dagen". Men hur dags den dagen? För att det inte skall kännas som en plikt att berätta före solnedgången, står det "det här". "Det här" kan endast avse den tidpunkt då matsot och maror står framför dig.

I toran har man funnit fyra ställen där fadern uppmanas berätta för sin "son" (eller sitt "barn") om uttåget ur Egypten. På tre ställen heter det att barnet frågar. Men man har ändå tyckt sig hitta fyra olika barn: "det förståndiga" (5 Mos 6:20), "det elaka" (2 Mos 12:26), "det enfaldiga" (2 Mos 13:14) och "det som ännu inte förstår att fråga" (2 Mos 13:8). Tydligen har man i de tre första fallen på grund av frågans formulering slutit sig till hurdant barnet är.

Den första frågan vittnar också om att barnet ifråga känner till tre olika namn på stadgarna. Svaret i 5 Mos 6:20 har redan använts i inledningen till midrashen och det svar som ges här kommer från Mishna Pes 10:8 [Martola 60]. Men observera att det förståndiga barnet använder uttrycket "som Herren vår Gud har befallt er"! Just detta "er" var ju kriteriet för det "elaka" barnet, att han säger "er" och ställer sig själv på sidan. Till skillnad från det förståndiga barnet får det elaka ett elakt svar: hade *han* varit i Egypten hade han inte blivit befriad! Observera att 2 Mos 12:27 har ett annat svar, som dock var omöjligt att ge, eftersom det förutsatte att man kunde offra i templet [Martola 59]. Vari det "enfaldiga" barnets enfald består sägs inte, men dess fråga är möjligast kort: två ord på hebreiska *ma-zo't*, "vad är det?". Det fjärde barnet hittar inga ord att fråga med, men också det skall få en undervisning. Därför heter det: "du skall berätta". Om de frågandes egenskaper ter sig litet spekulativa, så framstår den pedagogiska avsikten desto klarare: olika barn frågar, de får fråga och "du skall berätta", det är fastslaget redan i toran.

Härtill fogas en tolkning av uttrycket "på den dagen" (förekommer i 2 Mos 13:8 och i haggadan): det står så här för att man inte skall tro att det gäller "från början av månaden". Men uttrycket "på den dagen" kunde också missförstås, nämligen så att det betyder "medan det ännu var dag". För att undvika det missförståndet låter man svarets "på grund av detta" syfta på den innevarande stunden, när sedærbordet är dukat.

Den *andra inledningen* till midrashen följer nu [H 30-31, JT 5-6]:

I början var våra fäder avgudadyrkare, innan den Närvarande⁵¹ kallade oss att tjäna honom som det står skrivet: Josua sade till allt folket: "Så har Herren, Israels Gud, sagt: Era fäder, Terach och hans söner, Abraham och Nahor, bodde fordom på andra sidan floden Euftrat och de dyrkade andra gudar. Då tog jag Abraham, er far, från Eufrats andra sida och ledde honom genom hela Kanans land. Där gjorde jag hans avkomma talrik, där gav jag honom Isak. Åt Isak gav jag Jakob och Esau; åt Esau gav jag berget Seir i besittning. Men Jakob och hans barn drog ned till Egypten" (Jos 24:2-4).

Denna inledning tolkar "vanäran" (jfr ovan) så att israeliterna hade varit avgudadyrkare, innan de började dyrka Herren. Som textstöd använder man Jos 24:2-4. Avsikten var kanske att understryka att avfallingar inte får vara med om att fira påskfesten [Martola 64].

[C] Nu följer två stycken som bildar en *peticha* eller "öppning" till den egentliga midrashen. Här sägs att Gud hållit sina löften till fäderna att befria Israel ur Egypten (1 Mos 15:13-14). *Matsot* täcks över och husfadern lyfter bågaren. Nu tillfogar han att Herren hjälpt israeliterna i varje generation att stå emot deras fiender. Han sänker bågaren, avtäckar matsot och annonserar midrashen [H 32-40, JT 6-10]:

Gå och lär dig vad araméen Laban tänkte göra mot vår fader Jakob. Faraos påbud gällde bara gossebarn, men Laban ville förgöra alla, såsom det står skrivet: "En aramé ville förgöra min far".⁵² Så for min fader till Egypten. Där bodde han som främling. Då var de få, men de blev ett folk: stort, mäktigt och talrikt (5 Mos 26:5).

⁵¹ Här används gudsnamnet *Ha-Maqom*, eg. "Platsen".

⁵² Detta är en ganska onaturlig tolkning av första satsen i 5 Mos 26:5, 'arami 'oved 'avi, där participet 'oved grammatikaliskt borde återges intransitivt ("kringvandrande/irrande") - vilket det också gör i alla moderna bibelöversättningar. Man har diskuterat om avsikten var att på det här sättet uttala en polemik mot senare tids "araméer", dvs syrierna = seleukiderna. Men denna tolkning avvisas numera som ogrundad [Martola 65-66].

Själva midrashen förlöper nu så att fyra bibelverser (5 Mos 26:5-8) tolkas ord för ord eller i längre fraser med hjälp av andra bibelverser och smärre observationer:

Så for min fader ned till Egypten, tvingad av ordet.⁵³ *Där bodde han som främling*. Av detta framgår att vår fader Jakob inte for ned till Egypten för att bli bofast där utan för att leva där en tid som främling, som det står skrivet: "Vi har kommit för att bo i landet, ty inget bete finns för din tjänares får; så svår är hungersnöden i Kanans land. Så låt din tjänare slå sig ned i Gosen" (1 Mos 47:4).

Då var de få, som det står skrivet: "Dina fäder var en skara på sjuttio, när de for ned till Egypten, men nu har Herren, din Gud, gjort dem talrika som himlens stjärnor" (5 Mos 10:22).

Där blev de ett folk. Av det framgår att Israel framstod som ett folk för sig. *Stort och väldigt*, som det står skrivet: "Men israeliterna var fruktsamma, de förökade sig och blev så talrika att hela landet uppfylldes av dem" (2 Mos 1:7). *Talrikt*, som det står skrivet: "Jag gjorde dig talrik som örterna på marken: du växte, du blev stor, du mognade till kvinna. Du fick bröst, du fick hår, men du var naken och bar" (Hes 16:7).

Då talade egyptierna onda ord om oss och pinade oss satte oss till hårt slavarbete" (5 Mos 26:6) ...

Så fortsätter midrashen med att tolka v 6, därefter 7 och 8. Det är naturligt att grundtexten ur 5 Mos 26 kommenteras med hjälp av sådana texter ur 2 Mos som handlar om slaveriet i Egypten och uttåget däri-

⁵³ Denna tolkning är ganska oklar och verkar sakna bibliskt stöd. Hur så tvingad? Jakob for väl frivilligt för att se sin son Josef? Kanske avses 1 Mos 15:13-14, där Herren sade till Abraham att hans säd skulle komma att bo fyra hundra år i Egypten och där bli förtryckt [Martola 68-70].

från. Men även texter som behandlar senare skeden i Israels historia anförs. För dem som utarbetade midrasherna var den kronologiska följden inget problem.

De lärde funderade över antalet plågor och kom till att det kunde vara så högt som 250 i stället för bibeltextens 10. Det kan ju uppfattas som skadeglädje över fiendernas undergång. Avsikten är dock att understryka miraklets storleksordning. Å andra sidan är det också vanligt att man håller ut en droppe vin för var och en av plågorna för att visa medkänsla med offren för plågorna [Strassfeld 23]

Efter midrashen följer några tillägg som inte är obligatoriska [H 42-48, JT 10-14]. Det första säger att egyptierna straffades med fem gånger flera plågor vid övergången av sävhavet än vid uttåget ur Egypten. Den andra kallas *dajenu*, "det skulle ha varit nog för oss", efter refrängen till en kedjevisa där varje efter följande led börjar med andra delen av föregående led: a-b, b-c, c-d, etc:

Vad han har låtit sin godhet flöda ymnigt över oss!

Om han fört oss ut ur Egypten, men inte hållit räfst med egyptierna – *dajenu*.

Om han hållit räfst med egyptierna, men deras gudar sluppit räfst – *dajenu*...

Om han lett oss fram till Sinais berg men ej givit oss Toran – *dajenu*.

Om han givit oss Toran men ej fört oss till Israels land – *dajenu*.

Om han fört oss in i Israels land men ej byggt templet åt oss – *dajenu*...

Sången handlar om Herrens välgärningar mot Israel börjande med uttåget och slutande med byggandet av templet. Alla leden summeras upp i slutet. I slutet av haggadan följer ytterligare två populära kedjevisor [H 102-111].⁵⁴

⁵⁴ Dessa saknas i JT, men återges i översättning i Martola 79-83.

Före nästa huvudavdelning kommer ännu rabban Gamliels undervisning som också finns i Mishna (Pes 10:5). Här påpekas att det är nödvändigt att under sedæraftonen tala om tre ting: påskalammet, matsa och maror. Något överraskande är kanske att *maror* intar en så framträdande plats. Dock säger 2 Mos 13:8: "det (påskalammet) skall ätas med osyrat bröd och bittra örter". Man kan också säga att maror åkte snålskjuts med matsa, som efter templets förstörelse, då påskalammet reducerades till ett köttben, fick den största betydelsen [Martola 89]. Nu lyfter celebranten upp (eller pekar på) och förklarar i tur och ordning, varför man äter de tre "elementen" och hänvisar på varje punkt till det bibliska stadgandet, förankrat i berättelsen om uttåget ur Egypten [H 49-51, JT 14-15]. Detta följs av det allra klaraste exemplet på hur man skall identifiera sig med uttågsgenerationen, bli samtida med den:

I varje generation är man skyldig att anse sig själv som en av dem som drog ut ur Egypten. Det är nämligen sagt ... [citat av 2 Mos 13:8] Inte bara våra fäder befriade den Helige, välsignad vare han, utan han befriade även oss tillsammans med dem. Det är nämligen sagt ... [citat 5 Mos 6:23].

Därefter följer en uppmaning att tacka för alla "uttågen".

[D] Nu följer de *två första Hallel-psalmerna*, dvs Ps 113 och 114 [H 54-55, JT 15-17]. Föregående avdelning hade slutat med orden: "Låt oss uppstämma en ny sång Halleluja" och här sker anknytningen direkt, eftersom Ps 113 börjar just med "Halleluja". Den här avdelningen hör säkert till de äldsta. Det förekom troligen psalmsång redan i första templet och säkert i det andra. Neh 7:44-45 nämner att sångare återvände från exilen och 2 Krön 30:22f säger att man under påsken sjöng lovsånger till Gud. Vilka psalmer det var sägs dock inte. Också den sedærafton som firades i hemmen innehöll psalmsång, enligt Filon, Mark 14:26 och Matt 26:30 (Jesu sista måltid). Först i Mishna Pes 10:6 identifieras psalmerna om än inte fullständigt. Hela samlingen var Ps 113-118, men man sjöng Ps 113-114 före och de andra efter måltiden. Ps 114 handlar om uttåget ur Egypten, varför valet av den var naturligt [Martola 91-93].

Efter Ps 114 följer välsignelsen över frälsningen (*birkat ha-ge'ula*) och efter den läser man välsignelsen över vinet och *tömmer den andra bägaren vin* [H 54-57, JT 17]. Samtidighetsaspekten kommer igen klart fram: "du som frälst oss och som frälst våra fäder". Man ser fram emot att få offra påskoffret i Jerusalem, men denna passus brukar lämnas bort ur reformhaggador [Martola 94].

[E] Härmed återgår man till den rituella måltiden vilket markeras med ny handtvagning (*rachtsa*), nu med tillhörande välsignelse, eftersom den egentliga måltiden skall börja [H 56-57, JT 17]. Det förekom diskussion om nödvändigheten av handtvagning i början av måltiden. Den var obligatorisk, när man åt mat, inklusive bröd, och den nämns ju också i Mark 7:2-5 och Matt 15:2.20. Troligen infördes den av Hillel och Shammai, som det framgår av jShabb 3d – ett bibliskt stöd menade man sig ha i 3 Mos 15:11 [Martola 95].

Värden lyfter fatet med matsot [H 57-59, JT 18]. De är nu 2 1/2 till antalet, eftersom barnen under handtvagningen har gömt undan afikoman. Vanliga dagar läste man över ett bröd, på sabbaten över två – dubbel portion manna! Först lyfter man upp alla matsot och därefter sätter man ned den understa [Martola 96]. Den mellersta brutna brödkakan symboliserar "eländets bröd". Värden läser välsignelsen *motsi*, dvs över "Herren som låter födan växa ur marken". Därefter läser han välsignelsen över:

Matsa, dvs över Herren som påbjudit ätandet av matsa, och

Maror, som doppas i *charoset*, varpå man äter. Därefter tar värden fram den understa matsan, bryter den i två delar (var och en får två delar), sätter maror emellan och äter. Detta bruk kallas:

Korekh. Det sker enligt Hillel till åminnelse av templet: vad som sägs är att Hillel åt påskalammet tillsammans med matsa och maror [Martola 97-99].

[F] Den egentliga festmåltiden börjar här [H 61, JT 18]. Nu är det viktigt att man fritt väljer vad man äter, och menyn kan därför vara mycket varierande [I. Greenberg 55].

Tsafun, "det dolda", dvs afikoman, efterrätten som består av den del av den mellersta matsan som barnen gömt undan, äts nu – en bit åt alla – så att smaken av matsa skall bli det sista man har i munnen. Men barnen som "stulit" och gömt undan afikoman brukar använda den som medel att utverka åt sig vad de vill ha! De brukar ha framgång, eftersom ju påskmåltiden inte kan gå vidare utan efterrätten! [I. Greenberg 55]. *Barekh*, "välsigna", inleds med Ps 126 och består f.ö. av recitation av *birkat ha-mazon* (se kap 3), tackbönen som här börjar som en växelläsning mellan värden och bordsgästerna, ifall tre män är närvarande, vilket ofta är fallet när sedærn firas i familjen och inbjudna gäster är tillstädes [H 61-73, JT 19-24]. I slutet av bordsbönen *dricker man den tredje bägaren vin*, "befrielsens bägare", öppnar dörren (!) för profeten Elia, och sjunger en sång om honom. Härmed understryks påskens samband med den messianska tiden. Elias bägare ställs på bordet och den fjärde bägaren fylls i, men man dricker inte ännu.

[G] Nu följer den andra avdelningen av Hallel, som inleds med

1. att man läser tre bibelcitater (Ps 79:6-7, Ps 69:25 och Klag 3:66) som är böner om förintandet av fienderna (dvs förbannelse över dem). I senare tid har kommentarerna en viss förklarande apologetik, eftersom man vet att ickejudar kan uppfatta det som hätskhet. Bakgrunden antas vara de svåra förföljelser som judarna utsattes för i de kristna länderna under medeltiden [I. Greenberg 55]. När man säger [H 73]: "Enligt traditionen hänför sig dessa bibelcitater till tiden för Messias' ankomst och Guds vrede riktar sig mot dem, som då ej erkänner hans sändebud och rike", är det en förklaring som ser framåt, medan orsaken till att man tagit in bibelcitaten här säkert finns i erfarenheter ur det förgångna.
2. Resten av de traditionella hallelpsalmerna 115-118 följer här,
3. därefter en tacksägelse kallad efter sin inledning *Jehallelukha*, "må [alla dina verk] lova dig" [H 78-81, JT 30] och
4. den s.k. *Stora Hallel*, dvs Ps 136 samt slutligen
5. bönen *Nishmat kol-chaj* – jfr ovan om sabbaten [H 82-87, JT 33-37, Martola 128-132].

Efter *Nishmat* välsignar man *den fjärde bägaren vin* och tömmer "utkorelsens bägare", varefter följer en välsignelse som är ett sammandrag av *birkat ha-mazon* [H 94-97, JT 36-37].⁵⁵

[H] Ännu återstår den sista avdelningen, som kallas *Nirts'a*, "må vara välbehaglig" och syftar på påskoffret och vill försäkra att påskmåltiden genomförts stadgeenligt. Man ber om att Gud skall ta sig an folket och låta det i frihet få återvända till Sion. Därefter kommer exklamationen: *le-shana ha-ba' a vi-jerushalajim*, "nästa år i Jerusalem" [H 96-97, JT 37]. Haggadorna upptar i regel ännu en sångavdelning [H 98-111, Haggada 1976, 40-46], eftersom man ofta sitter kvar, sjunger och "berättar om uttåget" – de gamle stannade ju uppe hela natten.

4.4. Övriga påskdagar

Sedæraftonen upprepas i diasporan (utom i Israel och i reformförsamlingar) så att man försöker göra den andra kvällen så olik den första som ritualen medger. Hela påsken har kallats *zeman cherutenu*, "vår frihetstid", och detta tar sig bl.a. uttryck däri, att inget arbete utförs under de två första och de två sista dagarna. Under de mellanliggande dagarna (3-6) skulle man i äldre tid inte heller arbeta. Ekonomiska realiteter har gjort att dessa blivit arbetsdagar, men de gäller i alla fall som en sorts halvhelgdagar. Under dem sjunger man varje dag ur Hallelspsalmerna (113-118), under de två första hela Hallel, därefter utelämnas några – som tecken på medkänsla med de dränkta egyptierna och kanske framför allt deras barn! Man läser ur toran varje dag och har liksom om sab-

⁵⁵ Det fanns redan i antiken en diskussion om huruvida man skulle dricka en femte bägare som avslutning på Hallel. Det nämns i Talmud att rabbi Tarfon drack en femte bägare (bPes 118a), men Rashi och hans svärson Rashbam ansåg att det var fel, och denna åsikt vann insteg i *Arba' a Turim*, föregångaren till den auktoritativa *Shulchan Arukh*. "Som vi vet" skriver Martola [127] "dricker man idag inte den femte bägaren" och orsaken skulle var just Rashis och hans efterföljares auktoritet. Men sådana lärde som M.M. Kasher och I. Greenberg [56] anser, att man borde återinföra den.

baten musaf-delen som tillägg [Strassfeld 26]. En speciell bön, *Ja'alæ wejavo'*, inskjuts i '*Amida* morgon, middag och kväll, i en speciell för festen anpassad form. Här ett urval:

Vår Gud och våra fäders Gud. Må vår hågkomst stiga upp och komma ... framför dig på denna det osyrade brödets högtid ... hågkomsten av Messias, din tjänare Davids son, av Jerusalem, din heliga stad, av allt ditt folk, Israels hus ... Ihågkom oss, Herre vår Gud, på den till välgång, tänk på oss till välsignelse, och rädda oss till liv ... ty våra ögon är riktade mot dig, för du är en nådig och barmhärtig Gud" [Millgram 209-210].

Bönen om dagg (*tal*) inskjuts i '*Amida* för musafgudstjänsten. Det sker endast på påskens första dag och verkar ha med natursidan av påsken att göra, men då de lärde införde den i andra bönen av '*Amida*, kopplades bönen om dagg samman med de dödas uppståndelse: "För du är Gud, vår Herre, som sänder vinden och dagdropparna ... för liv och inte för död" [I. Greenberg 63, Strassfeld 25].

Enligt en tradition skedde övergången av Sävhavet på den sjunde dagen efter uttåget. Därför intas "sången vid havet" (2 Mos 15) i toraläsningen för den sjunde dagen i påskveckan. Hasiderna har under 1800-talet utvecklat en iscensättning av övergången av Sävhavet: man håller vatten på golvet — eller i fat på golvet — och hoppar eller dansar över. Också seden att räkna '*omær* (ett mått för säd), en kvällsceremoni, som hör till tiden mellan påsk och veckofest, må nämnas här. Den börjar på den andra sedærkvällen och har sitt ursprung i att man i biblisk tid brukade föra sädeskärvar till templet som offergåvor under de 49 dagarna från vårskördens begynnelse (påsk) till dess slut (veckofesten):

Välsignad vare du, vår Gud, världens konung, som helgat oss med sina bud och befallt oss att räkna '*omær*.

Detta är den första dagen av '*omær*. [Strassfeld 26]

I sin historiserade form var varje dag från uttåget framåt en dag av vandringen till Sinai där förbundet slöts. Den blir då en vandring från den fysiska befrielsen till den omfattande frihet som förbundet gav Israels folk [I. Greenberg 57-59].

På den sabbat som inträffar under påskfesten läser man ur Höga Visan, före eller efter toraläsningen. Höga Visan handlar enligt traditionell uppfattning om kärleken mellan Gud och Israel, men den handlar ju också om kärlek mellan man och kvinna!

4.5. Om påskens innebörd

Om judendomen kan sägas vara en Exodus-religion som låter uttågen ur eller uppbrotten från exil och slaveri stå i centrum [I. Greenberg 18-19, 34] blir påskan den viktigaste eller den konstitutiva högtiden. Vi har sett att denna uttågsaspekt har en mycket central roll i påskfesten. Den förstärks med pedagogiska hjälpmedel av olika slag, den dramatiseras genom gester m.m. Allt går ut på att judar som firar påsk skall uppleva sig (= bli!) samtida med dem som tågade ut ur Egypten: de är skyldiga att betrakta sig som sådana. Man kan undra, hur det kommer sig att människor t.ex. i dagens USA kan identifiera sig med slavar i Egypten för över 3000 år sedan. Den troligaste förklaringen är hotet från antisemitismen, erinran om att judarna "i varje generation" har haft sin farao. Då blir identifikationen meningsfull, eftersom man med haggadan får be att Gud skall rädda pånytt [Neusner 1994, 67-69].

En annan sak som framkommer ur ritualen är samhörigheten eller dialektiken mellan natur och historia, kropp och själ, fysiskt och psykiskt. Påskan talar om

- naturens uppvaknande till liv under våren och
- folkets befrielse från slaveriet i Egypten;

Dessa motsvaras av

- kroppens njutning av den goda maten under sedæraftonen och
- själens njutning av diskussionen och sångerna om befrielsen.

Det fysiska stärker det psykiska och tvärtom. Samtidigt sker det något på två olika plan: dels i naturen och historien, där allt detta äger rum, och dels i den gudomliga sfären, där allting länkas samman till ett gemensamt mål: naturen går mot evig vår och historien mot evig frälsning.

5 – VECKOFESTEN

Under påsken tar Gud initiativet till ett förbund med Israels folk genom att befria det från Egypten. Under veckofesten (*shavu'ot*) svarar Israels folk genom att acceptera toran [I. Greenberg 68]. Denna högtid infaller den 6 och i diasporan den 6-7 Sivan. Under den firar man givandet av Toran (den kallas därför *zeman mattan tora*, "tiden då toran gavs") och därmed instiftandet av det ömsesidiga förbundet mellan Gud och Israels folk.

5.1. Veckofesten i antiken

Festen är resultatet av en lång utveckling. Bibeltexterna om veckofesten (främst 2 Mos 23:14-19; 3 Mos 23:9-22; 5 Mos 16:9-12) nämner inte Sinai-händelsen utan kallar festen *chag ha-katsir*, "skördefesten" och *jom ha-bikkurim*, "förstlingsfrukternas dag". Här föreligger ett historiskt problem: hur kom det sig att denna skördefest överhuvud kombinerades med förbundet på Sinai? Låt oss börja med att anföra de viktigaste bibelställena.

Du skall också fira skördehögtiden, när du skördar de första frukterna av ditt arbete, av vad du sådde på åkern (2 Mos 23:16).

Femtio dagar skall ni räkna intill dagen efter den sjunde sabbaten. Då skall ni bära fram ett offer av den nya grödan åt Herren. Från de orter där ni bor skall ni bära fram viftoffersbröd, två kakor av två tiondels efa fint mjöl, bakade med surdeg: en förstlingsgåva åt Herren ... och till denna samma dag skall ni utlysa en helig

sammankomst att hållas av er. Ingen arbetssyssla skall ni då göra ... (3 Mos 23:16-21)

Sju veckor skall du räkna åt dig; från den dag då man börjar skära säden skall du räkna sju veckor. Därefter skall du fira Herrens, Din Guds veckohögtid och bära fram din hands frivilliga gåva, som du må ge efter råd och lägenhet ... och inför Herrens din Guds ansikte skall du glädja dig på den plats Herren, din Gud utväljer till boning åt sitt namn, du själv med din son och din dotter, din tjänare och tjänarinna, och med leviten som bor inom dina portar och främlingen, den faderlöse och änkan som du har hos dig ... (5 Mos 16:9-12)

Av texterna framgår att

1. det är en skördefest som firas sju veckor efter påsk – därav veckofesten – räknat från andra påskdagen eller "på den femtionde (dagen)";⁵⁶
2. man offrade två brödkakor som förstlingsoffer (av veteskörden, jfr 2 Mos 34:22) genom prästerna för hela Israel;
3. man dessutom offrade ett frivilligt offer efter råd och förmåga och höll en måltid familjevis.

Offren av förstlingsfrukt (*bikkurim*) bars av familjerna i korgar upp till tempelplatsen som var målet för vallfärden. Det var – förutom korn och vete – vindruvor, fikon, olivolja, dadlar, honung. De offrades tillsammans med de föreskrivna djuroffren. Festen har sannolikt övertagits från kanaanéerna och det är anmärkningsvärt att i den festkalender som finns i Hes 45:21-25 veckofesten överhuvud inte omnämns. Kanske beror det på att festen då ännu inte var historiserad, dvs. den hade endast en natursida och kunde då locka israeliterna till för dem förbjudna fruktbarhetsriter [så Kraus 75]

Medan *matsot*, "osyrat bröd", markerade början av skördetiden, markerar det *syrade bröd* som man nu bär fram att den tar slut [de Vaux 494]. Man kan också betona att *matsot* hade med kornskörden att göra

⁵⁶ På grekiska *pentekoste*: 2 Mack 12:31-32; Tob 2:1; Apg 2:1; 20:16.

som tar slut vid *shavu'ot*, medan veckofesten gäller veteskörden som börjar, när vetet har mognat [I. Greenberg 76, Waskow 187].

Tidpunkten för förbundet på Sinai framgår ur 2 Mos 19:1, som säger att israeliterna nådde Sinai på den första dagen⁵⁷ av den tredje månaden (dvs 1 Sivan) efter uttåget från Egypten, som skedde den första månaden. Avsikten kan ha varit att härmed⁵⁸ koppla samman veckofesten med förbundet mellan Herren och Israel. 2 Krön 15:10-14 talar om en förbundsfest i tredje månaden. Kraus anser att förnyelsen av förbundet har börjat firas i samband veckofesten från 300- eller 200-talet f.v.t. [Kraus 77-78]. I Jubiléerboken (6:21) heter det att veckofesten "har en dubbel karaktär", varmed förmodligen avses kombinationen av skördehögtid och förbundshögtid. I Jub 6:10 lovar Noa och hans söner under ed att hålla Herrens befallningar. Det talas också om att förnya förbundet varje år (Jub 6:17, jfr v 20-22).⁵⁹ Också i Qumran firade man sitt nya förbund under veckofesten [de Vaux 494]. I Talmud (bPes 68b) verkar kopplingen redan självklar [Millgram 201].

Vi kan också se den här utvecklingen som ett resultat av dragkampen mellan fariséer och sadducéer: de senare som höll sig enbart till den skriftliga toran, betraktade förbundet som fixt och färdigt samt dokumenterat i den skrivna toran. Här fanns en definitiv politisk-sakral form för Israel. Fariséerna däremot, som betonade den muntliga toran, uppfattade också förbundet som en mot framtiden öppen process. Man kunde därför interpretiera och anpassa den skriftliga toran för framtida behov. Frågan om veckofesten blev en punkt där de båda riktningarna kom i öppen konflikt: för sadducéerna var veckofesten uteslutande en

⁵⁷ Enligt 2 Mos 19:11.16.20 skedde Guds nedstigande på Sinai berg med en mäktig teofani på tredje dagen i samma månad.

⁵⁸ Så Kraus 75-76, som påpekar att Ex 19:1 tillhör det prästerliga skiktet ("P") skiktet i Moseböckerna och att Sinaiperikopen är en festlegend för vad han kallar "Förbundsfesten".

⁵⁹ Se Larsson 1993, 221. Dubbelheten har också tolkats så [Weinfeld 1978, 11] att den syftar på *shavu'ot/shevu'ot*, dvs "veckor/eder", varvid "ederna" omnämns i berättelsen om ingåendet av förbundet (2 Sam 24:3.7).

förstlingsofferfest och de ansåg att veckofesten anslöt sig till påsken enbart genom en sjuveckorscykel räknat från påsk. De tolkade 3 Mos 23:15 ("Sedan skall ni räkna sju fulla veckor från dagen efter sabbaten, från den dagen då ni bar fram viftofferskärven") så att härmed avsågs en vanlig sabbat, i det här fallet den första sabbaten efter påsk, som kunde komma allt ifrån den andra till den sjunde dagen efter påsk. Därigenom kunde avståndet mellan påsk och pingst variera lika mycket. Fariséerna däremot vill koppla veckofesten till Sinai-händelsen: de sju veckorna mellan påsk och veckofest var vandringen från Egypten till Sinai. De menade att "sabbat" i 3 Mos 23:15 betydde detsamma som "helgdag" och syftade på själva påsken. För dem började räkningen av 'omær på den andra påskdagen. Därför infaller veckofesten enligt denna tolkning alltid fyrtionio dagar efter påsk. Veckofesten blev för dem allt mera den tidpunkt då förbundet mellan Gud och Israel förnyades. Templets förstörelse gjorde att fariséerna och deras ståndpunkt blev bestämmande för den fortsatta utvecklingen. En sak som man ännu länge diskuterade var om Toran gavs den 6 eller 7 Sivan [I. Greenberg 77-79, Strassfeld 71, Waskow 187-191].

I Mishna (Bikkurim 3:2-6) har vi följande beskrivning av festen:

Hur för man förstlingarna (*bikkurim*) upp till Jerusalem? Alla [invånarna på] de orter som tillhörde ett distrikt samlades i distriktets huvudstad och tillbringade natten på den öppna platsen i staden utan att gå in i något av husen. Tidigt på morgonen talade åldermannen till dem och sade: "Kom och låt oss gå upp till Sion, till Herrens, vår Guds, hus" (Jes 2:3). De som bor i närheten av Jerusalem för med sig färska fikon och vindruvor, men de som bor längre ifrån för med sig torkade fikon och russin. En oxe med förgyllda horn och med en olivkrans på huvudet leder tåget. Man spelar flöjt framför dem ända tills man når fram till Jerusalem. När man närmar sig staden sänder man bud i förväg och alla smyckar förstlingarna. Prästernas och leviternas representanter och skattmästarna kommer till mötes i så stort antal som anses lämpligt för att hedra de ankommande. När de går genom staden

reser sig hantverkarna i Jerusalem längs vägen upp och hälsar dem med orden: "Våra bröder från den och den staden, ni är välkomna!"

Flöjten ljuder framför dem ända tills de når tempelberget. Här tar var och en, även om det är konung Agrippa, sin korg, placerar den på axeln och vandrar ända fram till förgården. Där stämmer leviterna upp sången: "Jag vill upphöja dig, Herre, ty du har dragit mig ur djupet, du har inte låtit mina fiender glädja sig över mig" (Ps 30:2).

Duvorna, som finns överst i korgarna, används till brännoffer, och de som de håller i händerna, ger de till prästerna. Med korgen ännu på axeln, reciterar man från "Jag förklarar idag inför Herren, din Gud" (5 Mos 26:3) ända till "Min fader var en kringvandrande aramé" (5 Mos 26:5). När man kommit fram till "Min fader var en kringvandrande aramé" tar man korgen från skuldran och håller den i kanterna. Prästen lägger sin hand under den [korgen] och skakar den [framför altaret]. Därefter reciterar man "Min fader var en kringvandrande aramé" ända till slutet av avsnittet. Sedan placerar man korgen med förstlingarna vid sidan av altaret, bugar sig och går.

Denna imponerande fest upphörde i och med templets fall. Efter bar Kochba-upproret (132-135 e.v.t.) upphörde judarna också i stor utsträckning med att bruka jorden, varför en skördefest som denna inte längre hade samma aktualitet. Därför kom den andra sidan av festen, förbundet på Sinai, att bli allt starkare framträdande [Millgram 203]. Frigörelsen från templet gjorde det möjligt att fira veckofesten utan anknytning till landet och brukandet av jorden. Ännu länge pågick diskussionerna om *Shavu'ot* skulle betraktas som en självständig fest, eller om den skulle vara ett slags avslutning av påskan. Räkningen av 'omær var ju en stark förbindelselänk mellan påsk och veckofest och den fariseiska traditionens seger kom att understryka detta [Strassfeld 71-72].

5.2. Veckofestens första dag

Man kunde tro att veckofesten, när den förlorade sin agrara karaktär, skulle behålla bara den historiska sidan med uppenbarelsen på Sinai. Men det förekommer faktiskt seder som har bevarat något av den agrara karaktären av festen, t.ex. dekoration av synagogorna och hemmen med gröna kvistar, t.o.m. träd. Dessa seder motiveras på olika sätt, som t.ex. att berget Sinai var grönt, vilket framgår av att israeliterna förbjöds låta sina hjordar beta vid berget (2 Mos 34:3). Det faktum att festen äger rum på våren gör att det är naturligt att hålla kvar sådant. Också de kristna dekorerade kyrkorna med träd, vilket ledde gaonen av Vilna (1700-talet) att förbjuda seden som varande hednisk. Bland de sefardiska judarna är rosen favoritblomman för festen, vilket förs tillbaka på Est 8:14 ("en förordning hade utfärdats i Shoshan" som betyder "ros"). Man strör rosor och välluktande kryddor på synagogans golv, eftersom vissa midrasher säger att sådant förekom vid uppenbarelsen av Toran.

Det finns också vissa traditioner förknippade med maten. Man brukar t.ex. äta mjölkmat, vilket har återförts på utsagan om att landet dryper av mjölk och honung, men också på den omständigheten att man, när man kom till Sinai, inte hann få kosher kött. Mjölkföda är ju dessutom typisk barnmat: genom att äta sådan understryker man, att också den som studerat mycket är ett barn när det gäller att begripa storheten eller djupet i Torans ord.⁶⁰ Här kan också vara ett messiansk motiv, då skall ju enligt Jes 11:7 även köttätande djur bli växtätare. Vidare brukar man baka två avlånga bröd som påminner om de bröd som bakades av det första vetet och offrades i templet. Man bakar på sina håll också trekantiga bröd för att symbolisera torans tre delar (Läran, Profeterna och Skrifterna) eller folkets tredelning i präster, leviter och israeliter.

⁶⁰ För denna tolkning tackar jag ingenjör Scholem Bolotowsky.

Bland ashkenasiska judar brukar man läsa Ruts bok, vars story har flera förbindelser med veckofesten: 1) den äger rum under skördetiden, 2) Rut konverterar till judendomen, dvs hon mottar Toran, 3) Rut blir stammoder till kung David, vars födelse- och dödsdag enligt traditionen infaller på veckofestens andra dag. En kabbalistisk sed är att stanna uppe hela den första natten och studera toran (Bibeln, rabbinska texter, mystiska texter inklusive Sohar). Detta skulle vara ett sätt att göra bot för att israeliterna enligt traditionen sov sent på morgonen inför uppenbarelse av Toran! [Strassfeld 72-74]. En annan sed som har med studiet att göra är den att låta barnen börja studera tora under veckofesten. För att studiet av Toran skall kännas behagligt, stryker man honung på de första bokstäverna — jfr Ps 19:11: buden "är dyrbarare än guld ... och sötare än honung". Vidare brukar man baka "Sinai-kakor" fyllda med mandel och russin eftersom det heter "Smaka och se att Herren är god" (Ps 34:9) [I. Greenberg 85].

‘**Omær.** Mellan påsken och veckofesten har man i sju veckors tid varje kväll räknat ‘*omær*. På templets tid fanns en rit som utmynnade i att man viftade med ett mått säd (‘*omær*) ovanför altaret de två första dagarna av påsken. När templet förstördes upphörde denna rit, men själva räknandet bibehölls, så att man börjar på den andra påskdagen och läser benediktionen:

Välsignad vare du, Herre, världens konung, som har helgat oss med sina bud, och befallt oss att räkna ‘*omær* [Millgram 218].

Sju är det fullkomliga talet och sju gånger sju är helt perfekt. Vägen från Egypten till Sinai är ett sätt att fullständigt skaka av sig allt det orena från träldomslandet. I biblisk tid var de sju veckorna en lycklig tid, men rabbierna förband dem ofta med sorg⁶¹ och botgöring. Men den är också en nedräkning för Sinai [I. Greenberg 82]. På eftermiddagen den sista dagen av ‘*omær* förbereder sig traditionella judar genom

⁶¹ Ett sorgemotiv är uppgiften i Bavli Jebamot 62b om att Rabbi Akivas 24.000 elever som kämpade i Bar Kochbas uppror mot romarna dog under en epidemi just under ‘Omær-veckorna.

att besöka en *mikve*, ett rituellt bad, eller fritt rinnande vatten, en sjö eller havet. En sådan neddopning är en rit som många utför före sabbaten, men som iakttas speciellt inför mottagandet av Toran.

Firandet börjar med att man tänder festljusen, reciterar *qiddush* och den speciella välsignelse man uttalar på festdagarna [jfr ovan om påsken]. Man samlas därefter i synagogorna, inte före utsatt tid, eftersom man skall hinna räkna den sista 'omær när tre stjärnor syns på himlen, innan *shavu'ot* kan börja.

Kvällsgudstjänsten firas på sätt som är föreskrivet för festdagar: t.ex. innehåller 'Amida en speciell referens till att det är just *shavu'ot* [Waskow 192]. Under morgongudstjänsten sjunger man hela *Hallel*. Strax innan man läser den första portionen ur Tora finns en speciell bön kallad *Akdamut*, formulerad på arameiska av rabbi Meir ben Isaak Nehorai av Worms under 1100-talet vilken läses i ashkenasiska församlingar, men inte i sefardiska och jemenitiska. Den är ett poem vars 44 första rader börjar med det hebreiska alfabetets 22 bokstäver två gånger var, medan de första raderna av återstoden (46 rader) anspelar på författaren. Den utförs som responsorium mellan kantorn och församlingen. Man tackar Gud för skapelsen och för utkorelsen av Israels folk. Dramatiskt beskriver den hur Israel av hednafolken frestades att överge Gud, men hur det förblev ståndaktigt och nu utlovas rik belöning i den messianska tiden [I. Greenberg 84, Waskow 193-94]. Vissa sefardiska församlingar har i stället ett vigselformulär, *ketubba*, där Gud och Israel ingår äktenskap – äktenskapet är en populär form av förbund. Ett bevarat formulär för detta är dock en perfekt parodi på ett vanligt äktenskapskontrakt [I. Greenberg 83-84, Waskow 194-95].

Under *toraläsningen* läser man 2 Mos 19-20, dvs berättelsen om hur israeliterna kommer till Sinai och förbereder sig för att sluta förbund jämte de *tio budorden*. Tidigare hade man läst budorden varje dag,⁶²

⁶² Den handskrift som går under namnet Papyrus Nash (andra århundradet f.v.t.) upptar strax efter *Shema'* dekalogen från 2 Mos 20. Jfr Kronholm 1992, 25.

men då de kristna började favorisera de tio buden och negligera de andra lagarna, reagerade rabbierna med att stryka de tio buden för att framhålla att alla bud var lika viktiga. Man läser dem i alla fall under sabbaten, och under *shavu'ot* läser man dem på ett mera dramatiskt sätt än vanlig text, varvid församlingen vanligtvis står upp. Man läser också 4 Mos 28:26-31, som räknar upp offren i templet på *shavu'ot*. Som *haftara* läser man ur Hes 1, ett märkligt kapitel som beskriver Hesekiels mystiska vision, när han kallas till profet. Varför läser man Hes 1? Kanske ville man härmed förlikna alla israeliter vid Hesekiel, var och en har sina visioner. Händelsen beskrivs i Exodus som en dag med fruktansvärda atmosfäriska fenomen, åska, blix, jordbävning vulkanutbrott och ett stort mörker, som gjorde att israeliterna måste dra sig undan och förmå Mose att ta emot lagtavlor på deras vägnar. Men exoduskapitlet säger ingenting om individernas erfarenhet och för detta får Hes 1 leverera texten: Hesekiel får ensam – likaså i en mäktig teofani – ta emot uppenbarelsen. Dessutom visar Hes 3:12, som ingår i läsningen, att profeten uthärdade dånet från Herrens uppenbarelse [Waskow 195-197]:

Och en andekraft lyfte upp mig, och jag hörde bakom mig ljudet av ett väldigt dån: "Lovad vare Herrens härlighet, där den är".

Om man ännu betänker, att Hesekiel mottog sin vision långt borta från landet Israel, vill haftaran kanske säga att Gud är tillgänglig för Israel också långt borta från landet.⁶³

I sefardisk ritual finns det en bön i *musaf*-avdelningen (kallad *'azharot*), författad av den store Shlomo ibn Gabirol. Den räknar upp

⁶³ Utanför haftaran faller avsnittet Hes 2:8-3:8 som beskriver hur profeten får en bokrulle att äta, fylld med "klagosånger, suckan och verop", men likväl säger profeten "den var i min mun söt som honung". Här kan vi se en anknytning till honungsmotivet, när det gäller att studera toran! Men mer än så: toran måste införlivas med judens kropp och själ, det är att leva toran så att dess sorger kan bli ljuvligt söta.

alla de 613 traditionella buden och förbuden⁶⁴ så att man den första dagen skulle recitera de 248 positiva och den andra de 365 negativa i toran. Reformjudiska församlingar införde seden med *konfirmation*, till att börja med på olika dagar, senare just under shavu'ot. Inom reformjudendomen innebar införande av konfirmationen att man frångick *bar mitsva*, vilket gjorde det omöjligt för traditionella judar att uppta denna sed. Men senare har reformjudendomen återinfört *bar mitsva* och då har man sett den kollektiva konfirmationen som en komplettering av den individuella *bar/bat mitsva*. Den har ägt rum senare, när de unga var i 15-16 års åldern [I. Greenberg 90, Waskow 197-200].

I dagens Israel, speciellt i kibbutser och andra jordbrukskollektiv, har man återupplivat motivet med förstlingsfrukterna: man anordnar processioner med traktorer, vagnar som transporter dem som sköter husdjuren, trädgårdarna osv, jämte deras produkter, man sjunger och dansar [Strassfeld 76, Waskow 201].

5.3. Veckofestens andra dag

Utanför Israel firas — utom i reformjudiska församlingar — shavu'ot också en andra dag. Enligt traditionen var denna andra dag både födelse- och dödsdag för kung David. Därför brukar traditionella församlingar tända ett *Jahrzeit*-ljus för honom och man stannar kvar efter kvällsgudstjänsten och sjunger ur Davids psalmer. Man har också påpekat att psalmerna återspeglar en djupare, mystisk sida av förbundet mellan Gud och Israel än vad toran med alla sina bud kan vara [Strassfeld 80]. Som toratext läser man 5 Mos 15:19-16:17 som handlar om det förstfödda bland djuren, det osyrade brödets högtid och veckofesten. Om det är en sabbat börjar toraläsningen redan vid 5 Mos 14:22, där

⁶⁴ Ursprungligen har man fått talet 613 genom att addera 248 som var antalet ben rabbinerna trodde att människokroppen bestod av med solårets 365 dagar. Antalet skulle förstås symboliskt: "Med varje ben i min kropp, varje dag under året, vill jag lyda Guds bud i Tora" [Waskow 198].

lagen om tionde kommer. *Haftara*-texten utgörs av Hab 2:20-3:19 som innehåller Habackuks bön med eskatologiskt innehåll. Den avbryts ovanligt nog av en extatiskt dikt *Jatsiv pitgam*, skriven av rabbi Jakob ben Meir av Troyes [även kallad Rabbenu Tam] på 1100-talet. Minnesbönen över de avlidna, *Jizkor*, läses av sörjande individer för deras avlidna och av hela församlingen för dem som lidit martyrdöden, *Qiddush Ha-Shem*, "för helgandet av Namnet". Om man har två dagar för veckofesten kan man förlägga läsningen av Ruts bok till denna dag [Waskow 198-99].

5.4. Veckofestens innebörd

Förbundet mellan Herren och Israels folk innehåller tanken om ett *partnerskap* mellan Gud och människa. Vardera ingår ett bindande avtal om att fullgöra sin andel av förbundet. Grundidéen är att Gud accepterar människans medverkan och att han själv låter binda sig. Gud ingick dylika förbund redan före Sinai. Det första förbundet slöts med Noa, som representerar hela mänskligheten. Det andra med Abraham, som blir förfader till Israels folk. Sinai-förbundet innebär att detta folk självt blir förbundspartner. Förbundet med Israel innebär också att befrielsen från Egypten blir en fortskridande process. Uttåget var en befrielse, men inte en fullständig sådan. Redan i biblisk tid började man ta sig an fattiga, änkor, faderlösa, främlingar, men allt slaveri avskaffades inte därigenom. Ekonomisk jämlikhet uppnåddes inte ännu, inte heller jämlikhet mellan man och kvinna. Toran innehåller målen och accepterandet av toran är ett uttryck för att att Israel är villigt att fullgöra vad den kräver. Men ideal och verklighet är alltså två olika saker. Förbundsfolket är på väg mot den messianska frälsningen som är målet.

Förbundet är öppet i den meningen att det hela tiden måste tolkas och i denna tolkningsprocess liksom i uppfyllandet av förbundet är den mänskliga insatsen av avgörande betydelse. Israels utkorelse till denna uppgift innebär inte något företräde: "Du är det minsta av alla folk" och Herren har valt Israel, för att han älskade det (5 Mos 7:7; 8:16-18).

Israels förbund med Herren ifrågasätter heller inte existensen av andra förbund: det är snarast en modell för andra, t.ex. de kristnas och muslimernas. Det hör till förbundsprocessen att nya förbund mellan Herren och andra folk kan ingås. Man behöver inte vara jude för att bli frälst, men man kan också bli jude. Det betyder att tillhörighet till Israels folk inte är en biologisk sak eller en rasfråga. Det som ifrågasätts är existensen av andra gudar än Herren eller att en människa gör sig till Gud [I. Greenberg 66-73].

I 2 Mos 24:7 står det att när Mose hade läst Förbundsbooken, svarade folket "vi vill göra och vi vill lyssna". Man har förundrat sig över ordningsföljden mellan verben, först "göra" och sedan "lyssna". Antisemiterna har ofta hävdats att judarna är kalkylerande, men det här tycks vittna om motsatsen: de är beredda att hålla Toran, t.o.m. innan de hört detaljerna! Toran är inte något som man använder sig av för ett annat syfte, utan den är ett sätt att helt – som hel person – vända sig till den andre. Accepterandet av toran är att gå med på ett uppdrag, vars konsekvenser man ännu inte ser. Enskilda judar har många gånger undrat om det var värt att dra på sig så mycket lidande för förbundets skull.

Man kan säga att Israel accepterade förbundet av tacksamhet för att Herren befriat det från Egypten. Men det hade ingen möjlighet att veta vad som komma skulle. Att första templet skulle förstöras och folket föras i exil. Att andra templet skulle förstöras. Att folket skulle fördrivas från många av de länder där det bodde i exil. Att holocaust skulle komma med förintelsen av en tredjedel av det judiska folket. I Bibeln och senare judisk tradition har man tolkat dessa händelser som straff – Gud var förgrymmad på Israel för dess synders skull. Redan Hoseaboken visar emellertid att Gud för sin del inte kan förskjuta Israel: "Hur skall jag kunna prisge dig, Efraim och låta dig fara, Israel?" (Hos 11:8). Hemsökelseerna upphörde inte men Gud, eller hans Shekina,⁶⁵ hans "boende" eller "närvaro", gick med folket i exil. Få judiska

⁶⁵ Om detta gudsepitet, se Urbach 1975, 37-65.

teologer anser idag att Auschwitz kan uppfattas som ett straff för någon förbrytelse bland judarna. Men ändå blir frågan om var Gud var, när hans folk var i Auschwitz, påträngande. Då kan man svara i linje med Hosea-texten: "Hos offren, inte hos bödlarna". Läsandet av Ruts bok aktualiserar också tanken att Gud och människan tillsammans genom sitt förbund kan skapa liv av det som enbart ser ut som död och förgängelse. Denna tanke kan vara fruktbar inte minst för förnyelser inom judendomen efter holocaust och det finns åtskilliga exempel på sådana förnyelser [I. Greenberg 86-93].

6 – NYÅRS DAGEN OCH FÖRSONINGSDAGEN

6.1. "High Holy Days"

Med ovanstående term brukar man beteckna *Rosh Ha-Shana* (Nyårsdagen) och *Jom Kippur* (försoningsdagen). De infaller den 1–2 resp. 10 Tishri. På hebreiska kallas de *jamim nora'im*, ("fruktade" eller "fruktansvärda dagar", på engelska "Days of Awe"). Orsaken till den här beteckningen är att på Nyårsdagen, eller redan månaden innan, börjar en botgöringstid, då en traditionell jude går till rätta med sig själv: hur har han syndat eller gjort fel mot sin nästa, sin Gud och sig själv? En sådan rannsakan är avsedd att leda till ånger och bättring, återgåldande av skuld och omvändelse. En annan hebreisk benämning på hela perioden är *'Aseret jeme teshuva*, "de tio botdagarna". Till skillnad från alla andra högtider är dessa båda inte knutna till nationell befrielse eller hågkomst av katastrof. De är knutna till individens liv och död, hans eller hennes moral och livsmening. Det finns visserligen ett slags universalism däri att man betonar att Gud är skapare och domare för hela universum, man ber om att hela världen skall lära känna Gud. Ändå är det ingen tvekan om att dynamiken i den här perioden ligger i det att det är *den enskilde juden* som under denna tid konfronterar döden. Toran säger att Gud kommer att förlåta synderna när man ber om det:

Herren din Gud skall omskära ditt hjärta och dina efterkommandes hjärtan, så att du skall älska Herren, din Gud, av hela ditt hjärta och av hela din själ, för att du må leva. (5 Mos 30:6)

Dessa dagar syftar alltså till ingenting mindre än att ta bort synden och förnya livet. Det kan ske bara om man konfronterar sin egen skuld och sina misslyckanden i relationerna till människor och Gud. Det är ändå inte så att det allvarstygda och sorgliga ensamt skall få komma fram under dessa dagar — de har sin plats i hela den judiska känslöskalan lika väl som i kalendern och efter dem följer den glädjefyllda lövhyddehögtiden [I. Greenberg 186-187].

Eftersom det är en tid av svåra frågor och mycken självkritik, brukade rabbierna inleda den redan under månaden Ellul (aug/sept) för att göra upp sin *chæsbôn ha-næfæsh*, "räkning över sin själ". I Babylonien införde man seden att blåsa i *shofar* (vädurshornet, basunen) varje morgon av 'Elul utom på sabbaten och månadens sista dag. Detta var vad Waskow kallar "a spiritual alarm" och ett föregripande av Nyårsdagen. Vidare började man vid gudstjänsterna läsa tilläggspsalmer, speciellt Ps 27 som talar om Guds beskydd i svåra tider [Waskow 5]. Veckan före Nyårsdagen, brukar judar samlas till *selichot*, "botgörelseböner", som innehåller motiv om människans skuld inför Gud och hans förlåtande sinnelag. Man besöker då sina föräldrars, släktingars och berömda gestalters gravar. Likaså ber man sådana om förlåtelse som man gjort orätt emot [Greenberg 184-189, Strassfeld 95-96, Waskow 1-2, 4-8].

6.2. Nyårsdagens ursprung

Vi har redan i kap 1 berört frågan om hur det kom sig att det som var den sjunde månaden, när man räknade årets början från månaden *Aviv*, senare *Nisan*, småningom började betraktas som årets början. När den nuvarande judiska kalendern låter Nyåret infalla på hösten, den 1 Tishri, uppstår ju den egendomligheten att detta enligt den bibliska räkningen är den sjunde månaden.

I 3 Mos 23 har vi en festkalender som för hösten räknar med en tredelad fest eller en svit på tre högtider:

[1] den 1 Tishri betecknas som *Shabbaton*, "sabbatsvila", eller *Zikron Teru'a*, "en minnesdag genom basunklang" (v 23-25);

[2] den 10 Tishri heter *Jom Ha-Kippurim* (Försoningsdagen, v 26-32);
[3] den 15 Tishri *Chag Ha-Sukkot* (Lövhyddehögtiden, v 33-43).

Om den första av dessa heter det:

Herren talade till Mose och sade: "Tala till Israels barn och säg: I sjunde månaden, på första dagen i månaden skall ni hålla sabbatsvila, en högtid med basunklang, till att bringa er i åminnelse inför Herren, en helig sammankomst. Ingen arbetssyssla skall ni då göra och ni skall offra eldoffer åt Herren" (3 Mos 23:23-25).

Viktigt i den citerade texten tycks vara att den *sjunde* månaden, liksom den *sjunde* dagen, innehåller ett sabbatsmotiv. Det är frågan om förnyelse, inte om något nytt [Waskow 2]. Denna nyårsfest börjar man först senare kalla *Rosh Ha-Shana*, årets "topp", "huvud", dvs dess begynnelse. Det här namnet finns ännu inte i den ovan citerade texten ur 3 Mos 23 utan möter först i Hes 40:1, men avser där troligen hela månaden [Kraus 85]. En annan viktig text är denna:

I sjunde månaden, på första dagen, skall ni hålla en helig sammankomst. Ingen arbetssyssla skall ni då utföra. En basunklangens dag skall det vara för er. Som brännoffer till en välbehaglig lukt inför Herren skall ni då offra en ungtjur, en vädur, sju årsgamla felfria lamm ... (4 Mos 29:1-6)

Här kallas samma dag *jom ha-teru'a*, "basunblåsningens dag", jfr 3 Mos 23:24: "en åminnelse genom basunblåsning". Denna fest har först senare fått självständig betydelse. I början var den troligen enbart en annonsering av den stora höstfesten eller en öppning av festmånaden — den 1 Tishri var ju nymånedag. Man tror att det i gammal tid var frågan om *en enda fest*, kallad *chag ha-'asif* (insamlings- eller skördefest, 2 Mos 23:16; 34:22) som firades vid slutet av frukt- och vinskörden, vid fullmånen i mitten av månaden, men att dess motiv sedan spriddes så att en del blev kvar på sin plats, medan andra förlades till den 10 Tishri och några till den 1 Tishri [Elliger 317-319, Snaith 155]. Det råder ingen enighet om huruvida "basunblåsningens dag" från början har haft sådana motiv som hör till den nuvarande Nyårsdagen [Kraus 85-86].

Sannolikare är väl att den först småningom fått denna karaktär, kanske i samband med erfarenheterna under exilen.

Enligt Neh 8:2 valde Esra den första dagen i sjunde månaden som tidpunkt att för folket som återvänt från exilen föreläsa toran ("Mose torabok" – Neh 8:1) på den öppna platsen framför Vattenporten. Reaktionen blev så stark (Neh 8:9) att man grät, när man hörde Torans ord, tydligen därför att man i exilen inte följt eller haft möjlighet att följa den. Men Esra, Nehemja och leviterna uppmanade folket att nu fira i stället för att gråta:

Gå bort och ät er bästa mat och drick ert sötaste vin, och sänd omkring gåvor av det till dem som inte har något att tillaga åt sig, ty denna dag är helgad åt vår Herre. Och var inte bedrövade, ty fröjd i Herren är er starkhet ... (Neh 8:10-12)

En teori går ut på att judarna från babylonierna hade upptagit seden att varje höst fira en *tacksägelsedag för skörden* samtidigt som man försäkrade sin lydnad inför den babyloniska tronen. Judarna skulle ha ersatt denna lydnad med en försäkran om trofasthet mot Herren. Man har också menat att den tidigare odelade höstfesten hade som motiv att Herren hyllades som konung (tronbestigningsfest) eller att förbundet mellan honom och Israel då förnyades (förbundsförnyelsefest) [Ringgren 115-127, Waskow 2-3]. Hur som helst: när den judiska kulturen omorganiserades efter andra templets förstörelse, blev motivet att Herren på nytt kröns som konung och som följd därav även utfärdar dom över människorna det förhärskande motivet för nyårsfesten. Man talar visserligen i Mishna (Rosh Ha-Shana 1:1-2) om inte mindre än fyra olika nyår och fyra olika domar:

Det finns fyra nyår: den 1 Nisan är nyår för kungar och festtider; den 1 Elul är nyår för tionde och boskap ... den 1 Tishri är nyår för räknandet av år, sabbatsår och jubelår, för att plantera träd och grönsaker; den 1 Shevat nyåret för träd, enligt åsikten i Shammais skola, men Hillels skola säger att det är den 15 i denna månad.

Vid fyra högtider utfärdas dom över världen: vid påsken för säden, vid pingsten för frukten från trädet; vid nyåret passerar alla skapade varelser inför Honom liksom trupper, såsom det heter "Han som har danat allas hjärtan, han som ger akt på alla deras verk" (Ps 33:15); och under lövhyddehögtiden utfärdas dom med avseende på regnet.

Det framgår också klart av detta ställe att det är 1 Tishri som är viktigast: den kallas ju i det andra stycket "nyåret" rätt och slätt. Ett annat ställe i Talmud (bRosh Ha-Shana 8a-b) säger att 1 Tishri är "nyårens nyår". Det har man kanske slutit sig till av sådana bibeltexter som Ps 81:4 som omnämner trumpetstöten, vilken tycks ha varit förbunden med Nyåret från första början. Ett motiv som även hänför sig till nyårsfesten är att den är Adams födelsedag (Leviticus Rabba 29:1).

Domsmotivets plats slås fast i många olika sammanhang. Här skall nämnas två:

Rabbi Juda sade: Människan blir dömd på Rosh Ha-Shana och hennes dom blir förseglad på Jom Kippur ... [bRosh Ha-Shana 16a]

Rabbi Judan säger i R. Eliezers namn: tre ting — bön, omvändelse i ånger inför Gud, och välgörenhet — ändrar den hårda domen (Pesikta Rabbati 52:3)

De här tre handlingarna omnämns i bönerna för Nyårsdagen. Traditionen känner ännu ett fjärde sätt av avvända domen — att man ändrar sitt namn. Det går visserligen tillbaka till stammodern Sara, men de lärde ansåg förmodligen att det var för enkelt, eller att det var Guds sak att göra den ändringen, varför det sättet inte nämns i liturgin. Men att det omnämns i Talmud har uppmuntrat moderna judar att företa namnändringar just på Rosh Ha-Shana [Waskow 3-4]. Också metaforen om "Livets bok" som öppnas på Rosh Ha-Shana finns i bRosh Ha-Shana 16b:

R. Kruspedai sade i R. Jochanans namn: Tre böcker öppnas på Rosh Ha-Shana: en för de helt onda, en för de helt rättfärdiga,

och en för dem däremellan. De helt rättfärdiga skrivs genast in i Livets bok; de helt onda skrivs genast in i Dödens bok; deras öde som finns däremellan skjuts fram från Rosh Ha-Shana till Jom Kippur; om de väl förtjänar det, skrivs de in i Livets bok; om de inte förtjänar det, skrivs de in i Dödens bok.

Till motivet om Livets bok ansluter sig en nyårshälsning som man inleder och avslutar varje samtal med. Numera har man hälsningen tryckt på nyårskort som man skickar under 'Elul: *Le-Shana tova tikatevu*, "Må ni bli uppskrivna för ett gott år". Efter Nyårsdagen är det vanligt att lämna bort orden "må ni bli uppskrivna" eftersom det tänks ske just under nyår. I stället kan man säga "må din goda dom bli bekräftad och förseglad". Det betyder att man inte ifrågasätter att en annan fått en gynnsam dom – men sin egen kan man inte vara säker på! Det är alltså ett stort allvar som kännetecknar Rosh Ha-Shana, men samtidigt framhöll rabbierna med stöd av Hesekiels ord (Hes 33:12) att även de helt orättfärdiga har en möjlighet till omvändelse (bQiddusin 40a-b).

Shofarblåsningen som ingår i denna domskontext har en lång historia. Dess ursprungliga funktion har angetts på olika sätt:

[1] I antiken trodde man på dess magiska verkan att driva bort demoner och de lärde upptog tanken att den skrämde "åklagaren";

[2] det primära motivet tycks ändå vara att understryka att Herren kröns till konung över världen: "Gud har stigit upp [på tronen] under jubel, Herren under basuners ljud" (Ps 47:6) – tronbestigningsfestens motiv;

[3] nyårsdagen förbinds i 3 Mos 23:24 och 4 Mos 29:1 med basunklang – jfr Ps 81:4 som tycks förutsätta sådan vid festliga tillfällen överhuvud;

[4] på ett ställe i Talmud (Rosh Ha-Shana 16a) sägs att nyårsdagens shofar-stöt skall påminna Gud om att Abrahams bindande av Isak ('*aqedat jitschaq*) innebär nåd och förlåtelse för Israels folk;

[5] ytterligare en funktion tycks vara att "väcka" de slumrande så att de må granska sina gärningar inför domen – här brukar man hänvisa till Maimonides [I.Greenberg 195-196].

Shofar är ett "vädurshorn", dvs av bässe, bagge, även ett horn av get, antilop och gasell går för sig. Vad blåsandet beträffar, skiljer man mellan tre olika slag av stötar [Waskow 16]:

- en lång obruten "alarmsignal" (*teqi'a*),
- tre medellånga som "gråt" (*shevarim*) och
- nio staccato stötar som "snyftningar" (*teru'a*).

Full enighet råder inte om vilka ljud som betecknades med dessa namn. Det finns också olika förklaringar till vad de symboliserar. Vädurshornets ljud är så vilt och annorlunda att det inbjuder till de mest varierande förklaringar. Rabbierna bestämde att det vid nyår krävdes åtminstone *teru'a* plus *teki'a*. I traditionella synagogor hör man över hundra shofarstötar under en nyårs gudstjänst. Efter toraläsningen redan trettio. Observera att man i välsignelsen tackar Gud för att han har befallt oss att "höra Shofars ljud" inte att "blåsa i Shofar". Det är dock inte ett tecken på passivitet – vanligtvis står man nämligen när man lyssnar till Shofar [I.Greenberg 196-97, Strassfeld 99, Waskow 15-17].

6.3. Nyårsfestens gudstjänster

Rosh Ha-Shana börjar liksom alla judiska helgdagar vid solnedgången med tändande av ljus i hemmen och recitation av välsignelsen över ljusten för festdagar. Den innehåller gudsepitetet *shæ-hæchæjanu*, "du som har låtit oss leva", och används alltid när man gör något nytt eller något som man inte på länge gjort [Cohen 162-163, Waskow 9]. Till synagogan går man ofta i speciellt fina kläder, endel klär sig i sin vita mantel (*kittel*) som man bär ända fram till Jom Kippur, kanske motiverat av: "Om era synder än är blodröda, så kan de bli snövita, om de är röda som scharlakan, så kan de bli vita som ull" (Jes 1:18). I synagogan använder man ofta en version av *Machzor*, en speciell bönbok för festdagarna.⁶⁶

⁶⁶ Nedan hänvisar jag till *High Holiday Prayerbook* (= HHP) som innehåller liturgierna för Nyårsdagen och Försoningsdagen.

Kvällsgudstjänsten skiljer sig inte mycket från den gängse, utom att melodin är annorlunda, präglad av fruktan, högtid och triumf [Waskow 10]. Gud kallas i flera böner "Helige Konung" i st.f. "Helige Gud". Efter bönen *hashkivenu*, "Låt oss lägga oss ned" [som följer på Shema', HHP 10], läser man Ps 81:4-5:

Stöt i basun vid nymånadsdagen, vid fullmånen, på vår högtidsdag! Ty detta är en stadga för Israel, en Jakobs Guds lag.

'*Amida* har ett antal tillägg [HHP 11-14] som innehåller nyårsfestens motiv:

- [1] Kom ihåg oss så att vi må leva, konung, som har behag till livet. *Inskriv oss i livets bok* för din skull, levande Gud. Konung, hjälpare och sköld, lovad vare du, Herre, Abrahams sköld.
- [2] Vem är lik dig, *barmhärtighetens fader* som i barmhärtighet tänker på sina skapelser, *så att de må leva*. Trofast är du så att du *uppväcker till liv de döda*. Välsignad vare du, Herre, *som uppväcker de döda*.
- [3] *Därför, Herre, vår Gud, ingiv fruktan för dig i alla dina verk, och vörndnad för dig i allt som du har skapat, så att alla dina verk må frukta dig och alla dina skapelser falla ned för dig. Må de alla sluta ett förbund för att göra din vilja med hela sitt hjärta. Ty vi vet, Herre vår Gud, att väldet är ditt, att makten är i din hand och kraften i din högra hand, och att ditt namn skall fruktas bland alla som du har skapat.*
- [4] *Därför Herre, vår Gud, ge härlighet åt ditt folk, lov åt dem som fruktar dig och hopp åt dem som söker dig, förtröstan åt dem som längar efter dig. Glädje åt ditt land, fröjd åt din stad, ett spirande horn åt David, din tjänare, en ständigt brinnande lampa åt Isaïson, din Messias, snart i våra dagar.*
- [5] *Därför skall de rättfärdiga se det och glädja sig, de rättsinniga fröjda sig, och de trofasta jubla med glädje. Men orättfärdigheten*

skall stänga sin mun och ondskan skall förgås som rök. Ty ditt herravälde skall avlägsna våldet från jorden.

- [6] *Du Herre skall härska, du allena, över alla dina verk på Sions berg, din härlighets boning, och i Jerusalem, din heliga stad, så som det är skrivet i dina heliga ord: "Herren skall härska till evig tid, din Gud, Sion, i släkte efter släkte. Halleluja. (Ps 146:10)*
- [7] *Helig är du och fruktat ditt namn, det finns ingen Gud förutom dig, såsom det är skrivet: "Härskarornas Gud är hög genom rättvisa och den helige Guden helgas genom rättfärdighet" (Jes 5:16). Välsignad vare du, Herre, Helige Konung.*
- [8] Du har utvalt oss bland alla folk, du har älskat oss och har funnit behag i oss, du har upphöjt oss över alla tungomål och helgat oss med dina bud. Du har låtit oss träda fram, vår Konung, för att tjäna dig och du har utropat ditt heliga namn över oss.
- [9] Du har gett oss Herre vår Gud i kärlek denna dag till åminnelse, en dag för stötande i basun, en helig sammankomst, till åminnelse av uttåget från Egypten.
- [10] För allt detta skall ditt namn, vår konung, ständigt bli upphöjt för alltid. *Inskriv ditt förbunds alla barn till liv.* Och må de levande tacka dig för alltid och prisa ditt namn i sanning, Gud, som är vår frälsning och hjälp. Välsignad vare du Herre, vars namn är gott, dig tillkommer lovsång.
- [11] *I livets, välsignelsens, fredens och det goda uppehällets bok må vi bli ihågkomna och inskrivna hos dig, vi och hela Israels folk, för ett lyckligt liv och för fred. Välsignad vare du Herre som stiftar fred.*

Åsikterna om tilläggens ålder varier. Äldst är förmodligen 3-5 eller 3-8.⁶⁷ De flesta tilläggen har infogats för att markera denna högtids särprägel. En del av bönerna har en något annan ordalydelse vid eftermiddags- och kvällsgudstjänsten än morgon- och mussafgudstjänsten. Men det gäller inte bara nyårsliturgin.

Efter kvällsgudstjänsten har man *qiddush* i synagogan innan man går hem. Hemma bjuder man på runda bröd och äpplen, som symboliserar något fullkomligt (årets fullhet, kungens krona?), man bryter stycken av dem och doppar i honung och läser bönen:

Må det vara din vilja, vår Gud och våra fäders Gud, att förnya oss för ett gott, ljuvligt (sött) år. [Waskow 11]

Därefter hålls en festmåltid till vilken man ofta inbjuder gäster.

Morgongudstjänsten kulminerar i '*Avinu malkenu*:

Vår fader, vår konung, sträck dig ut emot oss i nåd, fastän vi inte har gjort tillräckligt för att förtjäna nåd. Handla med oss i godhet och rättfärdighet — för att rädda oss. [Waskow 12]

När man tar ut torarullen reciteras en bön i vilken Guds tretton egenskaper uppräknas, liksom på de tre vallfartsfesterna, men de får ett starkare framhävande här på grund av festens karaktär. Tora-avsnittet för första dagen av Rosh Ha-Shana innehåller berättelsen om Isaks födelse (1 Mos 21) och för andra dagen berättelsen om hans bindande (1 Mos 22), klassiska exempel på hur Gud tar sig an Israel. Abrahams och Isaks förtjänst skall trösta folket på denna domsdag [I.Greenberg 193]. *Haftara*-texter för den första dagen är berättelsen om Samuels födelse och uppväxt i templet (1 Sam 1-2:10) och för den andra dagen Jer 31:1-20 som bl.a. talar om hur Israels skall befrias ur exil och olycka. Det

⁶⁷ Styckena 3-8 tillskrivs Rava (160-247 e.v.t.) som efter att ha studerat i Palestina hos R. Juda ha-Nasi' återvände till Babylonien och grundade talmudakademien i Sura. Den var under 800 år ett av huvudsätena för rabbiniska studier [Hertz 846-847]. Waskow [11] antar att tilläggen 3-5 är skrivna av rabbi Jochanan ben Nuri under det första svåra romerska förtrycket av judarna (66-73 e.v.t.).

är hjärtskärande berättelser, dock samtidigt sådana som har en tröst om att Gud skall förbarma sig över Israels folk och därigenom varje individ. Vid nyårsfesten läser man dock inte Hallel som på andra festdagar, eftersom en sådan stark lovprisning anses olämplig vid en domstolsakt.

Vid *mussaf*-gudstjänsten på Nyårsdagen ersätts den mellersta bönen i 'Amida av tre böner som framhåller var sitt av nyårsfestens motiv:

[1] *Malkijot* – Guds kungadöme;

[2] *Zikronot* – Guds hågkomst: han skall döma goda och onda; samt

[3] *Shofarot* – basunen som förknippas med Guds uppenbarelse på Sinai och hans slutliga uppenbarelse i den messianska tiden.

De här bönerna består var och en av en kombination av tio bibeltexter (tre ur Tora, tre ur Profeterna, tre ur Skrifterna plus en ur Tora). Varje bön avslutas med shofarblåsning [Strassfeld 101, HHP 129-134]. Vid återuppläsningen av 'Amida knäfaller förebedjaren på Nyårsdagen ensam. På Jom Kippur knäfaller – på vissa orter – hela församlingen fyra gånger [Trepp 115]. Det stämmer alltså inte att knäfall skulle vara okänt för eller oförenligt med judendomen, som varande "odemokratiskt", vilket ibland hävdas [I.Greenberg 198].

Efter *mincha* på Nyårets första dag utför man en ceremoni som kallas *Tashlikh* ("bortkastande"): folk går till floder, sjöar eller hav och kastar symboliskt sina synder i vattnet. Därmed uttrycks befrielsen från syndabördan som uppnåtts genom omvändelse och Guds förlåtelse. Man läser t.ex. "O må du kasta ditt folk Israels synder på en plats där de inte skall ihågkommas, inte räknas eller någonsin påminnas om" och bibeltexter: Mik 7:18-20 (v 19: "Ja, du skall kasta alla deras synder i havets djup"); Ps 118:5-9; Ps 33 och 130 ("Ur djupen ropar jag till dig"). Seden uppkom under medeltiden, men rönte mycken kritik från upplysta rabbiner för att vara "en magisk rit". Den iaktas på många håll alltjämt. Även andra seder har förekommit: kurdiska judar hoppade i vattnet och simmade, hasider placerade sina synder på små flottor som de tände eld på osv. [I. Greenberg 199, Strassfeld 102, Trepp 108, Waskow 19-20].

Det har framgått att nyårsfesten firas i två dagar även i Israel och av reformförsamlingar, vilket betyder att den andra dagen inte är tillagd bara i diasporan. Eftersom Nyårsdagen infaller på månadens första dag, vid nymånen, var det extra svårt att i tid få ut informationen om när detta inträffade. Men man brukar också säga att nyårsfestens båda dagar är "en lång dag", för att innehållet skulle få extra tyngd [Strassfeld 102].

6.4. Tiden mellan Nyårsdag och Försoningsdag

Denna tid brukar som sagt kallas "de tio botdagarna". Psykologiskt sker en rörelse i två riktningar [I.Greenberg 200-204]:

[1] Känslan av dom intensifieras. En jude skall enligt bQid 40 a-b betrakta sig som till hälften god och till hälften ond och för sådana faller domslutet först vid Jom Kippur. Tiodagarsperioden brukar ofta förliknas vid en domstolsförhandling. På Nyårsdagen öppnas förhandlingarna, anklagelseakten uppläses, vittnena förhörs, men utslaget faller först på Jom Kippur. Eller man kan säga att domen nog har fällt för alla, men att det finns möjlighet att appellera för en ändring av domslutet. De judar som sett blandningen av gott och ont i sitt liv försöker under dessa dagar intensivt att utplåna det onda. Kanske detta kan förliknas med det kristna uttrycket "dö från synden".

[2] Samtidigt med detta inträffar en katharsis, en rening, allt eftersom erfarenheten av Guds förlåtelse blir mer och mer verklig för människan. Man kan sålunda säga, att dessa två rörelser, mot dom och förlåtelse, hålls samman av människans ånger som — med Guds hjälp — leder till förnyelse av vandeln. Perioden kännetecknas av tre inslag: botgöring, speciella böner och extra välgörenhetshandlingar. Dess yttersta ändamål är ingalunda att skrämma människor, inte heller att tvinga till masokistiskt självplågeri, utan att stimulera till andlig växt och bättring.

Man kan också säga, att målet är *andlig pånyttfödelse*, vilket innebär att man börjar reagera på punkter där man förut varit oförmögen att reagera. Människan som enligt judisk syn är skapad till Guds avbild bör

bli alltmera lik Gud. Men det finns mycket som är ägnat att "rutiniserar" människan, invagga henne i ett slags omedvetenhet och orörlighet som man kunde kalla psykisk eller andlig död. Det finns enligt judisk tro ingen möjlighet att undvika döden. Men det finns en möjlighet till nyfödelse. Den fysiska döden kan människan på ett sätt motverka – genom att föda barn. På den "psykiska döden" reagerar hon i judisk tradition med psykisk nyfödelse och det är ett av målen för "High Holy Days". Till syndens makt hör övertygelsen att människan ingenting kan göra. Hon blir lätt förtvivlad och ger upp alla försök att påverka sin situation. Judendomen visar här på en väg, som visserligen kräver ansträngning och hjälp. Det första steget är att bli medveten om sin belägenhet och övervinna de rutiner som hindrar människan att inse, rätta till och förändra. Därför finns det tid redan under 'Elul⁶⁸ och sedan under de tio dagarna för den enskilde och för familjen att göra räkenskap över det gångna året, uttrycka missnöje, väga plus och minus och samla resurserna för förändring. Det är här som medvetandet om döden spelar en viktig roll – för här sägs att tiden är kort, för kort att slösas bort och framför allt för kort för att låta de negativa krafterna ensamma få råda. Döden ger livet relief: inget inslag i livet visar sig vara evigt eller absolut nödvändigt. Det mesta kan därför ännu ändras.

"Sök Gud när han låter sig finnas!" Dessa ord sammanfattar de tio dagarna. Kabbalisterna menade att Gud är närmare människan under den här perioden. En mera rationell förklaring är att människan är mera benägen att söka honom, när hon är starkt medveten om sin bristfällighet. När det gäller medmänniskan, säger den judiska traditionen, att synder mot henne inte sonas på Jom Kippur med mindre än att den mot vilken man begått orätt får gottgörelse och i sin tur förlåter. Det gäller alltså inte bara att rannsaka sig själv utan också att söka kontakt

⁶⁸ 'Elul skrivs på hebreiska med bokstäverna 'alef, lamed, waw och lamed som är begynnelsebokstäver till orden '*ani ledodi wedodi li*, "Jag är min väns och min vän är min" (Höga Visan 6:3). Det har de lärde tagit som ett uttryck för att juden närmar sig sin Gud för att Han skulle närma sig honom/henne.

med den som man felat mot. Ofta är det familjemedlemmar som man förorsakar mest lidande och de kan ju finnas i närheten – men det gäller just att få kontakt, söka försoning och ge gottgörelse.

En av fördelarna med Jom Kippur är att källan till förlåtelse finns *utanför människan*: "På den dagen skall försoning bringas för er, till att rena er från alla era synder skall ni renas inför Herrens ansikte" (3 Mos 16:20). Det var ju dagen då syndabocken drevs ut i öknen lastad med folkets synder. När syndabocksritualen efter templets fall inte längre förekom ersattes den med den rituella omvändelse som liturgin ger uttryck för. Och eftersom sådant tar tid fogades hela 'Elul till de tio botdagarna mellan Nyåret och Försoningsdagen. Som hjälpmedel infördes de redan nämnda *selichot*, eller bönerna om förlåtelse, offentliga uppmaningar till botgörelse, studiet av texterna om syndabocken.

Judisk tradition uppmanar den som blivit förorättad att förlåta och inte fortsätta att påminna sin motpart om hans synder. På frågan "Vems synder förlåter Gud?" svarar man "Dens som själv förlåter". Den som efter upprepad bön om förlåtelse vägrar förlåta betraktas som syndare. Man brukade också avvisa botgörelseakter i form av späkningar – genom att hela tiden tänka på sina synder drunknar man i synd. Därför: "Lämna det onda och gör det goda", dvs låt skuldmedvetandet trängas undan av det goda som du kan göra.

Under de tio botdagarna finns vissa gudstjänstbruk som är avsedda att stärka omvändelseprocessen [I. Greenberg 204-205]:

[1] '*Avinu malkenu* innehåller en rad böner om sådant som människan behöver, botgörelseböner varje dag utom på sabbaten.

[2] *Tsom Gedalja*, "Gedaljas fasta", heter första dagen efter Rosh Ha-Shana (den 3 Tishri) som är en traditionell fastedag. Namnet återgår på den siste babyloniske guvernören över Juda, som insattes i sitt ämbete strax efter Jerusalems fall år 586, men mördades och därmed försvann den sista resten av judisk självständighet (Jer 41-42).

[3] *Shabbat Shuva*, "sabbaten för omvändelse", är namnet för den sabbat som infaller mellan Rosh Ha-Shana och Jom Kippur och handlar om omvändelse (*Teshuva*). Då brukar en ledande person i församlingen läsa haftaran och man brukar hålla ett tal, predikan, även i församlingar där det annars inte är brukligt.

Man brukar under den här tiden anstränga sig ifråga om välgörenhet och andra goda verk. Man brukar även vara mera observant än vanligt. Till dem som menar att de flesta efter försoningsdagen återgår till sitt eget gamla syndiga liv kan sägas att goda seder och goda gärningar under alla omständigheter är värdefulla.

6.5. Försoningsdagens ursprung

Den fullständigaste bibeltexten om försoningsdagen är 3 Mos 23:26-32.⁶⁹

Herren talade till Mose och sade: "Men på den tionde dagen i samma sjunde månad är försoningsdagen. Då skall ni hålla en helig sammankomst, och ni skall då späka er. Och ni skall offra eldsoffer åt Herren. Ni skall inte göra något arbete denna samma dag, ty det är en försoningsdag, då försoning bringas för er inför Herrens, er Guds, ansikte. Var och en som inte späker sig på denna samma dag skall utrotas ur sin släkt. Var och en som gör något arbete på denna samma dag, honom skall jag förgöra ur hans folk. Inget arbete skall ni då göra. Detta skall vara en evig stadga för er från släkte till släkte, var ni än är bosatta. En vilosabbat skall den vara för er, och ni skall då späka er. På nionde dagen i månaden, om aftonen, skall ni hålla denna er sabbatsvila, från afton till afton.

⁶⁹ Jfr 4 Mos 29:7-11 som omtalar vilka offer som skall utföras på försoningsdagen och 3 Mos 16 som beskriver ritualen för syndabocken.

Här framhålls ju speciellt "späkningen", dvs fastan, och förbudet att arbeta. Medan templet stod kvar var det dessutom de offer som omtalas i 4 Mos 29 och 3 Mos 16 som gav försoningsdagen dess prägel. I den senare texten är det speciellt översteprästens agerande som är av intresse:

[1] han slaktar och offerar en tjur som försoningsoffer för sig själv, stänker av dess blod på arkens lock inne i det Allra Heligaste (v 11-14);

[2] därefter offerar han en get för Israels menighet och gör med den liksom med tjuren (v 15-19);

[3] Här skjuts in en rit som talar om två bockar av vilka den första hade lottas ut åt Herren, men den andra tillfaller Asasel, en ökendemon,⁷⁰ och den skall därför drivas ut i öknen (v 8-10). Men före det ställs den inför Herren, översteprästen lägger sina händer på den, bekänner israeliternas missgärningar över den och med hjälp av en man leds den ut i öknen: "så skall bocken bära alla deras missgärningar på sig ut i vildmarken (v 20-22). Israeliterna "offrade" inte åt Asasel: bocken var oren när den lastats med israeliternas synder och drevs ut till demonen. De hade upptagit ett bruk som hade många paralleller till i Främre Orienten⁷¹ och införlivat det med sin ritual på ett sådant sätt att det inte längre var en offerhandling i egentlig mening. Denna text är relativt sen och de riter som här nämns förekommer inte i någon förexilsk text. Neh 8 nämner inte heller försoningsdagen utan går direkt från månadens två första dagar till lövhyddehögtiden. Kanske försoningsdagen ännu inte (mitten av 400-talet f.v.t.) firades [Waskow 28-29, de Vaux 508-510].

På försoningsdagen och endast då uttalade översteprästen högt Guds namn (JHWH) som hade blivit högheligt. Endast då inträdde han i det Allra Heligaste och efter det bekände han sina och sin familjs synder,

⁷⁰ Det är inte klart vad namnet 'Aza'zel betyder, men det har av den arameiska och syriska översättningen uppfattats som en demon och Henoks bok betraktar den som demonernas furste [de Vaux 509].

⁷¹ I Mesopotamien utfördes t.ex. under kröningsfesten på hösten en rit kallad *kuppuru* vari en getabock offerades för rening av templet, kungen bekände synderna och en människa (en dömd brottsling) misshandlades offentligt på gatan.

leviternas och hela Israels synder. Alla dessa handlingar skedde tre gånger och var mycket allvarstygda. Därefter slog stämningen helt om: de unga ogifta männen och kvinnorna dansade på fälten och valde sig äktenskapspartners [Waskow 29].

Av försoningsdagens ritual har efter templets fall endast två riter bestått: fastan ("späkningarna") och bönera (med syndabekännelse). Härtill kan man lägga tashlikh-riten, som utförs på eftermiddagen den första Nyårsdagen (om det är sabbat den andra) och kapparot-riten (se nedan) – som vardera är ett slags substitut för syndabocksrilen.

6.6. Försoningsdagens gudstjänster

Ännu mera än under nyårsfesten är aktiviteterna under Försoningsdagen koncentrerade till synagogan. Man håller fem gudstjänster i st.f. fyra under sabbater och helgdagar. Dessa fem är:

Kol Nidre – aftongudstjänsten (*Ma'ariv*) som fått namn efter sin inledningsbön;

Shacharit – morgongudstjänsten;

Mussaf – tilläggsgudstjänsten som innehåller en martyriologi och en beskrivning av tempelgudstjänsten;

Mincha – eftermiddagsgudstjänsten;

Ne'ila – en unik avslutningsgudstjänst uppkallad efter en av sina böner. Var och en av dessa gudstjänster kännetecknas av en speciell melodi. Under dem säger man högt orden "Välsignat vare hans kungadömes heliga namn" vilket är responsorium till *Shema' Jisra'el* men som vid vanliga gudstjänster uttalas tyst.

Med Försoningsdagen är vissa speciella *förbud* sammankopplade:

- [1] inte äta eller dricka – undantagna sjuka och väntande mödrar;
- [2] inte bada;
- [3] inte smörja kroppen med olja;
- [4] inte bära läderskor;
- [5] inte ha sexuellt umgänge.

Dessa handlingar betraktades som njutbara och förbudet avser att man därigenom iakttar budet att "spåka sig" som finns redan i 3 Mos 23:27. För övrigt kallas Jom Kippur *shabbat shabbaton*, "en fullständig sabbat" (3 Mos 23:32), dvs en dag med "fullständig vila" varför förbudet att utföra arbete strängt måste iakttas [Strassfeld 111-112].

Förberedelserna för Jom Kippur börjar dagen innan (den 9 Tishri): Talmud (Joma 81b) säger, att precis så som det är ett bud att fasta den 10 Tishri, så är det ett bud att äta den 9 Tishri. Därför försökte de lärde göra den speciellt festlig. Man avslutade Mincha i god tid för att lämna rum för måltiden. Man förkortade botgörelsebönerna (*selichot*) och utelämnade *'Avinu malkenu*. Men man satte in en syndabekännelse som brukar bes på dödsbädden, *Vidui*, för den händelse man skulle dö innan man kunde fira Jom Kippur och få förlåtelsen. Ytterligare brukade man grundligt bada i *mikve* för att bli ren.⁷² Efter måltiden brukade man önska varandra "en lätt fasta". Man införde i Babylonien ett slags syndabockoffer, *kapparot*, "lösepenning", där man svängde en kyckling (en tupp för männen — en höna för kvinnorna) över huvudet på måltids-gästerna och utsåg den att dödas i stället för dem, varefter man slaktade den och gav den åt de fattiga.⁷³ Bruket rönt stark kritik för att vara magi, men det lever alltjämt kvar. Man brukade tända ett extra ljus för avlidna anhöriga. Kvinnor och män brukade bära vita kläder som symboliserar renhet inför Jom Kippur. Här kan man se en blandning av allvar och späkning å ena sidan, men också åtgärder som är ägnade att medföra njutning och hjälpa en att "överleva" Jom Kippur å den andra. [I.Greenberg 205-206, Strassfeld 111-112, Waskow 32-35].

⁷² I antiken förekom att man lät gissla sig med tre slag, vilket multiplicerat med 13 gav 39 som var det föreskrivna antalet slag enligt rabbinisk tradition (Mishna Makkot 3:10, baserad på 5 Mos 25:2-3). Denna rit underkastar sig ännu de mycket fromma, dock i lätt form [Trepp 109-110].

⁷³ Ett alternativ är att hålla 18 (det numeriska värdet av ordet *chaj*, "levande") slantar i handen och sedan ge dem åt de fattiga [Trepp 110-111, Waskow 34].

Kol Nidre. Kvällsgudstjänsten börjar med den mest kända av alla Jom Kippur-böner. Den är avfattad på arameiska och sjungs dramatiskt, har en juridisk karaktär och ogiltigförklarar alla löften och eder som man förhastat har avlagt under det gångna året och kommer att avlägga under det nya året,⁷⁴ men sedan inte kan uppfylla. "Domstolen" består av förebedjaren och två andra män kända för fromhet och lärdom. Bönen reciteras i en klagande tonart – tre gånger – med församlingen stående [HHP 207]:

Alla löften, eder, försäkringar ... som vi har avlagt, svurit, eller lovat, eller varmed vi blivit bundna från denna Försoningsdag till nästa, ångrar vi. Må de betraktas som utplånade, förlåtna, annullerade och upphävda ... Löftena må inte räknas som löften, försäkringarna inte som försäkringar, ederna inte som eder.

Härefter följer ett responsorium med följande böner och tillsägelser om förlåtelse:

Förebedjaren och församlingen:

– Ja, så blir dem förlåtet, Israels barns hela menighet och främlingen som bor bland dem. Ty hela folket var delaktigt i den ouppsåtliga synden.

Förebedjaren:

– Förlåt nu detta folk i enlighet med din stora nåd, såsom du har förlåtit detta folk alltifrån Egypten till nu.

Församlingen:

– Herren sade: "Jag har förlåtit såsom du bad" (4 Mos 14:19-20).

Förebedjaren reciterar högtidsbönen *shæ-hæchæjanu* (se ovan kap 5).

Man bör observera att eder och löften som avläggs mellan människor inte ingår här, utan endast sådana mellan människa och Gud (Mishna

⁷⁴ Sefardisk ritual låter ogiltigförklarandet gälla löften som har avgetts under det gångna året men inte kunnat uppfyllas - också det en problematisk text ur juridisk synpunkt. Kol Nidre's betydelse ligger dock mera i stämningen än i själva innehållet [så Strassfeld 113].

Joma 8:9) och sådana som människan pålägger sig själv. Likväl har bönen väckt kritik; man har menat sig i den ha bevis för att judarna är opålitliga.⁷⁵ Kol Nidre-bönen har troligen tillkommit någon gång mellan 400- och 800-talen i Babylonien. Melodin härstammar från 1500-talets Tyskland. Den börjar lågmält sorgsen men slutar hoppfullt triumfartat [Trepp 113]. Den har gjort ett starkt intryck på otaliga judar tiderna igenom.⁷⁶ På grund av sin juridiska karaktär sjungs den under dagtid, dvs före solnedgången.

I övrigt är *Ma'ariv* efter solnedgången på Jom Kippur väsentligen likadan som på nyårsfesten, utom att det mellersta avsnittet av *'Amida* är exeptionellt långt. Den centrala bönen lyder (HHP 220):

Vår Gud och våra fäders Gud förlåt oss våra synder på denna Försoningsdag, stryk ut våra överträdelser och våra synder, och låt dem försvinna från din åsyn ...Välsignad vare du, Herre, Konung, som tillgiver och förlåter våra synder och ditt folk Israels synder, som låter våra överträdelser försvinna år efter år. Konung över hela jorden, som helgar Israel och Försoningsdagen.

⁷⁵ Kol Nidre har ansetts stå i konflikt med judisk lag i två avseenden: [1] ett löfte (eller en ed) som man avgivit åt en annan person kan upphävas endast i den persons närvaro och med hans medgivande. Men om Kol Nidre inte gäller förhållandet mellan människor bortfaller denna konfliktpunkt. [2] En ed som avlagts inför en domstol kunde inte ogiltigförklaras av någon annan domstol! För att förstå varför man ändå kunde läsa Kol Nidre får man tänka sig speciella förhållanden: [A] En ed hade uttalats av en jude som under svår stress t.ex. förbannade judendomen eller församlingen eller Gud. Han blev utesluten, men närde kanske en önskan om att få återinträda. Då erbjöd Kol Nidre en sådan möjlighet - önskad av många eller kanske alla. [B] Eller en jude hade under svåra följelser - sådana som förekom t.ex. i Spanien under högmedeltiden - avsvurit sig sin judiska tro för att rädda sitt liv. Kol Nidre gav honom en möjlighet att återinträda [Hertz 892-893].

⁷⁶ Bl.a. den kände religionsfilosofen Franz Rosenzweig, som beslutit sig att konvertera till protestantisk tro och skulle ta avsked på Försoningsdagen år 1913, kom på grund av intrycket från detta besök att stanna kvar och engagera sig mera för judendomen än någonsin tidigare.

Därtill kommer två böneenheter som likaså är speciella för denna dag: en *syndabekännelse* och en grupp *selichot*-böner. Syndabekännelsen uppfattas inte inom judendomen som speciellt förnedrande, utan som det första väsentliga inslaget i en omvändelse — jfr ovan Maimonides' åsikt. En sådan skulle därför ingå i var och en av de fem gudstjänsterna (bJoma 87b). En syndabekännelse medför inte heller automatiskt — magiskt — förlåtelse utan förutsätter just omvändelse. Den äldsta formeln för syndabekännelse inom judendomen är en som skall ha använts av översteprästen på Försoningsdagen i templet (MJoma 3:8):

Jag har gjort fel, jag har överträtt, jag har syndat

Syndabekännelsen för Jom Kippur kallas *Vidui* och innehåller flera beståndsdelar som härstammar från sådana lärda som Hamnuna och Rav (bJoma 87b). Den är sammansatt av dels en kortare och dels en längre syndabekännelse. Intressant i vardera är den kollektiva formuleringen: ingen jude är visserligen personligen skyldig till alla överträdelser som uppräknas, men som medlem av den judiska samfundet är han åtminstone delvis skyldig [Millgram 248-249]. Jag skall först anföra den kortare som efter sitt inledningsord går under namnet '*Ashamnu* och uppräknar synder av allmänt slag [HHP 222-223, Hertz 906-908]:

Vi är skuldyngda, vi har varit trolösa, vi har rövat, vi har talat ont. Vi har gjort orätt, har orsakat orättfärdighet, vi har förhävt oss, vi har begått våld, vi har visat falskhet; vi har gett onda råd, vi har bedragit, vi har hånat, gjort uppror, hädat. Vi har varit uppstudsiga, har handlat förvänt, vi har överträtt, förtryckt och varit hårdnackade; vi har gjort ont, vi har fördärvat oss själva, gjort vederstyggligheter, vi har gått vilse och lett vilse. Vi har vänt oss bort från dina bud och goda rådslut och det har inte gagnat oss. Men du är rättfärdig i allt som kommer över oss; ty du har handlat riktigt, men vi har gjort orätt. Vad skall vi säga inför dig, du som bor i höjden, och vad skall vi berätta för dig du som tronar på skyarna? Du som vet alla hemligheter och alla uppenbarade ting?

Härefter anförs inledningen av den långa syndabekännelsen '*Al chet*, 4 av totalt 44 rader⁷⁷ med en mera speciell synd var, samt slutet:

För den synd som vi har begått inför dig under tvång eller av fri vilja; och för den synd som vi har begått inför dig i förhärdelsen av hjärtat; För den synd som vi har begått inför dig av okunnighet; och för den synd som vi har begått inför dig genom vad våra läppar har yttrat; ... För allt detta, förlåtelsens Gud, förlåt oss, tillgiv oss och efterskänk oss det. [HHP 198, Millgram 249]

Också *selichot*-bönerna har fått tillskott under århundradenas lopp, vilket förklaras av att denna dag är den sista av botdagarna, alltså deras klimax. Avdelningen avslutas med '*Avinu malkenu* och Ps 27.

Shacharit — Musaf — Mincha. Morgon-, tilläggs- och middagsbönen på Jom Kippur svarar i stort mot vad som är föreskrivet för sabbats- och festdagar. Men det finns ett betydande antal tilläggsböner, som gör att Jom Kippur-ritualen framstår som den mest avvikande av synagogans liturgier. Mest handlar det om dikter, *pijjutim*, som har vävts in i benediktionerna kring *Shema* och i '*Amida*. I morgonbönen har vi bl.a. igen de ovannämnda *selichot* och syndabekännelserna. I tilläggs-gudstjänstens '*Amida* har vi en beskrivning av tempelgudstjänstens ritual som finns bevarad i Joma 1. Den beskrivning som upptagits i synagog-gudstjänsten kallas '*Avoda*, "gudstjänst", komponerad av rabbi Meshulam Kalonymus som levde på 900-talet i Italien. Den kretsar mycket kring översteprästens agerande, bl.a. hans uttalande av det högheliga gudsnamnet:

När prästerna och folket stod på tempelgården och hörde det härliga och skräckinjagande namnet uttalas genom översteprästens mun, i helighet och renhet, föll de på knä och bugade sig, bekände med sina huvuden böjda: "Välsignat vare hans namn, vars ärorika kungadöme skall vara från evighet till evighet [Millgram 253]

⁷⁷ Antalet råkar vara det samma som raderna i bönen '*Avinu Malkenu*.

I synagogan uttalas inte gudsnamnet, men när man hör orden "föll de på knä och bugade sig" gör man så som om man hade hört gudsnamnet och uttalar de ovan anförda orden. Denna akt är uttrycksfull inte minst därför att det är det enda tillfället när församlingen gör så. 'Avoda avslutas med orden:

Salig det öga som såg allt detta. Vår själ sörjer vid blotta omnämmandet av det. [Millgram 254]

Man kan fråga varför beskrivningen av tempelritualen har bevarats? Svaret är väl att rabbierna ansåg att tempelritualen inte har övergetts, bara satts ur funktion på grund av templets förstörelse. Det är alltså frågan om en undantagssituation i vilken man kan utföra tempelritualen enbart genom att läsa om den. Ett annat motiv har varit att man ville hålla landet och hela den historiska förankringen levande [Millgram 254].

Också skriftläsningen under Jom Kippur är anmärkningsvärd: man läser under morgongudstjänsten 3 Mos 16 (om offren inklusive syndabocken) på samma sätt som översteprästen gjorde i templet. Normalt läste man inte ur Tora på biblisk tid, men denna dag gjorde man det och därtill genom översteprästen. Man kan också säga att det är grundtexten för de elaborerade beskrivningar som ingår i den ovannämnda 'Avoda. Sex föreläsare kallas upp till skillnad från fem de andra festdagarna och sju under sabbaterna. Profettexten (haftara) för morgongudstjänsten är hämtad ur Jes 57:14-58:16 och fördömer sådana som väl fastar men inte visar rättfärdighet och barmhärtighet. På eftermiddagen, i början av Mincha, har man en andra skriftläsning ur Tora, följd av profetläsningen. Tora-avsnittet är anmärkningsvärt — det handlar om sexuella perversioner och förbjudna äktenskapsled (3 Mos 18). På grund av sådana vederstyggligheter kom landet att "utspy" sina invånare som fördes i exil. Varför läsa detta på Jom Kippur? Kanske som en varning för att ägna sig åt dessa orenheter på den dag man skall vara så ren som möjligt. Men den reflekterar kanske också det ovannämnda bruket att de ogifta kvinnorna och männen efter tempelgudstjänsten gick ut på

fälten och dansade för att hitta sig en äktenskapspartner (M Ta'anit 4:8). I icke-ortodoxa synagogor läser man 3 Mos 19:1-18 (uppmaning till helighet). Profetläsning som annars inte förekommer vid Mincha sker denna gång med läsning av Jonaboken. Varför? Ninive är ett exempel på hur en hel stad kunde få förlåtelse. Gud bryr sig om också en så syndig stad — något som Jona inte tycks förstå. Boken visar också att man inte kan undfly Gud — något som Jona förgäves försökte [Strassfeld 116-117, Trepp 115].

Ne'ila. Den femte och avslutande gudstjänsten under Jom Kippur får både namn (*Ne'ilat she'arim*, "stängandet av portarna") och symbolik från stängandet och öppnandet av templets portar, himlens portar, domstolens portar — och det mänskliga hjärtats portar:

Öppna för oss porten, när tiden för att stänga porten har kommit, ty dagen är nästan förbi.

Dagen förgår snabbt, solen återvänder hem och sjunker, låt oss få träda in genom dina portar.

Ack Herre, förlåt oss, tillgiv oss, hav misskund, förbarma dig över oss, ge oss försoning för vår synds och vrånghets skam [HHP 464, Trepp 115]

Man ber om att dessa portar skall öppnas, när det är tid att stänga dem. Man vill hinna få fram sina sista böner och man vill förstås komma in genom portarna till livet. Man håller arkens dörrar öppna under ceremonin. Man börjar med Ps 145 och bönen *Ba' letsion go'el*, "en räddare kommer till Sion", vilka vardera flyttats hit från eftermiddagsgudstjänsten [Millgram 260]. *'Ashamnu*, den kortare av de två syndabekännelserna, reciteras, men inte den längre. Bönerna ändrar karaktär så att de nu uttrycker förvissning om Guds förlåtelse. Bönen "Inskriv oss i livets bok" byts ut mot "Försegla oss i livets bok". Man sjunger en sista gång *'Avinu malkenu* och ber därefter [HHP 481]:

Hör Israel, Herren, vår Gud, Herren är en!

Välsignat vare hans kungadömes härliga namn i all evighet! (3 ggr). Herren är det som är Gud. (7 ggr)

De sista orden kommer från berättelsen om Elias framgångsrika kamp mot ba'alsprofeterna (1 Kon 18:39). Ännu följer *Qaddish* och en sista basunstöt.

Men ännu vill man inte skiljas åt: man ber *Ma'ariv*, låt vara att det måste te sig som antiklimax efter den ståtliga avslutningen på Jom Kippur. Man skall ju också bryta fastan och äntligen få äta igen. Man låter livet triumfera, efter det att man symboliskt varit nära döden. Därför vill man leva intensivare strax efter. En del börjar bygga lövhyddan för den följande festen – till vilken det är endast fyra dagar! [I. Greenberg 214-215, Strassfeld 117, Waskow 42-43]

Slutkommentar: Jom Kippur är den mest personliga, den högtidligaste och mest gripande av dessa dagar [Neusner 1994, 56]. Det är en dag då allt som distraherar från det enda nödvändiga utelämnas: även ätandet och den sexuella aktiviteten upphör. Det är som om livet skulle upphöra, man koncentrerar sig på döden och kan sedan s.a.s. välja livet på nytt. Hjälp ges dels genom Guds löften och dels genom ritualen, t.ex. reningsriterna. Döden är fullständig orenhet, men neddoppningen i mikve och handtvagningar är rituella medel att återinträda i livet genom att externalisera det onda. Endast den som har varit nära döden vet eller känner vad det innebär att välja livet. I. Greenberg för sin del säger att det inte är någon tillfällighet att den generation som upplevde holo-caust, den yttersta förnedringen, också var den generation som grundade staten Israel – en manifestation av det judiska folkets nyfödelse [I. Greenberg 201-202].

7 – LÖVHYDDEHÖGTIDEN, SHEMINI 'ATSÆRÆT OCH SIMCHAT TORA

Redan fyra dagar efter Försoningsdagen, den 15 (och 16) Tishri infaller Lövhyddehögtiden (Sukkot), som firas i sju dagar, dvs till den 21 Tishri. Det är frågan om den tredje vallfartshögtiden, sex månader efter påsk. Den betecknar sommarhalvårets och växtperiodens slut. I sin historiserande form påminner den om israeliternas ökenvandring till minnet av vilken man bygger och bor i lövhyddor (*sukkot*). I nära anslutning till Sukkot firas två andra högtider, Shemini 'Atsæræt och Simchat Tora, som får avsluta detta kapitel.

7.1. Lövhyddehögtidens ursprung

Låt oss igen börja med några bibeltexter:

Bärgningshögtiden (*chag ha-'asif*) skall du också hålla, vid årets utgång, när du inbärgar frukten av ditt arbete från marken. (2 Mos 23:16)

På femtonde dagen i samma sjunde månad är Herrens lövhyddehögtid (*chag ha-sukkot*), i sju dagar. På den första dagen skall man hålla en helig sammankomst. Inget arbete skall ni då göra. I sju dagar skall ni offra eldoffer åt Herren. På den åttonde dagen skall ni hålla en helig sammankomst och skall offra elds-

offer åt Herren. Då är det högtidsförsamling. Ingen arbetssyssla skall ni då göra ... (3 Mos 23:34-36)

Men på femtonde dagen, när ni inbärgar avkastningen av landet, skall ni fira Herrens högtid i sju dagar. På den första dagen är sabbatsvila, på den åttonde dagen är också sabbatsvila. Ni skall på den första dagen ta frukt av era skönaste träd, kvistar av palmer och grenar av lummiga träd och av pilträd, och skall så vara glada i sju dagar, inför Herrens, er Guds ansikte... Då skall ni bo i lövhyddor i sju dagar. Alla de som är infödda i Israel skall bo i lövhyddor, för att era efterkommande må veta hur jag lät Israels barn bo i lövhyddor, när jag förde dem ut ur Egyptens land. Jag är Herren, er Gud. (3 Mos 23:39-40.42-43)

Lövhyddehögtiden (*chag ha-sukkot*) skall du fira i sju dagar, när du inbärgar avkastningen av din loge och din vinpress. Du skall glädja dig vid denna din högtid, med din son och din dotter, din tjänare och din tjänarinna, med leviten, med främlingen, den faderlöse och änkan som bor inom dina portar. I sju dagar skall du fira Herrens, din Guds, högtid, på den plats som Herren utväljer. Ty Herren din Gud skall välsigna dig i all den avkastning du får och i dina händers verk, och du skall vara uppfylld av glädje. (5 Mos 16:13-15)

Ytterligare omtalas i 4 Mos 29:12-34 vari offren i templet skulle bestå. De var speciellt talrika på denna tacksägelsefest som liksom påsken varade en hel vecka. Den åttonde dagen skulle också iaktas som en festdag. Den har ur 4 Mos 29:35 fått namnet *shemini 'atsæræt* och behandlas här skilt för sig i slutet av kapitlet (7.4.).

Det är anmärkningsvärt att högtiden i 2 Mos 23:16 och 34:22 benämns endast med sitt "naturnamn", bärgningshögtiden (*chag ha-'asif*). Också 5 Mos 16:13 anger tidpunkten med "när du inbärgar" (*be'ospekha*) avkastningen av din loge och din vinpress". Även 3 Mos 23:39 använder uttrycket "när ni bärgar avkastningen av landet". Förmodligen

är detta också den ursprungliga formen för festen: härmed avslutades frukt- och sädesskörden, vilket måste ske innan regn eller dagg gjorde det omöjligt att tröska. Denna agrara karaktär hade festen sannolikt när israeliterna lärde känna den i sin kananeiska omgivning – jfr Dom 9:27, som omtalar att israeliterna efter intåget i Sikem strax efter vinskörden firade en glad fest i Sikem. Glädjen härrör från tacksamheten för årets skörd. I Dom 21:19 berättas att man dansade i vingårdarna. I 2 Mos 23:16 sägs det att festen är i "början av året",⁷⁸ medan 2 Mos 34:22 säger "när året har gått till ända". Men det är inte nödvändigt att häri se en motsägelse – en exakt tidpunkt var inte fixerad när dessa båda texter skrevs: tidpunkten var beroende av skörden och fixerades inte före 3 Mos 23:34 (jfr 4 Mos 29:12; Hes 45:25). Festen behöll mycket av sin agrara karaktär också efter det att den knutits till Israels frälsningshistoria [Kraus 79-80, de Vaux 495-501].

Först i de senare festkalendrarna (5 Mos 16, 3 Mos 23) kallas festen med det namn den senare går under – lövhyddehögtiden. Den är nu en vallfartsfest som firas vid templet i Jerusalem. Den kallas också "en Herrens fest" (3 Mos 23:41; 4 Mos 29:12 – jfr Hos 9:5; Dom 21:19). I Hes 45:25 kallas den t.o.m. "festen" par excellence! Det finns ett slags anakronism däri att man i öknen skulle ha byggt eller bott i lövhyddor, det var ju tält av djurhudar! "Hyddor" hör till det bofasta livet i kulturlandet. Första gången "hyddor" nämns i Bibeln är när Jakob återvänder från Mesopotamien och slår sig ner i Kanan (1 Mos 33:17). Därför hör också lövhyddan ursprungligen till natursidan: av fruktträdens grenar gjorde man lövhyddor. Sannolikt har lövhyddan sitt ursprung från vingårdarna, där man arbetade under vinskörden. Å andra sidan säger Hos 12:10 "jag skall åter låta dig bo i tält, liksom vid er högtid". Har kanske boendet i hyddor ersatt ett äldre boende i tält? Det är knappast troligt [Kraus 81-82, de Vaux 502].

⁷⁸ Så Koehler-Baumgartner 393, Kraus 80, de Vaux 498, medan t.ex. Jewish Publication Society's nya översättning har "at the end of the year". *Nio bibelböcker* har löst problemet elegant: "vid årsskiftet".

Vi vet inte om Lövhyddehögtiden regelbundet firades under det första templets tid [Kraus 79-84]. Neh 8:13-17, som visar hur judéerna efter exilen börjar fira lövhyddehögtiden, tycks förutsätta att man inte alls hade gjort det eller åtminstone inte på detta sätt. Men när man nu hörde toratexten (3 Mos 23:42-43) läsas gick man ut och hämtade löv av olivträd, myrten, palmträd och andra lummiga träd, gjorde hyddor som man placerade på tak och gårdar för familjerna, men också på templets gård och på de öppna platserna vid Vattenporten och Efraimsporten. 3 Mos 23:40-41 talar ännu om "frukt" tillsammans med grenarna och kvistarna. I 2 Mack 10:6-8 talar man om återinvigningen av templet som "en högtid i åtta dagar liksom vid lövhyddefesten":

De tog alltså lövprydda stavar, grönskande grenar och palmkvistar i händerna och frambar lovsånger till honom som hade fört tempelreningen till dess lyckliga fullbordan. (2 Mack 10:7)

Den judiska historikern Josefus omtalar att kungen och översteprästen Alexander Jannai av folket bombarderades med citroner under en lövhyddehögtid (Ant. XIII, 14:5). Mishna (Sukka 4:4-5) åter säger att man tog en citrusfrukt (*'ætrog*) i vänstra handen och tre hopbundna kvistar (*lulav*) i den högra. Man läste Ps 118:1.25 och viftade med kvistarna. Efter offerceremonin bar man *'ætrog* och *lulav* i procession runt altaret. Här omtalas också en vattenösningsceremoni: man öste upp vatten från Siloam-dammen, förde det genom Vattenporten till ackompanjemang av tre shofar-stötar och hällde vattnet i en skål vid altaret. Denna ceremoni ackompanjerades av ett fackeltåg, musik, dans och sång. Det berättas att rabban Gamliel gjorde imponerande gymnastiska övningar som kulminerade i att han stod på huvudet. Leviternas kör sjöng vallfartssångerna Ps 120-134. Mishna (Sukka 5:1) säger: "Den som inte har sett vattenösningen har inte sett verklig glädje i hela sitt liv". Vattenösningen kan ses som ett uttryck för s.k. homeopatisk magi: genom att ösa vatten i en rit ville man "framkalla" det regn som nu borde falla för att det skulle kunna bli en ny skördetid. Men den motiverades med ett profetord (Jes 12:3): "Med glädje skall ni ösa vatten, ur frälsningens käl-

lor". Israeliterna uteslöt bl.a. de sexuella riter som kanaanéerna påstås ha förbundet med sin höstfest.

Med templets fall förändrades givetvis firandet av lövhyddehögtiden starkt. Men processionen med lulav och 'ætrog kunde bevaras genom att den flyttades till synagogan och där skedde kring läspulpeten. Ett annat viktigt bruk under lövhyddehögtiden är de "fyra arterna" som ingår i lulav och 'ætrog. De härleds ur 3 Mos 23:40. De lärda identifierade dessa fyra arter så här:

- "frukt av era skönaste träd" som 'ætrog (citrusfrukt),
- "grenar av palmträd" som palmkvistar,
- "grenar av lummiga träd" som myrten och
- "pilträd" som kvistar av pilträd.

De understryker ju natursidan av lövhyddehögtiden. I templet användes de i ceremonierna varje dag, utanför templet endast den första dagen. Efter templets fall bestämde rabbierna att de skulle användas alla dagar till åminnelse av templet.⁷⁹

7.2. Lövhyddehögtiden i vår tid

Den viktigaste av de riter som är föreskrivna är att man skall *bo i lövhyddor* (3 Mos 23:42-43). Hyddan konstrueras som en tillfällig boning, dock så att den i regel har åtminstone tre väggar och ett tak täckt med gröna trädgrenar. Taket är viktigt, för det skall på en gång ge skugga och ändå tillåta att man ser stjärnorna om natten. Meningen är att man skall både äta och sova och studera i den (3 Mos: 23:42: "du skall bo"). Man bygger den vanligtvis under dagarna mellan Jom Kippur och Sukkot och man tar den i bruk den första kvällen. Den placeras på gården, taket, balkongen. Den skall vara så stadig att vinden inte förstör den. Vacker bör den också vara och dekoreras därför med mattor, upphängda frukter, bilder av Jerusalem etc. I vår tid brukar man inskränka vistelsen i hyddan till måltiderna. Men om det regnar så att "soppan för-

⁷⁹ I. Greenberg 108-109, Millgram 203-204, Strassfeld 129-130, Trepp 122-123, Waskow 50-53, de Vaux 497-501.

störs" eller det annars blir otrevligt, då är man inte bara undantagen från skyldigheten att vistas i hyddan utan man uppmanas direkt att lämna den — annars är det svårt att upprätthålla idén att man skall glädja sig i den. Men också andra aktiviteter kan man uppmuntras till — dock så att man kan ha trevligt, inte lida i den! [Strassfeld 126-128, Waskow 54-55].

Den första kvällen *tänder man ljus* i lövhyddan och reciterar:

Lovad vare du, Herre vår Gud, världens konung, som helgat oss med sina bud, och befallt oss att tända festljusen.

Därefter följer festdagsbönen:

Lovad vare du, Herre vår Gud, världens konung, som låtit oss leva, uppehållit oss och låtit oss nå fram till denna tid.

Först därefter tänds ljusen — inte före välsignelsen som annars. Efter kvällsgudstjänsten eller när man skall börja äta reciterar man Qiddush:

Lovad vare du, Herre vår Gud, världens konung, som helgat oss med sina bud och befallt oss att bo (sitta) i *Sukka*.

Har man inte läst festdagsbönen tidigare gör man det nu. Den referar då till ljuständningen och boendet i lövhyddan. Firar man en andra dag, i diasporan, läser man samma benediktioner, men först festdagsbönen. Härefter följer rituell handtvagning och välsignelsen över brödet, kallad *motsi'*, "som frambringar", dvs "bröd ur jorden" [Strassfeld 128-129].

Kvällsgudstjänsten som alltså sker före Qiddush och måltiden innehåller en speciell bön i *'Amida* med ordalydelsen:

Vår Gud och våra fäders Gud, må hågkomsten av oss uppstå och komma, nå fram och bli sedd, finna behag och höras, bli mottagen och ihågkommen; hågkomsten och åminnelsen av oss själva och hågkomsten av våra förfäder, hågkomsten av Messias, din tjänare Davids son, hågkomsten av Jerusalem, din heliga stad, och hågkomsten av hela ditt folk, Israels hus — till frälsning och till gott,

till nåd, kärlek och barmhärtighet, för liv och fred, denna lövhyddehögtid. Herre, ihågkom oss denna dag, till gott, tänk på oss denna dag till välsignelse, fräls oss denna dag till liv. Med ord av frälsning och barmhärtighet, skona oss och ge oss din nåd. Var oss nådig och fräls oss — ty våra ögon är vända mot dig, därför att du är en nådig och förbarmande⁸⁰ Gud och konung ... Lovad vare du, Herre, som välsignar Israel och högtiderna. [Waskow 56, Herz 804-805]

Efter kvällsgudstjänsten går var och en hem till sin Sukka och håller måltid där. Traditionellt skulle måltiden innehålla vatten, bröd, rätter med fem sädeslag (vete, råg, korn, havre och spelt) eller en huvudrätt med kött eller fisk, ägg eller ost. Frukt är inte påbjudet men mycket vanligt. Ofta finns det då symboliska gäster ('*ushpizin*) närvarande. De är: Abraham, Isak, Jakob, Josef, Moses, Aron och David — en för varje kväll. Denna sed var populär bland kabbalisterna i Safed som komponerade en kort formel som skulle läsas. Den lyder t.ex. så här:

Abraham, min upphöjda gäst, må det behaga dig att ha alla de upphöjda gästerna här tillsammans med mig och dig — Isak, Jakob, Josef, Moses, Aron och David.

För kabbalisterna representerade var och en av gästerna en av *sefirot*, ett slags sfärer, som utgör universum mellan Gud och människan. På senare tid har man börjat inbjuda kvinnliga '*ushpizin*, Israels mödrar: Sara, Rebecka, Rakel, Lea, Mirjam, Abigail och Ester eller helt moderna kvinnor. Före den formelartade hälsningen till '*ushpizin* kommer en speciell *qiddush* för lövhyddehögtiden, festdagsbönen och välsignelsen över budet att bo i lövhydda. När vuxna och barn i senare tid har börjat övernatta i lövhyddan kan det vara en påverkan från campingkulturen [I.Greenberg 103-104, Strassfeld 129-130, Waskow 56-59].

⁸⁰ Waskow översätter hebreiskans *chus*, "var nådig", med "Var en moder för oss" och *rachum*, "barmhärtig", med "moderlig" - detta är väl vad man brukar kalla modererna, dynamiska översättningar!

Man iakttar också det gamla bruket med "*de fyra arterna*" – jfr ovan. Dessa skall man hålla i handen och skaka. De används också under morgongudstjänsten. En *lulav* konstrueras på följande sätt: man gör en hållare av palmblad och fäster den på en palmgren. I den lägger man två pilkvistar till vänster och tre myrtenkvistar till höger. Citrusen ('*ætrog*) hålls skilt i handen. Tillsammans med *sukka* skall dessa symbolisera festens skönhet, vilket förutsätter att man inte får ta dåliga eller förtorkade exemplar av något slag. Därför brukar de noga undersökas förrän man bestämmer sig för dem. Det finns också flera sätt att tolka de fyra olika slagen som symboliserande fyra olika typer av judar. Ett av dem är:

Citrusen har smak och doft som en jude med lärdom och goda gärningar; Palmen har smak men inte doft som judar med lärdom, men utan gärningar; Myrten har doft men inte smak som judar med goda gärningar men utan lärdom; Pilen har ingendera liksom judar utan lärdom och goda gärningar.

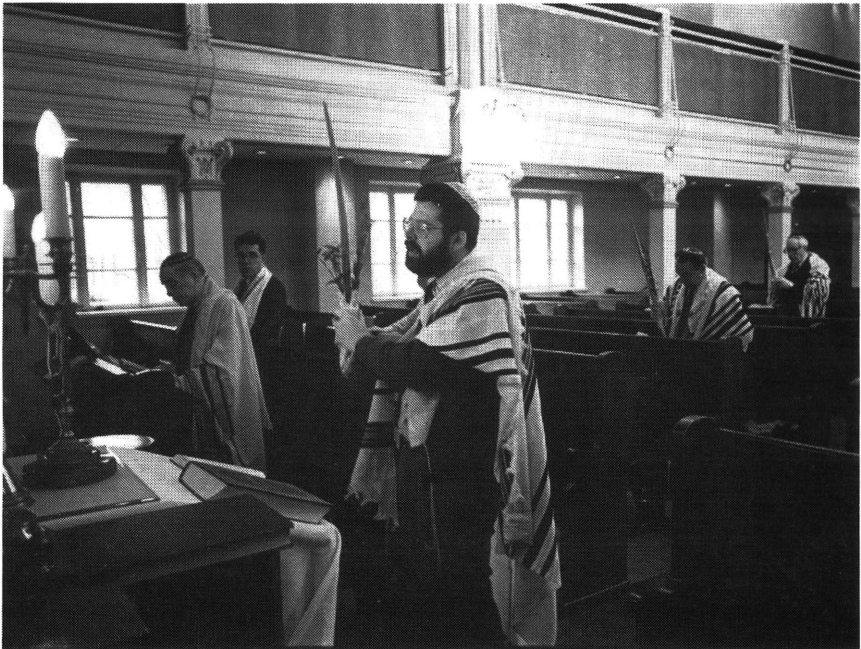
Det finns också en tolkning som säger att de fyra representerar gudsnamnets fyra bokstäver. Det finns ytterligare ett antal mer eller mindre folkliga tolkningar. Bl.a. kunde de användas vid vigsel eller barnafödande eftersom de tillskrevs undergörande krafter [Strassfeld 131-132, Waskow 58-60].

Den ceremoniella användningen av "*de fyra arterna*" består i att man den första dagen håller '*ætrog* (med toppen nedåt) i vänstra handen och *lulav* i den högra och reciterar [Strassfeld 130]:

Lovad vare du, Herre vår Gud, som har helgat oss med sina bud och befallt oss angående skakandet av palmkvisten.

När man läser festdagsbönen, vänder man sin '*ætrog* med toppen uppåt håller händerna sträckta [1] framåt – mot öster – och skakar *lulav* samtidigt som man drar in händerna tre gånger och upprepar rörelsen genom att föra händerna (inte ansiktet) [2] åt höger, [3] bakåt (över axlarna), [4] uppåt (mot skyn), [5] åt vänster och [6] nedåt (mot jorden). Detta kan ske hemma i hyddan, eller i synagogan strax före Hallel. Vid den sista Hallel-psalmen, 118, genomför man skaknings-

ceremonin två gånger vid *hodu l'adonai* i v. 1, två gånger vid *'ana 'adonai hoshi'ana* i v. 25 och två gånger strax före slutet vid *hodu l'adonai* i v. 29. Riten kan utföras hemma, helst i hyddan, eller i synagogan [Strassfeld 130-131].

Lulav består av en myrten-, palm- och pilkvist, medan 'ætrog är en citrusfrukt. Foto: Nils Andersson

Morgongudstjänsterna. Utöver *hallel* sjunger man varje morgon under lövhyddehögtiden sånger (*Hosha'ot*) som börjar med *hosha'na*, "fräls", skrivna på 700-talet av Elazar Kalir, en för varje veckodag. Vilken man sjunger på lövhyddehögtidens olika dagar beror alltså av vilken dag denna fest börjar. Efter musaf (eller efter *hallel*) öppnar man arken, tar ut en torarulle och lägger den på läspulpeten, medan arken står öppen. Försångaren tar lulav och 'ætrog och sjunger *hosha'na*. Församlingen upprepar varje rad. De som har lulav och 'ætrog går i procession efter ledaren. Efter en rundvandring återvänder man till sina platser. På sabbaten är det ingen procession, arken öppnas men torarullen tas inte ut. Men man sjunger ändå en speciell *hosha'na*. På den sjunde dagen i lövhyddefesten sker processionen sju varv. Denna dag kallas också *Hosha'na Rabba*, "den stora *Hosha'na*" – se nedan [Strassfeld 132-133, Waskow 60-61].

Under Lövhyddehögtidens första dag är toratexten 3 Mos 22:26-23:44 som talar om firandet av just Lövhyddehögtiden. En avslutande toratext (*maftir*) utgörs av 4 Mos 19:12-16 som handlar om offren under denna första dag. Profettexten är Sak 14:1-21, en eskatologisk text som beskriver den sista drabbningen i Jerusalem och som höjdpunkt har orden: "På den dagen skall Herren vara en och hans namn ett" (v.9), dvs de ord som utgör klimax också för den dagliga '*Alenu*-bönen. Folken skall då fira lövhyddehögtid i Jerusalem (v. 16). Under den andra dagen är haftaran 1 Kon 8:2-21 om Salomos invigning av templet vilken skedde under lövhyddehögtiden.

Under den *sabbat* som infaller under Lövhyddehögtiden är toratexten 2 Mos 33:12-34:26 som handlar om de nya stentavlorna som måste göras efter att de gamla krossats och om uppbrottet från Sinai berg. Haftara är Hes 38:18-39:16, om den sista messianska striden: Gog och Magog mot Israel. Alla högtider har också en läsning ur Skrifterna. Under lövhyddefesten är det Predikaren, som läses antingen under sabbaten eller på Shemini 'Atsæræt. Förbindelsen mellan Sukkot och Predikaren är inte klar, kanske tillfogades den bara därför att den var den enda av de s.k. *Megillot* ("festrullarna") som inte hade en högtid. Päs-

ken hade redan fått Höga Visan, Veckofesten hade Rut, Tisha be'Av hade Klagovisorna och Purim hade Ester. Å andra sidan har man funnit speciella skäl också för detta bruk: dels anses Predikarens melankoli passa bra till årstiden, med den börjande vintern, dels anses Pred 11:2 "Dela vad du har i sju delar, ja, i åtta" syfta just på den 7-8 dagars cykel man ännu befinner sig i och speciellt på den efterföljande åttonde dagen, Shemini 'Atsæræt – jfr nedan [Strassfeld 134-135, Waskow 72].

Hosha'na Rabba. Lövhyydehögtiden består av sju dagar. Av det sagda har framgått att det är de två första dagarna och den sjunde som speciellt firas. Enligt 3 Mos skulle den sjunde vara festdag, men den skiljer sig endast litet från dagarna 3-6, medan den åttonde har festkaraktär. Under dessa äter man i lövhyddan och läser välsignelsen över den. Även det ovannämnda bruket med inbjudna gäster, skakandet av lulav och sjungandet av Hallel utförs på mellandagarna. På *Hosha'na Rabba*, den sjunde dagen, sker processionen sju varv, alla eller flera torarullar tas ut ur arken, pilkvistar slås mot en stol eller mot golvet så att löven lossnar. Denna rit går tillbaka på seden att slå med kvistar mot golvet vid altaret i templet. Enligt en tolkning avser riten att föröka fruktbarheten [Trepp 130, Waskow 62]. Enligt en annan kastar man därmed bort synderna [Strassfeld 135]. Enligt en tredje är det frågan om hågkomsten av templet, dess förstörelse och väntan på dess återuppbyggande [Millgram 220]. Rabbier har sedan påbjudit seden i denna form, men man läser t.ex. inga välsignelser vid densamma. Somliga traditioner betraktar Hosha'na Rabba som avslutningen på den domstid som börjar vid nyårsfesten och ger därför dagen en speciellt solenn utformning, varvid man bär kittel eller annan högtidsdräkt, man reciterar med högtidliga melodier. Tanken är att ge den en botdagskaraktär där man ännu gör ett sista försök att påverka den himmelska domstolen i fördelaktig riktning [Millgram 220, Strassfeld 133-137, Waskow 61-63].

I våra dagars Israel har man återupplivat det gamla sabbatsåret, som i biblisk tid innebar att jorden vart sjunde år skulle lämnas obrukad, slavar skulle frigges och skulder efterskänkas. Man har sålunda vid varje Lövhyydehögtid efter ett sådant år börjat läsa texter som talar om lan-

dets fruktbarhet och välsignelser.⁸¹ Sabbatsår har iakttagits med sådana ceremonier 1973, 1980 etc [Waskow 63-64].

7.3. Lövhyddehögtidens innebörd⁸²

Enligt Irving Greenberg [96] kan man kalla påsken den *händelse* genom vilken israeliterna befriades, medan lövhyddehögtiden handlar om befrielsens *väg*. Den verkliga befrielsen kommer inte på en enda dag — det finns ingen snabbkur mot slaveri. Det är i det vardagliga knegandet som friheten förverkligas. Om vi utgår från de centrala symbolerna för festen kan man säga t.ex. så här:

[1] Israeliterna lämnar sina hus i Egypten för att under fyrtio års tid leva i tält, under Herrens beskydd, som är den enda säkerheten. Genom att under en hel veckas tid äta, studera, sova i lövhyddan, återupprepar juden denna förfädernas tillförsikt. Lövhyddan skall ju vara endast ett solskydd, ingen solid konstruktion alls. Väggarna behöver inte vara fyra, det räcker med två och en del av en tredje. Inte ens taket är tätt. Härmed ifrågasätter traditionen den mänskliga tendensen att förskansa sig mot omvärlden, att skydda sig genom solida väggar och tak. De lokala gudarna i Egypten eller i Kanan kunde locka israeliterna till avgudadyrkan. Ökenvandringen motverkade detta, endast Herrens närvaro skulle vägleda dem. Så också i exilen, fastän de fick namn som "den vandrande juden" vilken ansågs vara förbannad och rotlös. Men exilen har lärt judarna att det inte finns någon "varaktig stad" där de skulle ha kunnat slå sig ned för gott — holocaust var ett extremt exempel. Verklighet trygghet uppnås inte på detta sätt, vill traditionen säga, samtidigt som man inte förnekar fördelen av att bo i hus. Det gör man ju fortsättningsvis 51 veckor av året. Man demonstrerar sin frihet genom att flytta ut. Men också det som sker i hyddan är viktigt. Vi har nämnt maten och gästerna, vikten av att man gläder sig i hyddan etc. Det betyder att det

⁸¹ 5 Mos 1:16:19; 11:13-21; 14:22--27; 26:12-15; 17:14-20 och 27:15-26.

⁸² Detta avsnitt baserar sig på I. Greenberg 94-118.

inte skall vara någon uppoffring att vistas i hyddan, det skall vara något glädjefyllt.

[2] Om man utgår från att lövhyddehögtiden har ett gammalt naturmotiv som grundval, ser man i den fortsatta utvecklingen hur det historiska motivet får inta huvudrollen, men utan att natursidan förnekas. Genom att bo i lövhyddor anpassar man sig ganska långt efter naturen. Men genom det som annars görs vill man på sätt och vis upprätta en balans mellan naturen och historien: naturen är inte Gud utan den är Guds skapelse. Man ber om regn och förutsättningar för en ny skörd. I västerlandet har å andra sidan utvecklats sådan vetenskap och teknik som exploaterar naturen och alltså åstadkommer en rörelse bort från den harmoni som toran speciellt under sukkot försöker åstadkomma. Varje gång man firar Sukkot kan man försöka återställa balansen.

[3] Genom att Sukkot har en så stark naturförankring utgjorde den också en förbindelselänk för judarna till landet Israel och uppehöll hoppet om att kunna återvända. Detta band förstärktes givetvis när staten grundades. Den symboliserade judarnas förmåga till förnyelse och nyskapande. Den kunde också betraktas som en messiansk frälsning – efter holocaust. Det finns dock en risk för att landet så starkt skall dominera tänkesätten, att allt judiskt liv utanför skall te sig som varande av mindre värde. När Israel samtidigt inte har kunnat lösa sina problem med palestinierna, blir denna bindning något som frustrerar. Sukkot som skall symbolisera friheten är ju inte någon garanti för frihet. Varken Sukkot eller staten Israel är en befrielse en gång för alla utan något som måste vinnas i en seg kamp dag för dag.

[4] Sukkot påminner om att asketism inte är bättre eller heligare än njutning. Efter Jom Kippur med sitt asketiska drag är det nödvändigt att låta den andra sidan komma fram, eller som det står i Pred 3:4:

Det finns en tid att gråta och en tid att skratta, en tid att sörja och en tid att dansa.

Efter dödssymboliken på Jom Kippur kommer livsglädjen under Sukkot. Men också livsglädjen är underkastad bestämmelsen att man skall tänka på andra, dem som inte har, och dela med sig (5 Mos 16:11). Sedan samhället i högre grad börjat ta sig an de fattiga har sådana seder som att inbjuda verkliga och symboliska gäster fått funktionen av kärleks-gärningar. Därför finns det inte någon materialism eller något överflöd bara för dess egen skull: där sådan finns skall man njuta av den och dela med sig.

[5] Lövhyddehögtiden har en universalistisk inriktning däri att den ser fram emot den messianska tiden då jordens alla folk skall fira Sukkot i Jerusalem (Sak 14:16-17) — enligt traditionen fanns det sjuttio hedna-folk och de symboliserades av de sjuttio tjurarna som skulle offras på templet. Judarnas frihet kan fullbordas bara i en värld där alla andra folk når samma frihet. Lövhyddans öppenhet uttrycker detsamma som templet, som kallades "ett bönehus för alla folk", idealet att alla skall få vara med i dyrkan av världens skapare.

7.4. Shemini 'Atsæræt

I 2 Mos 23 och 5 Mos 16 talas om Sukkot som en sjudagarshögtid, men i 3 Mos 23:36 stadgas också om den åttonde dagen:

På den åttonde dagen skall ni hålla en helig sammankomst och skall offra eldoffer åt Herren. Då är det högtidsförsamling (*'atsæræt*). Ingen arbetssyssla skall ni då göra ...

I 4 Mos 29:35-38 specificeras detta med avseende på offren:

På den åttonde dagen skall ni hålla en högtidsförsamling [*bajjom ha-shemini 'atsæræt lakhæm*]. Ingen arbetssyssla skall ni då utföra. Som brännoffer, som eldoffer, skall ni då offra till en välbehaglig lukt för Herren en tjur, en vädur, sju årgamla felfria lamm, med det spisoffer och de drickoffer som skall offras till dem, till tjuren, väduren och lammen, efter deras antal på föreskrivet sätt, dessutom också en syndoffersbock — detta förutom

det dagliga brännoffret med tillhörande spisoffer eller drickoffer eller tackoffer.

Ordet '*atsæræt* kommer från verbet '*atsar* som betyder "hålla tillbaka", "hämma", och kan syfta på arbetsnedläggelse för att man skall kunna hålla festförsamling. Under andra templets tid förlade man till denna dag bönerna om regn under det kommande året. Den inleder vinterhalvåret, medan Lövhdydehögtiden är avslutningen av den föregående skörden, dvs sommarhalvåret. Samtidigt har den liksom Hosha'na Rabba ett eko av Försoningsdagen.

Dagen börjar med tändande av festljusen och recitation av festdagsbönen "som har låtit oss leva". Man läser *qiddush* och kvällsgudstjänsten följer ritualet för festdagar. Under morgongudstjänsten läser man *Hallel*-psalmerna (Ps 113-118). *Jizkor*, åminnelsen av de döda, läses likaså. Textläsningen ur Tora omfattar 5 Mos 14:22-16:17 som beskriver hur israeliterna vart sjunde år ger tionde för de fattiga, upphäver skulder och friger slavar. Denna text kompletteras med 4 Mos 21:35-39 (citerad ovan) om offren för denna dag. Haftara är 1 Kon 8:54-66 om hur Salomo fullbordade invigningen av templet på denna åttonde dag och sände hem folket. Efter textläsningarna avslutas morgongudstjänsten med recitation av *Qaddish* till samma melodi som man använder på Försoningsdagen [Waskow 67-69].

Först under den efterföljande *Musaf*-gudstjänsten får denna högtid sin egentliga särprägel. Ända sedan påsk har församlingen bett att Gud skall sända *dagg* för att ge jorden fuktighet – något regn faller det i Israel inte under denna tid – så det är onödigt att be om det! Men nu, just på denna dag, får denna bön ett nytt innehåll. Stundens högtidlighet markeras av att förebedjaren iklär sig sin vita kittel. Medan '*Amida* upprepas högt öppnas arken, förebedjaren gör ett uppehåll i mitten av den första välsignelsen och läser efter inledningen till den andra ["Konung, Hjälpare, Frälsare och Sköld" – MS 61 jfr kap 2] följande inskott:

Af-Bri är namnet på den makt som råder över regnet:⁸³ må han samla molnen och låta dem utgjuta regn, vatten till att smycka jorden med grönska. Må det inte hållas tillbaka på grund av våra uppfyllda förpliktelser. Bevara dina trofasta som ber om regn för de trofasta patriarkernas skull. Välsignad vare du, Abrahams sköld.

Du är för alltid mäktig, Herre; Du ger liv åt de döda och är stor i frälsande makt.

Nu följer en dikt av Elazar Kalir som ber om *vatten*, varmed avses just *regn*. Men vattnet påminner också om vattenösningsceremonin i templet. Vi citerar dess klimax:

För du är Herren, vår Gud, som låter vinden blåsa och regnet falla! – till välsignelse och inte till olycka, till liv och inte till död; till överflöd och inte till hunger.⁸⁴

Från denna tidpunkt under varje *'Amida* ända till musaf-gudstjänsten på den första påskdagen läser församlingen att Gud är den som låter vinden blåsa och regnet falla. Varför införs bönen om vatten i den bön som prisar Gud som den som uppväcker de döda? På samma sätt som vattnet ger fröna i jorden liv, så ger Gud de döda liv. Vi kan påminna om att åtminstone ett av de ställen i Bibeln som talar om uppståndelse från de döda också talar om dag (Jes 26:1 – jfr Hos 14:6 om Israels återuppvaknande till liv!).

De församlingar som inte läst Predikaren under sabbaten (jfr ovan) gör det under denna dag, strax före toraläsningen, ibland från en rulle.

⁸³ "Af" betyder "vrede" och "Bri" "hälsa" och orden anses alludera på de två sätt som regnet kan uppträda på: en förstörande storm med störtregn eller ett stilla vederkvickande regn. För denna notis tackar jag Scholem Bolotowsky. Jfr *The Complete Festival Prayers*, IV, 329, som översätter "Let the power appointed to preside over the rain collect ..." och Waskow 70.

⁸⁴ *The Complete Festival Prayers*, IV, 329-331, Millgram 222, Waskow 71.

7.5. Simchat Tora – toraglädjens fest

Shemini 'Atsæræt, den 23 Tishri, hade ursprungligen en andra dag som senare lösgjordes till en egen festdag. Det var i talmudisk tid då man i Babylonien övergick till en ettårscykel för läsningen av Moseböckerna. När man på just denna dag läste ut 5 Mos, fortsatte man direkt med 1 Mos 1, vilket markerades på särskilt sätt för att uttrycka glädje och tacksamhet över toran. I Israel där man inte iakttar en andra festdag firar man toraglädjen under *Shemini 'Atsæræt*. I vår tid brukar man läsa avslutningen av Toran som handlar om Mose död redan på kvällen. Men det finns en djupare symbolik i Simchat Tora: man avslutar och börjar pånytt. Efter Mose död (5 Mos 34) följer världens skapelse (1 Mos 1) [Waskow 77].

Kvällsgudstjänsten. Efter *'Amida* läser man en bön kallad *'Atta hareita* som prisar Gud och hans Tora, varefter man tar ut alla torarullar ur arken och – på vissa håll – sätter ett ljus i stället. Därefter tågar man med torarullarna sju varv i synagogan runt läspulpeten och nynnar melodier med en refräng som innehåller orden till Hosha'na:

Herre, fräls oss! Herre låt oss ha framgång! Herre svara oss den dag vi ropar till dig! [Waskow 80]

Denna procession heter på hebreiska *hakkafot* och den för ibland deltagarna ut ur synagogan. De sju *hakkafot* har inom mystiken kombinerats med de sju lägre *sefirot* eller emanationerna från gudomen som på detta sätt kommer i kontakt med människorna. Man har olika melodier för varje *hakkafa*. Processionen leds av kohaniter och leviter, följda av forskare, donatorer och långvariga medlemmar av församlingen. Under processionen kommer kvinnorna också ned till männens avdelning i traditionella synagogor, men deltar inte i processionen utan vidrör och kysser de förbipasserande torarullarna. Även barnen uppmanas delta med flaggor i händerna. Eftersom torarullarna inte räcker till alla brukar man hålla käppar med ett äpple i toppen och allra överst ett ljus som symboliserar toran. Man ropar: *'Am jisra'el chaj!* "Israels folk lever!"

Efter att hakkafot avslutats sätter man tillbaka torarullarna i arken, utom en som man läser ur. Att läsa toran på kvällen är unikt och det finns ingen bestämmelse för det. Det brukar motiveras med att det är så sorgligt att läsa om Mose död att man gör det på kvällen [Waskow 80].

Morgongudstjänsten. Man upprepar de sju hakkafot och dansar med toran. Vid textläsningen läser man på nytt de två sista kapitlen ur 5 Mos och det första ur 1 Mos. Som haftara fungerar Jos 1. Man kan säga att vägen från död till liv vandras på två plan: Från Mose död till världens skapelse, och från Mose död till Josua som ny ledare: vid övergången av Jordan lämnar man ökenvandringen bakom sig och beträder det utlovade landet. Stämningen vid toraläsningen är lekfull: man "kastar" toran från den som har läst till den som tar vid. Varje vuxen och även pojkar som ej blivit bar mitsva får läsa ur toran och man läser därför två tredjedelar av 5 Mos 33-34 flera gånger om. När pojkarna går upp på biman sätter man en bönemantel över dem som ett tält. När de har läst reciterar församlingen början av Jakobs välsignelse över Efraim och Manasse (1 Mos 48:16):

Den ängel som har löst mig från allt ont, han må välsigna dessa barn. Genom dem skall mitt namn leva vidare, mitt och mina fäders, Abrahams och Isaks. Må de föröka sig och bli talrika på jorden.

Efter detta söker man två respekterade medlemmar av församlingen som läser sina portioner efter mycket högtidliga inledningsord:

Chatan Tora, "torans brudgum", läser 5 Mos 33:27-34:12, medan *Chatan Bere'shit*, "skapelsens brudgum", läser 1 Mos 1. Namnet "brudgum" uttrycker tanken att Israels folk är sammanviggt med toran och därför eskorterar man ofta brudgummen till en *chuppa*, dvs baldakin. Toran måste rullas tillbaka från slutet till början och även av det kan man göra en ceremoni. Slutverserna av 5 Mos markeras med att församlingen står upp och efter slutorden sjunger man:

Var stark, var stark, låt oss ge varandra styrka! [Waskow 84]
Också 1 Mos 1 ackompanjeras ofta med rop varje gång texten har "och det blev morgon och det afton ...". När man för torarullen tillbaka till arken sker det också till ackompanjemang av speciella sånger. Följande sabbat kallas *Shabbat Bere'shit*, "Begynnelsens sabbat" och då börjar läsningen med att man pånytt läser 1 Mos 1, men nu läser man hela veckoavsnittet (parasha) ända till och med 1 Mos 6:8 [I. Greenberg 115-118, Strassfeld 153-154, Waskow 79-84].

Simchat Tora – toraglädjens fest firas med dans med tora-rullarna runt synagogan där stor och liten deltar.

I vår tid har det uppkommit nya sätt att fira Simchat Tora — liksom de flesta andra högtiderna. Man har bl.a. gjort hakkafot till en demonstration av sin judiskhet genom att vandra ut ur synagogan. Mest kända är de stora samlingar av judar som ägde rum i Moskva och dåvarande Leningrad under 60- och 70-talen, där tiotusentals judar samlades utanför synagogorna. De blev en manifestation av sovjetjudarnas vilja att leva som judar och att få utvandra till Israel. Solidaritetsyttringar i väst tog sig uttryck i offentliga hakkafot. Också judisk dans har anknutit till Simchat Tora och utvecklat nya former [Strassfeld 156-157, Waskow 84-85].

Simchat Tora demonstrerar tydligare än någon annan högtid att toran enligt judarna själva är framför allt någonting man är glad över. Om den är en "börda" eller om den har förorsakat att judarna blivit förföljda, så är det något man helt glömmer på Simchat Tora.

8 — HANUKKA OCH PURIM

Efter den intensiva perioden av högtider i Tishri finns det under två hela månader ingen högtid, utom sabbat och nymånad. Först den 25 Kislev, nära vintersolståndet och den kristna julen, firas vad man kan kalla den judiska midvinterfesten. Det är en ljusfest som varar åtta dagar under vilken man tänder ett nytt ljus till varje kväll. Namnet (*chanukka*) betyder "invigning" och det syftar på en alldeles bestämd händelse i den judiska historien. Jag skall i det här kapitlet också behandla *Purim*, eftersom dess firningsämne ganska mycket påminner om Hanukkas. Det är skäl att här påminna om en omständighet som har att göra med dessa högtiders status: medan de tre vallfartsfesterna (påsk, Veckofest, och Lövhdydehögtid), liksom sabbaten, Nyårsdagen och Försoningsdagen, omtalas i den skrivna toran, dvs de fem Moseböckerna, har de följande judiska högtiderna sina "festlegender" och instruktioner i andra delar av Bibeln eller i den muntliga toran eller de har tillkommit ännu senare. Det betyder att de senare principiellt sett har en lägre status, fastän de av andra skäl kan vara nog så populära och viktiga.

8.1. Hanukkas ursprung

Hanukka är den enda av de judiska högtiderna vars historiska ursprung noggrant kan beläggas, även om vissa gåtor också här kvarstår. Dess historia går egentligen tillbaka till Alexander den Stores segertåg i Främre Orienten börjande med slaget vid Issos 333 f.v.t. Under de följande åren lade han under sig bl.a. Syrien-Palestina. När Alexanders

rike år 323 delades mellan tre av hans fältherrar, kom Palestina i över hundra år att höra till det ptolemeiska riket vars centrum fanns i Egypten. I och med att seleukiderna (som härskade över Syrien, Mesopotamien och Persien) år 198 erövrade Palestina och anslöt det till sitt rike blev situationen för judarna kritisk. Det beror på att seleukiderna mera än sina föregångare gick in för att införa den hellenistiska kulturen och i anslutning därtill hellenistiska kultbruk i de länder som tillhörde riket. Till att börja med ifrågasattes inte den judiska religionen, utan man fick rentav privilegier och pengar till att iståndsätta templet. Men prästerskapet i Jerusalem blev småningom influerat av hellenismen och såg i den judiska lagen onödiga hinder att umgås med företrädare för hellenismen (hit hörde bl.a dietlagarna och blandäktenskap). Mot ett närmande till hellenismen vände sig främst landsortsbefolkningen som tyckte att det redan började gå för långt i Jerusalem [I.Greenberg 258-262, Schäfer 43-77].

Konflikterna kom starkt i dagen redan på 170-talet f.v.t., men akut blev krisen i den kamp mellan toratrogna och hellenister i Judéen under 160-talet, som beskrivs i 1 och 2 Mackabéerböckerna. *Antiokos Epifanes* (175-164), som var kung över det seleukidiska riket, behövde pengar för sitt fälttåg mot Egypten. Han hade redan försökt skaffa sig pengar genom att sälja översteprästämbetet till den högst bjudande. Det ledde till att *Jason* (175-172) blev avsatt och *Menelaos* (172-163) kom i stället. När Jason försökte återta ämbetet utbröt oroligheter i Jerusalem. Antikos utmanade de toratrogna genom att inspektera tempelplatsen (169) och lägga beslag på tempelskatten. Han såg nu en chans att kuva de toratrogna och göra Jerusalem till en *pólis*, dvs en stadsstat med styrelse, folkförsamling, hellenistiskt tempel och gymnasium. Och inte nog med det: centrala judiska bruk som omskärelse, ätande av kosher mat och firandet av sabbaten förbjöds. Hellenistiska offer till Zeus Olympios infördes i templet i Jerusalem den 6 december år 167 f.v.t. [Schäfer 59]. Antiokos hade fortfarande stöd i vissa helleniserande judiska kretsar, men stötte på starkt motstånd bland andra som inte kunde tänka sig att ge upp de judiska brukna eller den traditionella offerkulten i Jerusalem. Motståndet leddes av en prästsläkt i Modein,

i närheten av Jerusalem. Vid en av seleukiderna planerad offerfest dödade *Mattatias*, släktens överhuvud, den förste juden som skulle offra åt Zeus och dessutom en seleukidisk man som skulle se till att offrandet genomfördes (1 Mack 2:23-25). Därefter flydde upprorsmakarna och efter en tids gerillakrig i Juda öken lyckades *Mattatias* son, *Judas Mackabaios*, vinna några avgörande segrar och återerövrade Jerusalem. Efter att han väntat över det judiska nyåret och Sukkot för att tillmötesgå de fromma som väntade att ett mirakel [I. Greenberg, 266] skulle inträffa, skred han till att återinviga templet:

Han valde ut oförvitliga präster med kärlek till lagen, och de renade templet och förde bort de vanhelgade stenarna till en ören plats. De rådgjorde om vad man skulle göra med brännofferaltaret som hade blivit skändat och kom till det kloka beslutet att riva ned det, för att det inte skulle vittna om skymfen att hedningarna hade vanhelgat det. De rev alltså ner altaret och lade undan stenarna på en lämplig plats på tempelberget, där de skulle ligga tills det kom en profet som skulle ge anvisningar om dem. Sedan tog de ohuggna stenar, som lagen föreskriver (2 Mos 20:25) och byggde ett nytt altare, likadant som det gamla. Och de satte templet i stånd, även tempelhusets inre, och renade gårdarna. De gjorde en ny uppsättning heliga föremål och bar in lampstället, rökofferaltaret och tände lamporna på lampstället, så att de spred sitt sken i templet. De lade fram bröd på bordet och hängde upp förhängena.

När allt som de skulle göra var färdigt, steg de upp tidigt på morgonen — det var den tjugofemte dagen i den nionde månaden, dvs månaden kislew, år 148⁸⁵ — och frambar offer enligt lagens

⁸⁵ Om man utgår från en tideräkning som börjar år 312 f.v.t. då seleukiderna återerövrade Babylon och subtraherar textens årtal 148 samt räknar år 312 som år 1 - efter nämnda händelse, kommer man till mitten av december 165. Jfr *Tillägg till Gamla testamentet*, 120 (not till 1 Mack 4:52) och 496 (tidräkning). Jfr dock Schäfer [65] som kommer till år 164, antagligen beroende på att han räknar år 311 som år 1.

föreskrifter på det nya brännofferaltaret. Vid den tid på året och på den dag då hedningarna hade skändat det blev det *återinvigt*, under sång och spel på harpor, lyror och cymbaler. Och folket föll ner och tillbad och prisade himlen som hade gett dem framgång. De firade altarets återinvigning i åtta dagar ... det bestämdes av Judas och hans bröder och hela Israels församling att dagarna för altarets återinvigning skulle firas med fester och glädje år efter år vid samma tid på året, åtta dagar från den tjugofemte dagen i månaden kislev. (1 Mack 4:42-59)

Templets återinvigning 14 december 164 [Schäfer 65] omtalas också i 2 Mack 10:1-8, där festen förliknas vid Lövhyddehögtiden:

De höll en glad högtid i åtta dagar liksom lövhydefesten, och de mindes hur de nyss hade tillbringat den högtiden i bergen och grottorna som vilda djur. De tog alltså lövprydda stavar, grönskande grenar och palmkvistar i händerna och frambar lovsånger till honom som hade fört tempelreningen till dess lyckliga fullbordan. Och efter ett gemensamt beslut genom omröstning förordnade de att hela det judiska folket varje år skulle fira dessa dagar. (2 Mack 10:6-8)

De här texterna tycks vara tämligen entydiga: festen firades som en *återinvigning av templet*. När det skedde första gången var den en "ersättning" för Lövhyddehögtiden som man inte kunnat fira under flera år. Denna fest räcker ju inklusive Shemini 'Atsæræt också åtta dagar [I. Greenberg 267-68]. Problemet blev emellertid, att Mackabéerböckerna, förutom att de var sena, inte fanns i hebreiskt original och de kom därför aldrig att få någon auktoritet liknande GT i övrigt. De hade bevarats av hellenistiska judar, av vilka många senare blev kristna. Hanukka har heller ingen plats i Mishnas festkalender. Den omtalas först i *Gemara*, dvs den del av Talmud som kommenterar Mishna. Här diskuterar man bl.a. hur ljusen skall tändas och ställer frågan "Vad är Hanukka?" Svaret lyder:

Våra lärare undervisade: Den 25 Kislev [börjar] de åtta dagarna Hanukka, under vilka klagan över de döda och fasta är förbudna.

Ty när grekerna intog templet, förstörde de all olja i det, men när den hasmoneiska dynastin fick övertaget och besegrade dem, sökte de och fann en enda flaska olja, förseglad av Översteprästen. Den innehöll endast vad som behövdes för en dags belysning. Men ett mirakel skedde med den, och de kunde tända ljus [med samma olja] under åtta dagar. Följande år infördes en högtid, med Hallel och tacksägelse. (bShabbat 21b)

Sedan återgår de lärda till att diskutera ljuständningen och säger ingenting om de konflikter som rådde bland judarna under den mackabeiska tiden, om segern över seleukiderna eller återinvigningen av templet. En förklaring är att de lärda inte ville väcka nya nationalistiska känslor till liv. Mellan dem och mackabéerna låg två blodiga uppror mot romarna, 66-74 och 132-135, som vardera hade väckt förhoppningar om att judarna skulle kunna kasta främlingsoket av sig, men som krossats med hård hand. De lärda representerade ett annat förhållningssätt gentemot ockupanterna: genom stärkande av den judiska traditionen, inte väpnat uppror, skulle man stå emot försöken att kväva judendomen. Därtill kom att mackabéerna efter sitt framgångsrika uppror hade etablerat sig som en dynasti, den hasmoneiska, som illegalt övertog kungamakten och översteprästämbetet. De tillhörde varken den davidiska kungaätten eller den sadokitiska prästsläkten. De hade favoriserat det sadduceiska prästpartiet gentemot fariséerna, från vilket de lärda härstammade. De hade samarbetat med romarna. I konflikten mellan två söner till Alexander Jannaios och deras anhängare hade vardera inbjudit romarna att erövra Jerusalem 63 f.Kr. Därför kan man förstå att de hade reservationer ifråga om det mackabeiska upproret. De förkastade inte Hanukka, men de fäste huvudvikten vid det gudomliga undret i samband med tempelinvigningen, inte vid det framgångsrika kriget som gjorde det möjligt [I.Greenberg 270-71, Waskow 88-91].

En enda flaska olja symboliserade enligt en senare kommentator det minimum av andligt ljus och tro som behövdes för att judendomen skulle överleva under hedniskt förtryck. Med Guds hjälp kunde detta

minimum sedan bli ett outsinligt förråd. Eftersom hela universum skapades på sju dagar betecknar den åttonde dagen evigheten. Ljuset kom därefter att symboliseras av den åttaarmade hanukkaljusstaken, som blev en viktig judisk symbol. Den har som föregångare den sjuarmade ljusstaken (*menora*) som fanns i uppenbarelsetältet i öknen och senare i templet och som brann hela natten.⁸⁶

Hanukka kunde anknyta till den antika *midvinterfesten*, som i det romerska riket firades den 25 december: man bad att solljuset inte skulle försvinna och solguden kallades Sol Invictus. Om traditionen stämmer, att det var just denna dag som seleukiderna hade profanerat templet och infört Zeus-offer, så kan det ha berott på att den ansågs lämplig för just en sådan erövring. Att mackabéerna valde samma dag att återinviga det, kan man se som ett symboliskt uttryck för att de inte bara ville avskaffa en hednisk kult utan också uppta och "judaisera" en hednisk festdag. För judarna var kombinationen sol och måne viktig och tidpunkten för denna fest nära nog perfekt: månen är den 25 Kislev i nedan och solen den 25 december, nära vintersolståndet. Det var en garanterat mörk tidpunkt. Inte heller anknytningen till Lövhyddehögtiden är oviktig: t.ex. fackeltåget och seden att vända sig mot öster, mot solens uppgång, hade anknytning till den återkommande solen. Precis som man vid Lövhyddehögtiden öste vatten för att påminna om (eller framkalla) vatten, så kan ljusen under Hanukka vara ett sätt att be om sol- och månljusets återkomst [Waskow 92-93]. Ända till 1800-talet var Hanukka dock en högtid av sekundär betydelse för judendomen. Men i slutet av århundradet fick den ett uppsving i Mellan- och Östeuropa. Två faktorer som bidrog till detta kan nämnas, vardera med anknytning till den judiska emancipationen och den ökade kontakten med den kristna omgivningen:

[1] I stället för att meditera över miraklet om hur olja som skulle räcka för en dag kom att räcka åtta dagar, ville den judiska upplysning-

⁸⁶ Jfr 2 Mos 25:31-40 37:17-27; Sak 4:2 och 1 Mack 4:50. Jfr I. Greenberg 272, 274 och Waskow 92.

en, haskalan, och den nyuppkomna sionistiska rörelsen ge festen ett *nationellt och politiskt innehåll*; enligt dem var de lärdas försiktighet ett uttryck för vad man kallade "exilmentalitet". Mindre betoning av gudomliga mirakel och mera betoning av politisk aktivism var receptet. Samtidigt blev Mackabéerböckerna lättare tillgängliga genom översättningar till olika språk och livligare kontakter mellan den kristna och den judiska världen uppstod.

[2] Eftersom det kristna julfirandet vid denna tid också fick en större social funktion, blev det något som syntes utåt och fick attraktiva former. Då ansåg många judar det motiverat att ge hanukka en motsvarande funktion. På så sätt hoppades man motverka de starka tendenserna till assimilation. Hanukka är en anti-assimilationistisk högtid.

Resultatet av denna utveckling blev att Hanukka fick ett nationalistiskt innehåll, ett betonande av att man kan och skall förbli jude, med inslag av glädje och givande av gåvor – det sista som ett lån från julen. Det ligger – som Waskow påpekar – en viss ironi i att en högtid som riktar sig mot assimilationen med majoritetsbefolkningen samtidigt lånar just av denna [Waskow 93-94].

8.2. Hanukka-firandet idag

Ett centralt element är *tändandet av Hanukka-ljusen*.⁸⁷ Hanukka-ljustaken har åtta armar för ljus, alla lika höga, samt en nionde skild från de andra, den sk. *shammas*, med vilken man tänder de andra. Detta därför att de åtta inte skall användas för något arbete, t.ex. för att läsa en

⁸⁷ Det rådde en kontrovers mellan de två skolbildande lärda Shammai och Hillel om huruvida ljusens antal skulle ange hur många dagar av festen som var kvar eller hur många den hade varat. Shammai ville tända alla åtta ljusen den första kvällen och sedan ett mindre för varje följande kväll. Men Hillel ville tända ett nytt till för varje kväll så att man först den sista kvällen tänder alla åtta. Hillel ville öka ljuset inte minska det och hans åsikt vann. Men man gjorde en kompromiss: när Messias kommer skall man följa Shammais princip, för då skall man inte längre vara rädd att kontakten med det gudomliga avtar (b Shabbat 21b). I antiken hade man för övrigt inte ljus utan oljelampor i olika storlekar.

bok eller att tända de andra. Ljusstaken eller lampan brukar placeras utanför fönstret eller vid vänstra dörrposten för att festen skulle synas utåt. Om fara för att judarna kunde bli attackerade förelåg, fick man ha ljusstaken inne på bordet. Tändningen sker vid solnedgången [I.Greenberg 272-273, Waskow 94-95].

Den första kvällen sätter man ett ljus längst till höger och tänder shammas, varefter man läser tre benediktationer – innan man tänder det första hanukkaljuset:

Välsignad vare du, Herre vår Gud, världens konung, som helgar oss med dina bud, och befallt oss *att tända Hanukka-ljusen*.

Välsignad vare du Herre, vår Gud, världens konung, *som gjorde under för våra fäder i deras tid vid just denna tidpunkt*.

Välsignad vare du Herre, vår Gud, världens konung, som har givit oss liv (*shæ-hæchæjanu*) hållit oss uppe, och låtit oss nå fram till denna tid.

Därefter tänds det första ljuset och man sjunger flera sånger, av vilka en lyder:

Dessa ljus tänder vi till minne av den räddning, de under och mäktiga gärningar, som du utförde för våra förfäder genom dina heliga präster. Under alla åtta Hanukka-dagarna är dessa ljus heliga. Vi får inte använda dem, bara betrakta dem, för att tacka och prisa ditt heliga namn för dina under, tecken och mäktiga gärningar [MS 466].

Inom den *ashkenasiska* judenheten sjunger man i hemmen därefter *Ma'oz Tsur*, "Mäktiga klippa", som börjar så här [SS 282]

Borg och klippa för min hjälp! Dig tillkommer pris.

Res åter upp min andakts hus och vi skall där frambära tackoffer.

Då du i grund besekrat fienden som hädar,
vill jag med sång och psalm fullborda altarets invigning.

...

Inom den *sefardiska* traditionen läser man Ps 30, "Du är min klippa och min fästning".

De följande kvällarna tänder man ett nytt ljus till för varje kväll: det andra, tredje etc från höger. Endast de två första benediktionerna läses, men inte den tredje, festdagsbönen, eftersom festen inte längre är ny – man har redan hunnit se den! Festen har en speciell hänsyftning på kvinnorna: de är *inte* befriade från att tända Hanukka-ljusen. Till skillnad från den vanliga regeln som förutsätter att varje tidsbestämd rit skall utföras av kvinnor har man ifråga om hanukka-ljusen extra motiverat det: som en följd av att kvinnor under förföljelserna på Antiokos' tid hade blivit utsatta för sexuella övergrepp. En annan tradition framhåller att Judits framgångsrika inskridande mot Holofernes, som med en seleukidisk armé belägrade hennes hemstad, Betulia, skedde just under Hanukka. Under den tid ljusen brinner skall varken män eller kvinnor utföra något arbete. I vissa sefardiska församlingar har man inte arbetat på Hanukkas första och åttonde dag, i vissa fall inte alls under hela åtta dagars perioden! [I. Greenberg 275, Waskow 96-97]

I den dagliga böneritualen finns det två märkbara *förändringar* under Hanukka. [1] Man reciterar Hallel-psalmerna 113-118 varje morgon, och [2] man inskjuter i '*Amida* och i bordsbönen ett specialstycke kallat '*Al Ha-Nissim*:

För de under, för den befrielse, för de maktgärningar och segerrika handlingar, som du utförde för våra fäder i forna dagar vid denna tid – i hasmonéen Mattatias, översteprästen Jochanans sons, och hans söners dagar, när Hellas syndiga rike stod upp mot ditt folk Israel för att få dem att glömma din Tora och att överträda din viljas stadgar, då du i din stora barmhärtighet bistod dem i deras trångmåls tid, kämpade deras kamp, skipade rätt åt dem och utkrävde vedergällning för dem, då du överlämnade starka i sva-

gas händer, många i fåtaligas händer, orena i renas händer, syndare i rättfärdigas händer och högmodiga i deras händer, som sysselsätter sig med din Tora, då du gjorde dig ett stort och heligt namn i din värld till den dag som idag är och skänkte ditt folk Israel stor hjälp och befrielse, varefter dina barn kom till ditt heliga hus, rörde upp i ditt tempel, renade din helgedom, tände ljus i dina heliga gårdar och fastställde dessa åtta Hanukka-dagar till lov och pris åt ditt heliga namn: För allt detta må ditt namn, vår konung, alltid välsignas och upphöjas i all evighet! [MS 73]

Därtill läser man ur Tora under alla åtta dagarna. Det gör man i analogi till invigningen av den första israelitiska helgedomen, tabernaklet i öknen, och till återinvigningen av det skändade templet år 164. Texten hämtas ur 4 Mos 7-8 som beskriver hur varje stamhövding bar fram offer. Här läser man om vad som bars fram på var och en av de sju första dagarna (av en stam per dag), därefter på den åttonde dagen, vad som bars fram på de övriga (8-12) plus 4 Mos 8:1-4 om tändandet av lamporna på ljustaken (*ha-Menora*).

På den första sabbaten under Hanukka läser man den reguljära toratexten plus det aktuella avsnittet ur 4 Mos 7. Haftara-text är Sak 2:14-4:7 som beskriver profetens mystiska vision vid återinvigningen av templet efter exilen. I den visar honom en ängel menoran och frågar: "Vad ser du?", profeten beskriver menoran och ängeln frågar om han förstår vad han ser, profeten svarar "Nej" och ängeln förklarar "Inte genom någon människas styrka eller kraft skall detta ske, utan genom min ande, säger Herren Sebaot" (Sak 4:1-6). När de lärda valde denna text ville de säga att det inte bara var ljusundret man skall tacka för utan även att segern över Antiokus var Herrens verk och att ingen skall tro att det var mackabéernas insats som var avgörande. Om Hanukka börjar på en sabbat och det alltså ryms en till under Hanukka-dagarna läser man den dagen som haftara 1 Kon 7:40-50 som beskriver kung Hiramns leveranser av material till Salomos tempel. [Waskow 98]

Hanukka-ljusstake med nio ljus – det mittersta är *shammas* med vilket man tänder de åtta egentliga ljusen. Foto: Nils Andersson

I hebreiskan finns två verb som stavas *chanak*. Det ena som ligger till grund för [*c*]hanukka betyder "inviga". Det andra betyder "uppfostra", "vänja". Det har lett till att många judiska församlingar har behandlat utbildningsfrågor i samband med Hanukka. Man brukar ge små summor pengar (*hanukka gelt*) åt barnen för att uppmuntra i studierna. Seden att ge sådan peng har i kombination med de kristna julklapparna lett till att man bland judar börjat ge gåvor – var je kväll av hanukka. Kortspel med insats av pengar eller nötter är också en sak som förknippas med hanukka. En snurra brukar användas som rulett.⁸⁸ I Israel har man infört en hanukka-maraton med fackla från Modein till Jerusalem. Man brukar äta en speciell osträtt till åminnelse av hur Judit gav general Holofernes ost som framkallade stark törst som släcktes med vin. När Holofernes blev berusad och slutligen trött skar Judit av honom huvudet vilket skrämde hans armé på flykten. Judits bok har av traditionen förknippats med Antiokos' angrepp på judarna. Också den mirakulösa tempeloljan vid Hanukka har ihågkommit på det sättet att man steker vissa läckerheter som *latkes*, pannkakor, eller i Israel *sufganiot*, munkar [I. Greenberg 275-76].

8.3. Purimfestens ursprung

Purimfesten baserar sig på Esters bok som tjänar som dess "festlegend".⁸⁹ Berättelsens historicitet är underkastad tvivel. Vi vet i själva verket inte säkert om Ester har gett upphov till Purim eller Purim till Ester.⁹⁰ Den traditionella uppfattningen är dock att Esters bok berättar

⁸⁸ Snurran heter *dreidl* på jiddish och *sevivôn* på hebreiska

⁸⁹ Det har påpekats att Esters bok tycks vara utformad efter mönstret av 2 Mos 1-12. Alla väsentliga element i Ester finns redan där: det främmande hovet, det dödliga hotet, räddningen, hämnden, triumfen och instiftandet av en ny högtid. Det är en insikt som man enligt Gerleman [11-23] tidigare inte har beaktat. Likheter börjar redan i Josefsberättelsen i 1 Mos 37, 39-48 vilket nog har observerats. Litterärt har man betecknat Ester-boken som en "novellisering" av Exodus-berättelsen.

⁹⁰ Gillis Gerleman skriver [23]: "Die Esthererzählung ist, wie allgemein anerkannt wird, von vornherein als die Festlegende dieser Feier geschrieben." Namnet "Ester"

om en historisk tilldragelse i Persien på 500-talet f.v.t., då judarna hotades av utrotning. Men genom judinnan Ester som var drottning och hennes släkting Mordokaj lyckades de undgå hotet och kunde t.o.m. ta gruvlig hämnd på sina fiender. När forskningen har ifrågasatt berättelsens historicitet har man bl.a. pekat på det orimliga i att en judinna skulle uppstiga till drottning i Persien, att en jude skulle ges ett så högt ämbete som Mordokaj hade och att judarna skulle kunna hämnas den planerade attacken med att ta livet av mer än 75.000 perser. I stället har man menat att det kunde vara så att judarna i Persien övertagit en persisk vårfest med kampmotiv och försett den med en lämplig festlegend. I och för sig kan kampmotivet ha en bakgrund i judarnas historia i Persien och tempelintriger var också vanliga. Gerleman [27-28] anser, att Purim inte har något som tyder på ett främmande ursprung. Den har en privat och profan karaktär. Esterboken ville förse denna fest med en historisk förankring, vilket den gör med en berättelse vars historicitet inte kan uppvisas men som inte heller är en fri fantasi. Den är en dold efterlikning av Exodus-berättelsen – kanske ville man rent av ersätta Exodus-berättelsen med en egen judisk-persisk befrielsestext. Man var kanske så väl integrerad i det persiska samhället att man inte tänkte sig ett uttåg i stil med israeliternas från Egypten till löftets land. Men en befrielse-legend kunde man ändå ha behov av. Detta förblir dock nödvändigtvis en spekulat. Men det kan vara värt att tänka på en annan likhet som består däri att hela Ester-boken skall läsas liksom hela påskberättelsen genomgås, visserligen inte direkt ur 2 Mos 1-12, utan i den form den finns i Haggadan [I.Greenberg 249].

kommer enligt Greenberg, 227, sannolikt från Ishtar, den viktigaste babylonska gudinnan. På samma sätt kan "Mordechai" härledas från den viktigaste av gudarna, Marduk. Också "Haman" och "Vasti" har ansetts vara gudanamn. Namnet *Purim* tolkas i Est 3:7 och 9:24 som betydande detsamma som det hebreiska *gôral*, "lott". Denna tolkning har ansetts sekundär, men Gerleman, 25-27, håller den för ursprunglig. Det är festens samband med "lotter" som är svår att förstå. Ordet *puru* betyder faktisk "lott" och han antar att det är givande av "andelar", gåvor som avses, beroende på att givandet av gåvor varit ett framträdande drag vid denna fest. Själva festen beskrivs i Est 9.

Purim infaller på våren, den 14 'Adar. Den tävlade med en annan fest, den s.k. Nikanor-dagen, som inträffade en dag tidigare och celebrerade hasmonéernas seger över Antiokos' fältherre Nikanor och hans trupper. Enligt en åsikt har de anti-mackabeiska lärde föredragit Ester och dess förmodade tidigare datum framom Nikanor-dagen — de gillade inte heller Hanukka på grund av dess glorifiering av mackabéerna. Men Ester talar inte ett ord om mackabéerna och det kanske bidrog till att den segrade över Nikanor-dagen [Waskow 115-116].

Esterboken innehåller vissa roande motiv och andra som närmast kan uppfattas som ironi: [1] Haman försöker få inte bara Mordokaj utan alla judarna i Persien dödade (Est 3:5-6), men det går så illa att han själv på kungens befallning blir hängd i en galge (Est 7:10), varefter hans tio söner och ett stort antal anhängare blir förintade i judarnas hämnd (9:10-16);

[2] Kung Ahasveros försköt sin drottning Vasti, för att hon opponerade sig mot honom. Han ville att detta skulle bli ett exempel för andra män (Est 1:16-22). Han kom likväl att göra med Haman precis såsom hans nya drottning Ester rådde honom (Est 7). Både Hamans judefientlighet och Ahasveros' kvinnofientlighet gör dem själva till narrar.

Boken innehåller också erotiska motiv anknutna till de båda vackra drottningarna. Den är samtidigt bloddrypande: Haman vill förinta judarna och deras hämnd leder inte bara till 500 döda i Susan utan 75.000 ute i provinserna. Det är kanske ingen tillfällighet att Guds namn aldrig nämns i Esters bok: judarna fastar, klär sig i säck, men de ber inte till Gud.⁹¹ De lärda ansåg att man behövde litet kompensation för all sorg och bedrövelse under Jom Kippur och tiden innan — alltså var det på sin plats att skratta och dricka ordentligt under Purim! De rådde sina judar

⁹¹ Faktiskt nämns inte Guds namn i Höga Visan heller - men där kanske det inte saknas på samma sätt. Vardera böckerna var omdiskuterade, när man fastställde kanon. Höga Visan kunde man rätta bara genom att tolka den allegoriskt så att den handlade om kärleken mellan Gud och Israels folk.

att dricka så mycket att man inte längre kunde skilja mellan "Välsignad vare Mordokaj" och "Förbannad vare Haman". Ett skämt bestod också däri att de konstaterade att de båda uttrycken på hebreiska gav samma talvärde. I Östeuropa uppstod ett talesätt som beskrev en vrickad person med orden "Han är drucken året om, men nykter under Purim". Under medeltiden lånade judarna från de kristna karnevalslederna bl.a. seden att klä ut sig i maskeraddräkt: man gick omkring klädd till Vasti, Moses, Salomon och Mordokaj, man satte upp burleska Purim-spel eller Ahasveros-spel som de lärda inte gillade på grund deras obscena inslag. Man parodierade t.o.m. judarnas böner under Purim och de lärdas debatter om hur man skulle tillämpa Talmud på knepiga livssituationer [Waskow 116-118].

8.4. Purimfesten i vår tid

Esterboken nämner att man skall hjälpa de fattiga under Purim, varför man gjort förberedelseperioden för festen till en välgörenhetsperiod som börjar redan under sabbaten före månaden 'Adar. Denna kallas *Shabbat shekalim* ("sicklarnas sabbat") och man läser utöver det vanliga toraavsnittet 2 Mos 30:11-16, som säger att israeliterna skall ge en halvsikel åt Herren som "försoningsgåva" som gick till underhållet av templet. Haftaran för denna sabbat är hämtad från 2 Kon 11:17-12:17 som omtalar hur kung Joas samlade in pengar för reparation av templet. De fattiga var inte undantagna plikten att ge en halvsikel och behövde därför understöd. Nu när templet inte längre finns, vill man ändå inte sluta läsa texten om halvsikeln, därför att

- man genom studium kan uppfylla vad man annars gjorde i templet;
- texten kan påminna om att templet vid Messias ankomst skall återuppbyggas;
- man blir påmind om plikten att delta i gemensamma projekt, bl.a. att hjälpa de fattiga, sjuka och förtryckta.

Sabbaten före Purim kallas *Shabbat zachor*, "Hågkomstens sabbat" och toratexten för den är 5 Mos 25:17-19 som påminner om en annan

fiende, Amalek, som på vägen från Egypten till Kanans land angrep Israels eftertrupp, alltså inte krigare utan civila. Haftaran för samma sabbat talar om hur konung Saul uppfyller budet att krossa Amalek, utom i fråga om själva kungen, Agag, vilket sedan leder till Sauls fall. Esters bok härleder Haman från kung Agag, alltså av samma onda släkte som förgriper sig på svaga och obehäpnade. Denna ondska är oförlåtlig och anses inte jämförbar med de stora krigsnationernas ondska [Waskow 119-120].

I synagogorna finns vanligen en skriftrulle med Esters bok (*Megillat Ester* eller rätt och slätt *Megilla*⁹²), som man läser efter solnedgången den 14 'Adar. Eftersom striderna och de påföljande festligheterna räckte en dag längre i Shushan (Susa) än annanstans, firar man en extra dag, den s.k. *Shushan Purim*, i princip i alla städer som enligt Josuaboken var omgärdade av mur [I. Greenberg 248]. Då 'Adar är den månad som fördubblas (7 gånger under en 19-årsperiod) måste man ta ställning till vilken av de två månaderna som skall uppta Purim. Svaret blev den andra, för att den skall hållas i närheten av påsken. Man uppmanar alla – också kvinnor och barn – att komma till synagogan för att vara med om recitationen av Ester. Kan man inte bilda en minjan, uppmanas man att läsa boken hemma. Vid sammankomstens början ger man tre halvor av gällande myntenhet för att hågkomma halvskikeln och tre eftersom ordet "offergåva" (*teruma*) omnämns tre gånger i 2 Mos 30:11-16, där det stadgas om detta [Waskow 120-121].

När man kommer till synagogan är barnen ofta klädda i maskerad-dräkter och har med sig "instrument" – grytor, pannor, skramlor att föra oväsen med. Man börjar direkt med skämt och upptåg av olika slag. Men en allvarlig ton anslås i '*Amida*, där man börjar '*Al-ha-nissim* som under hanukka:

⁹² *Megilla* är också namnet på en Talmud-traktat som helt ägnas åt denna fest.

För de under, för den befrielse, för de maktgärningar och segerrika handlingar, som du utförde för våra förfäder i forna dagar vid denna tid

och fortsätter sedan med det för Purim specifika:

i Mordokaj och Esters dagar, i konungastaden Susa, då Haman, den onde, stod upp mot dem och begärde att få förintna, döda och utrota alla judar, både gossar och åldringar, spädbarn och kvinnor på en enda dag, nämligen den trettonde dagen i tolfte månaden, vilket är månaden 'Adar, varjämte han begärde att få plundra dem, men du i din stora barmhärtighet omintetgjorde hans anslag, stäckte hans plan och lät vedergällningen träffa hans huvud, så att man hängde honom och hans söner i en galge:

varefter följer avslutningen på samma sätt som under Hanukka:

för allt detta må ditt namn, vår konung, alltid välsignas och upphöjas i all evighet! [MS 73]

Efter 'Amida läser man hel *qaddish* och övergår till att läsa Ester-rullen, som introduceras med tre välsignelser:

Välsignad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud och befallt oss att läsa *Megilla*.

Välsignad vare du ... som utförde underverk för våra förfäder under dessa dagar, denna tid på året.

Välsignad vare du ... som har låtit oss leva, uppehållit oss och låtit oss nå fram till denna stund.

Vid läsningen börjar åhörarna föra oväsen, när Hamans namn första gången möter i kap 3 så att namnet inte skall höras — därför att Toran säger att man skall utplåna Amaleks namn. Somliga har skrivit Hamans namn på papperslappar som man river sönder och strör ut. Andra trampar på dessa lappar. Andra igen har skrivit ned sentida antisemiters namn. Fyra verser ur rullen som talar om räddningen läses högt av alla och upprepas av förebedjaren:

I Susans borg fanns då en judisk man ... (2:5)
Men Mordokaj gick då ut från kungen i kunglig dräkt ... (8:15)
För judarna hade nu uppgått ljus och glädje, fröjd och ära (8:16)
Ty juden Mordokaj var kung Ahasveros' närmaste man ... (10:3)

Det stycke som börjar i 6:1 läses med annan ton, eftersom det markerar en vändning till det bättre. Berättelsen om dödandet av Haman och hans medhjälpare (9:6-10) läses i ett enda andedrag kanske för att betona att det går alla sådana på samma sätt. Effekten är att stämningen bara ökar. Efter läsningen av Ester-rullen följer denna benediktion:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som strider vår strid och för vår sak, som övar hämnd och vedergällning för oss mot våra dödsfiender och som utdelar himmelens straff till våra plågare och förtryckare. Lovad vare du Herre som för sitt folk Israel straffar alla dess förtryckare. [MS 468]

Sedan sjungs två hymner, varefter församlingen avslutar kvällsgudstjänsten. Många går hem till sitt och fortsätter firandet.

Följande morgongudstjänst sker i en litet mera uppsluppen stämning än vanligt. Under toraläsningen läser man 2 Mos 17:8-16 som beskriver Amaleks attack och slutar med Mose ord:

Ja, jag lyfter min hand upp mot Herrens tron och betygar, att Herren skall strida mot Amalek från släkte till släkte.

Därefter läser man *Megilla* igen under litet mindre oväsen. Vid rabbin skolorna förekommer en skämtpredikan där man driver med de etablerade formerna för gudstjänst och tolkning av Talmud.

8.5. Purims innebörd⁹³

Om det som berättas i Ester vore historiskt skulle vi här ha historiens första pogrom eller ännu mera: försök till folkmord på judarna i diasporan. Festen är oberoende av historiciteten en påminnelse om vad som många gånger senare har hänt judarna, vare sig de har varit assimilerade eller inte. Antisemitismen har i själva verket litet att göra med hur judarna själva har betett sig och mera med situationen i de samhällen där de har bott. Vilket är då budskapet? Att judarna endast kan förlita sig på sig själva? Knappast. Man firar det faktum att man har undkommit en fara, men man får inga garantier för att man härefter skall bli lämnad i fred. Man är sårbar, men man har en chans att klara sig. Man sluter sig samman och kämpar — utan att hänge sig åt några illusioner.

Det finns flera *likheter* mellan judarnas erfarenheter i Egypten och i Persien: båda exilerna började bra, men tog sedan en vändning till det sämre. Båda fick också ett lyckligt slut. Båda ställer också samma fråga: vem skall hjälpa judarna, när verklig fara hotar? I båda fallen är svaret att det behövs mänskligt ingripande, ett eller flera mänskliga instrument för befrielsen. I Egypten (2 Mos 2:1ff) är det Moses som blir instrumentet — han ser sina stamfränder lida under plågarnas stav. I Persien (Est 4:1ff) är det Mordokaj och Ester. Genom att de inser vad situationen kräver och skrider till handling undviks en katastrof. Budskapet är att människorna måste ta ansvaret för sitt öde. Och just i det här fallet var det en individuell insats som räddade hela folket.

Men samtidigt finns det betydande *skillnader* mellan 2 Mos och Ester. I det första fallet sker befrielsen efter många mirakler av vilka tåget över Sävhavet bara är det sista och mest intrycksfulla. Vid alla andra fester förekommer också åtminstone ett mirakel — vid Hanukka oljan som inte tar slut. Men i Ester saknas det mirakulösa helt. Räddningen sker genom modiga men bristfälliga människor. Gud anropas

⁹³ Se I. Greenberg 235-242, 249-257, jfr Waskow 125-128.

inte om hjälp. Därför är Purim kanske en fest speciellt lämplig för judarna efter holocaust. Under holocaust uteblev de gudomliga undren också. Och inte heller staten Israels uppkomst behöver ses som ett mirakel i någon traditionell mening, fastän det görs många försök på juridiskt och kristet håll att se saken så. Greenberg anser ändå, att Purim kunde visa oss att man kan tala humanistiskt, humoristiskt om möjligheten till räddning. Och humorn har sin plats i äkta tro.

Viktigt är att judendomen är absolut avvisande i förhållande till *idolatri*. Man böjer sig inte för några krav att dyrka andra gudar. Man gör direkt narr av avguderiet — jfr Jes 44:9-20 m.fl. bibeltexter. I Talmud finns en utsaga att den som förnekar avguderiet gör detsamma som att bekräfta hela toran. Därför kan även en ateist vara en god jude. Samtidigt bekänner en traditionell jude många ting som inte harmoniserar med vad vi vet om världen och människan. Sådant kan man göra endast som uttryck för hopp och förtröstan och med glimten i ögonvrån. Att handla som om sabbaten vore den messianska frälsningen vore skrattretande. Men att framhärda i hoppet om den är något annat. Något motsvarande gör man under Purim och detta mer än under påsken — de båda balanserar upp varandra.

9 – DEN 9 'AV, HOLOCAUSTDAGEN OCH ISRAELS SJÄLVSTÄNDIGHETSDAG

I detta kapitel behandlas tre högtider. De två första kan lämpligen behandlas tillsammans, eftersom de är sorgedagar och har likartade motiv. De är visserligen av mycket olika datum: den 9 'Av firades redan i antiken, Jom Ha-Sho'a eller "holocaustdagen" är helt modern. Till skillnad från Hanukka och Purim ihågkommer man under dessa dagar inte någon underbar räddning undan fienden, utan i stället två katastrofala förstörelser. På den 9 i månaden 'Av tänker man på förstörelsen av de båda templen (586 f.v.t. och 70 e.v.t.). På holocaustdagen tänker man på de sex miljonerna judar som förintades under andra världskriget. Det kan vara skäl att ansluta ytterligare en annan modern högtid till de båda föregående: Israels självständighetsdag som på sätt och vis är ett svar på förintelsen.

9.1. Den 9 i månaden 'Av⁹⁴

I Sak 8:19 talas om fyra *fastedagar* som infaller i den fjärde, femte, sjunde och tionde månaden. De avser tydligen den 17 Tammus, den 9 'Av, den 3 Tishri och den 10 Tevet. Texten säger att dessa för Juda skall "bli till fröjd och glädje och till sköna högtider" i stället för vad

⁹⁴ Se I. Greenberg 283-303, Strassfeld 85-93, Waskow 207-218.

de var: faste- eller sorgedagar. Den andra av dessa, den mest kända fastedagen, skall vi behandla här.

På den 9 'Av fastar man som sagt till åminnelsen av såväl det *första* templets förstörelse år 586 f.Kr. genom den nybabyloniske fältherren Nebusaradan och det *andra* templets fall år 70 e.Kr. genom den romerske Titus. Ingendera förstörelsen kan med säkerhet dateras till precis den 9 'Av. Det första templet förstördes enligt 2 Kon 25:8 på den sjunde dagen i månaden och enligt Jer 52:12 den tionde dagen i månaden. De lärda löste denna motsättning genom att säga, att angreppet på templet skedde den 7, men att man satte eld på staden den 9 och att själva förstörelsen skedde den 10. Varför valde man då den 9 'Av? Möjligen därför att babylonierna på just den dagen hade en sorgedag, och de ledande familjerna fördes i fångenskap dit och återvände därifrån efter exilen. Eventuellt hade exulanterna placerat sin sorgedag på samma dag, för att slippa fira den babyloniska.

Det andra templet föll nog 10 'Av, men de lärda sökte stöd för att placera också den på den 9 'Av. Det var nämligen också den dag då israeliterna under ökenvandringen blev rädda för att tåga in i landet — spejarna hade sagt att där bodde ett mycket kraftfullt folk (4 Mos 13-14). Som straff fick de vandra 40 år i öknen och denna dag blev en sorgedag. På den 9 'Av (135 e.v.t.) intog romarna den sista judiska fästningen (Betar) under Bar Kochba-upproret och på samma dag året efter plöjde de tempelplatsen för att därpå bygga ett hedniskt tempel, i en romersk stad, Aelia Capitolina, dit judarna inte ägde tillträde.⁹⁵ Det andra templets fall var något mera än en militär katastrof: Gud själv gick med templets fall i exil. Man skulle under den 9 'Av läsa *Klagovisorna*, som skrevs kort efter första templets fall [Strassfeld 87-88, Waskow 208-209].

⁹⁵ Ytterligare har man daterat brännandet av Talmud i Paris år 1242, judarnas utdrivning från England år 1290 och från Spanien 1492, deportationerna från Warszawa-gettot till Treblinka till den 9 Av [jfr I. Greenberg 292-293, Strassfeld 88].

De båda templens fall var stora katastrofer för det judiska folket. Vid andra templets fall räknar man med att ca en miljon av världens då 4-5 miljoner judar fick sätta livet till. Kriget pågick under åren 66-73, alltså ännu flera år efter templets fall. Det tycktes till en början vara omöjligt att lämna templet ouppbyggt och detta var säkert en av huvudorsakerna till de senare upproren.⁹⁶ Men därtill kom den psykologiska och religiösa katastrofen med själva templens förstörelse. Situationen var båda gångerna sådan att man kunde befara att judendomen skulle försvinna. Många drog år 70 också den slutsatsen och tog sin tillflykt till kristendomen eller andra religioner. Även många kristna läste händelserna år 70 som ett bevis på att Gud hade förkastat det "gamla förbundet" med judarna och instiftat ett nytt. Majoriteten av judarna förblev dock judendomen trogna. Vad man nu skulle göra var att *sörja över Sion*, som man gjort 600 år tidigare, göra bot och bättring. Den teologiska reflexionen och utarbetandet av en judisk ritual utan tempel skedde genom de rabbinska akademier som uppstod i Javne vid Medelhavskusten och senare på olika orter i Galiléen. Speciellt de kabbalistiska kretsarna i Safed bemödade sig om att utarbeta sorgeriter för åminnelsen av templets förstörelse [I.Greenberg 283-293].

Den 9 'Av infaller när sommaren är som hetast och då marken i Israel är brun. Under en sådan het dag brann templet. Förberedelserna för dagen börjar redan tre veckor tidigare, då enligt Talmud staden stormades, med en fastedag (17 Tammus, jfr ovan) på vilken man visserligen fastar men bara under den ljusa tiden av dagen.⁹⁷ Den dagen sammanföll enligt de lärda med den dag då lagtavlorna med de tio budorden krossades, efter att israeliterna dansat kring guldkalven. Under perioden mellan den 17 Tammus och den 9 'Av firas inga bröllop, man klipper

⁹⁶ Också upproren i diasporan åren 115-117 och Bar Kochba-upproret krossades blodigt och kostade tillsammans likaså en miljon judar livet. De romerska represalierna efter det senare blev mycket svåra: uppförandet av ett romerskt tempel, förbud att besöka Jerusalem, att omskära sönerna etc. [Schäfer 1983, 159-175]

⁹⁷ En liknande fastedag som observeras bara av de strängaste är den 10 Tevet (vanligtvis i december), dvs den dag då belägringen år 586 påbörjades.

inte håret, köper inga nya kläder, anordnar inte fester med musik. Under de tre sabbaterna före 9 'Av läser man profettexter med dystert innehåll: Jer 1:1-2:3, 2:4-28 och Jes 1.⁹⁸ Från början av månaden 'Av har man en nedräkning, under vilken stämningen blir allt dystrare. Under de nio första dagarna – utom sabbaten – i månaden 'Av äter man inte kött och dricker inte vin, man badar ej, tvättar sig inte, ifall hälsoskäl inte tvingar därtill. Man planterar inte träd som kan ge skugga. Just innan dagen börjar äter man hårdkokta ägg, linsbönor, eller annan traditionell sorgdiet. Därefter börjar fastan [I.Greenberg 293-296, Strassfeld 86-87; Waskow 209-210].

Den 9 'Av är alltjämt en *rigorös fastedag*, som i det avseendet kan jämföras bara med Försoningsdagen. Om den 9 'Av råkar vara en sabbat, framskjuts firningen till följande kväll. Fastan varar från solnedgång till solnedgång. Samma saker är förbjudna som på Försoningsdagen, plus att studera toran, eftersom det är en glädjefylld verksamhet! Tillåtet är endast att studera Jobs bok och de stycken av Jeremia och Talmud som handlar om templets förstörelse. Den heliga arken är odra-perad eller lämnas öppen utan torarullar. Endast obetydliga ljus tänds. Man hälsar inte på varandra när man kommer in. Bönerna läses i en sorgsen ton. Efter 'Amida (redan under kvällsbönen) börjar man läsningen av *Klagovisorna*, ofta sittande på golvet. Man läser också *kinot*, dvs klagosånger från medeltiden. De sörjandes qaddish innehåller en åminnelse (*Jahrzeit*) för dem som försvarade de båda templen. Man sjunger vidare 'Ani Ma'amin, "Jag tror ...", dvs den tolfte "artikeln" i Maimonides' trosbekännelse, som blickar fram emot Messias' ankomst:

Jag tror med full förtröstan på Messias ankomst, och om han än dröjer, väntar jag likväl varje dag, att han skall komma. [MS 118]

Under den följande morgongudstjänsten bär man inte *tallit* eller *tefillin*, därför att man under denna sorgsna sinnesstämning inte vill

⁹⁸ Den tredje kallas *Shabbat Hazon*, efter inledningsorden till Jesa ja-boken, *Hazon Jeshajahu*, "Jesajas syn".

bära dem [Waskow 211], eller därför att dessa är hederstecken som man inte får bära denna dag [I.Greenberg 298].⁹⁹ Man har satt in speciella böner i 'Amida, där man ber att Gud skall svara och trösta. Man läser ur Tora det avsnitt, som förutsäger templets förstörelse (5 Mos 4:24-40) och som haftara Jer 8:13-9:23. Man läser igen Klagovisorna, liksom kinot. Bruket att strö aska i håret förekommer på sina håll.

Vid eftermiddagsgudstjänsten har stämningen svängt, därför att det finns en tradition som säger att Messias skall födas, när folket befinner sig i djupaste sorg. Nu tar man på sig tallit och tefillin. I några serfardiska församlingar använder kvinnorna parfym för att välkomna Messias. Klagovisorna, som man redan har läst två gånger, slutar i en hoppfull ton och det är som om hoppet skulle börja komma till sin rätt:

Tag oss åter, Herre, så att vi får vända åter. Förnya våra dagar, så att de blir som fordom. (Klag 5:21)

Flera händelser i modern tid har bidragit till att ge den 9 'Av nya accenter: hit hör förintelsen av de sex miljonerna och grundandet av staten Israel. Den förra händelsen har gett dagen en ny, djupare och mera aktuell dimension, den senare har ansetts lätta stämningen på denna dag. Judarna har fått återvända till Sion, visserligen ännu inte det helt återuppbyggda. Greenberg anser att staten Israels tillkomst innebär att tragedierna med templens fall på något sätt har övervunnits. Däremot vore det fel att inkludera förintelsen som motiv i den 9 'Av, eftersom det skulle fördunkla just det nya, oerhörda med holocaust. Detsamma gäller staten Israels tillkomst [I.Greenberg 302]. Båda dessa händelser har ju också fått sina egna dagar, som vi nedan återkommer till. I närheten av den 9 'Av infaller minnesdagarna över bombningarna av Hiroshima (6 augusti) och Nagasaki (9 augusti) och denna förbindelse brukar ofta på olika sätt markeras av judiska församlingar [Waskow 214-215].

⁹⁹ Under sabbaten bär man inte heller *tefillin*, men av mosatt skäl: glädje.

I Israel har man efter 1967 då man fick tillträde till den sk. klagomuren börjat förätta vissa av denna fastedags ritual vid muren eller vid arkeologiska utgrävningsplatser vid de gamla portarna till Jerusalem [Waskow 212].

9.2. Holocaustdagen (Jom Ha-Sho'a)

Holocaust betraktas med rätta som den största judiska katastrofen någonsin. Det är inte bara fråga om antalet döda eller andelen¹⁰⁰ döda av hela judenheten som var större än någonsin. Det är mera intentionen att förrinta hela judenheten och det sätt på vilket nazisterna skred till verket. Utöver deportationerna och massmorden måste man komma ihåg att många olika slag av judiska aktiviteter eller seder hindrades redan långt före 1939. Judar tvingades också att medverka i hopsamlandet av sina egna för transporterarna.

För alla dem som vant sig att betrakta förbundet mellan Gud och Israel som något bestående, blev konfrontationen med holocaust hart när omöjlig att förklara. Var förbundet nu annullerat? Somliga svarade ja. Andra fortsatte som förut: det är för våra synders skull som det skedde. Finns det ett tredje alternativ? Det vanligaste sättet är enligt Greenberg att man håller ihop motiven med ett brutet och ett återupprättat förbund. Redan efter andra templets fall blev människan fullvärdig part, förut hade hon varit "halv part", anser han. Hon måste då anpassa förbundet till de radikalt nya förhållanden som uppstod efter att det andra templet förstördes. Men efter förintelsen fick hon överta den exekutiva rollen i frälsningsuppdraget. Om Gud för sin del inte sade eller gjorde något under förintelsen, måste detta betyda, att det nu hänger på juden att göra något, ta huvudansvaret för förbundet. Ändå säger många att Gud var med i Auschwitz, på offrens sida och led det samma som de. Han är därför mera fördold, men samtidigt "mera när-

¹⁰⁰ Enligt I. Greenberg 315 hade 30% av de judar som levde år 1939 dödats vid krigsslutet 1945. Beträffande rabbiner och talmud-studenter är siffran 80%.

varande". Det gäller för judarna att hitta den adekvata responsen och det riktiga sättet att leva i förbundet. Ett kvantitativt sätt är att befordra livet genom att öka antalet judar. Ett kvalitativt sätt är att ta sig an och hjälpa judar i nöd, studera toran osv. Alltså dock följa gamla modeller? Staten Israels upprättande kan ses som ett exempel på hur judar har löst spänningen mellan förtvivlan och hopp [I.Greenberg 320-324].

Förintelsen hör som motiv avgjort närmare samman med den 9 'Av och dess sorg, än med Purim och dess triumf. Men att bara lägga förintelsen till den 9 'Av skulle vara att säga, att den inte har någon egen innebörd. Bland judarna på olika håll i världen ökade efter hand behovet att inrätta en speciell dag för hågkomsten av förintelsen. Starkast var den kanske i den nyupprättade staten Israel, som från första början firade sin självständighetsdag på den 5 'Ijar. Dessa båda dagar (*Jom Ha-Sho'a* och *Jom Ha-'Atsma'ut*) skulle med nödvändighet bli korrelerade, både vad motiv och tidpunkt för minnesdagen beträffar.

[1] Historiskt kom holocaust säkert att stämna en del länders politiska representanter positivare till upprättandet av en judisk stat, än vad som annars varit fallet;

[2] på idéplanet visade holocaust att en befolkningsgrupp som den judiska varit mer utsatt och hotad, eftersom den saknade ett eget hemland som kunde ta emot flyktingar eller föra dess talan.

Det rådde dock oenighet bland de sionistiska ledarna om det kloka i att införa en speciell dag för åminnelsen av förintelsen. David Ben Gurion ansåg det vara en negativ modell som kunde skymma det faktum att staten Israel ville ge det judiska folket en förnyelse och en framtid. Tre förslag till datum diskuterades:

1 – Överrabbinatet föreslog den *10 Tevet*, en traditionell fastedag till åminnelse av begynnelsen av belägringen av Jerusalem. Då skulle man recitera *qaddish* för alla dem vars dödsdag man inte kände till. Rabbinnerna ville på detta sätt ge den dagen större betydelse: den är nämligen den minst observerade av de fyra årliga fastedagarna! Förslaget föll platt till marken.

2 — En grupp partisaner och gettokämpar föreslog den 19 april, dagen då belägringen av Warszawa-gettot inleddes. Detta datum var inte lämpligt, eftersom det bestämdes av den solära kalendern. Tog man motsvarande dag i den judiska kalendern för året 1943, blev det 15 Nisan, dvs första påskdagen, vilket var otänkbart för alla traditionella judar. Dessa ville överhuvud inte ha dagen under Nisan, medan partisanerna ville ha den så nära mitten som möjligt. 3 — Resultatet blev att man valde den 27 Nisan¹⁰¹ som minnesdag — en lösning som få gillade redan därför att den inte är knuten till någon bestämd händelse och att den inte heller kan firas den 27 Nisan, om den skulle vara sabbat. Eftersom beslutet fattades av en sekulär myndighet (Knesset), har de religiösa myndigheterna i Israel endast motvilligt gått med på firandet av denna speciella dag på detta datum.

En annan festdag som kommer i närheten är *självständighetsdagen*, den 5 'Ijar, dvs bara en vecka senare. Firningen av holocaustdagen för med sig vissa svårigheter av kalendarisk art också utanför Israel. Dagen kommer i närheten av minnesdagen för *upproret i Warszawa-gettot* som firas den 19 april.

Det har vuxit upp centra för holocaust-studier i USA (Washington D.C., New York City och andra orter), liksom i Israel (Yad Vashem) som vill slå vakt om åminnelsen och dokumentationen av holocaust. Dessa brukar då stå i centrum för de ceremonier man arrangerar. Händelsen kräver i varje fall någon form för hågkomst och Greenberg hör till dem som anser att det var riktigt att den fick en egen dag och samtidigt att detta är en manifestation av att det hänt något nytt, att ett nytt skede har börjat för judendomen. Han finner det också lyckligt att Isra-

¹⁰¹ Det råder osäkerhet om varför Israel valde just den här dagen: eventuellt för att upproret i Warszawa-gettot då upphörde, men det skall enligt en annan uppgift ha fortsatt en vecka därefter [Strassfeld 57]. Den 27 Nisan föreslogs också av Jewish World Congress vid dess tredje generalförsamling i Geneve i augusti 1953 som datum för hågkomsten av förintelsen.

els självständighetsdag följer nära efter holocaustdagen, inte som compensation utan som respons på den förra [I.Greenberg 326-339, Strassfeld 56-57].

Ritualen för Jom Ha-Sho'a har endast långsamt börjat ta form. I Israel brukar man stänga teatrarna, nöjeslokaler m.m. Kl. 11 ljuder en utdragen siren, som får alla utsändningar på radio och TV att upphöra, all trafik att stanna: man stiger ut ur sina bilar och håller en tyst minut. I Israel har man en kvällsceremoni vid Yad Vashem, där presidenten och/eller statsministern deltar. I USA föranstaltas ceremonier av the U.S. Holocaust Memorial Council. Det har visat sig svårt att hitta lämpliga traditionella ritual. Ett bruk har varit att t.ex. i samband med kvällsgudstjänsten läsa Ps 83:

Gud var inte så tyst, tig inte och var inte så stilla. Ty, se dina fiender larmar ... De säger: "Kom låt oss utrota dem, så att de ej mera är ett folk, och så att ingen mer tänker på Israels namn.

Både reformsiddurer och konservativa sådana har speciella inslag för Jom Ha-Sho'a. Men man har också instruktioner för tystnad, en "tystnadsfasta", som kan vara mycket effektiv (under fastan på Jom Kippur framsäger man ju massor av ord). Det kan vara ett adekvat förhållnings-sätt eftersom många inte vet vad de skall säga, som slutligen också kan ge anledning att tänka på Guds och världens tystnad under själva holocaust.

Hur ritualen för holocaustdagen kunde se ut diskuterar man fortfarande. Strassfeld anser att man den dagen inte skulle läsa de traditionella bönerna, utan skapa nya böner, eftersom reflektionen över holocaust problematiserar just den gamla invanda uppfattningen om förhållandet mellan Gud och världen. Det finns ju mycken holocaust-litteratur som man kunde recitera ur och man kunde "svara" med tystnad [Strassfeld 57-58]. Det anses svårt att gestalta holocaust på något meningsfullt sätt. Man har tänkt sig att elden på något sätt borde fungera som symbol, men försöken att skapa en speciell *menora* för holocaust har inte lyckats, varken en-, sex- eller åttaarmade ljusstakar har börjat användas.

Men själva ljuständandet har slagit igenom. Man har också försökt skapa en *megilla* för holocaust, en skriftrulle i likhet med Esters. Den första mera kända heter *Night Words* och brukar klassificeras som *midrash*. Den är författad år 1971 av David Roskies, när han var endast 23 år.¹⁰² Trots sina fördelar har den inte i någon större utsträckning accepterats. En annan, *Megillat Hasho'a*, utarbetades år 1976 av Albert Friedlander. Den följer Klagovisorna, vilket för firningen i närheten av den 9 'Av. Den innehåller gripande holocaustscener skrivna av Elie Wiesel (*La Nuit*) och Alexander Donat (*The Holocaust Kingdom*) och har vunnit spridning främst i England. En ny version utgavs av Wiesel och Friedlander med *The Six Days of Destruction* (1988). Den har utarbetats på begäran av reformjudiska organisationer och har kristna inslag för att understryka de kristna implikationerna i holocaust och behoven att på något sätt göra bot för detta. Några nya försök har gjorts eller är på väg. Det finns också program för nattvigor.¹⁰³ Man brukar starta med film eller föreläsning om situationen före holocaust, dvs om judiskt liv i Mellan- och Östeuropa, och sedan under holocaust. Överlevande berättar och svarar på frågor. Man avslutar med att uppföra musik från holocaust och ofta med en minnesbön. Ibland ihågkommer man någon speciell församling, vars liv och kultur före och under förintelsen beskrivs.

Vilka seder kunde passa för en dag eller kväll som denna? Skall man t.ex. fasta, liksom på de traditionella fastedagarna? Man svält ju i lägren och det man åt var undermåligt. Skall man i stället äta torrt bröd, potatisskal? Eller avstå från att tvätta och raka sig? Men det gör man också på den 9 'Av. Eller klä sig på ett speciellt sätt? Man har föreslagit att de gula banden eller den gula stjärnan med texten "Jude" skulle sättas på kläderna. Man kunde på traditionellt sätt undvika att ha

¹⁰² En beskrivning av *Night Words* finns hos I. Greenberg, 345f.

¹⁰³ Se I.Greenberg 347-356 som har en utförlig beskrivning av *Megillot Ha-Edu* med texter av Abba Kovner. Hit hör ännu Irving Greenbergs eget bidrag till en liturgi för en kvällsgudstjänst, dens 362-364. En känd nattvigilia är Abba Kovners *Layl Shimurim*, "Nattvigilia", se I.Greenberg 364.

läderskor. Man har också infört uppräknig av namn och nummer på [en del av] de mördade. I Yad Vashem sker numera en uppräknig av namn på de mördade barnen automatiskt.

Många har velat komplettera hågkomsten av katastrofen genom mera livsbejakande åtgärder. T.ex. har man rekommenderat samlag på den dagen eller uppmanat varje judisk familj att ha ett extra barn. Detta skulle ligga i linje dels med judisk kabbalistisk tradition, att man skall reparera världen, som gått sönder i en kosmisk olycka. Dels är det ju välkänt, att folk som drabbas av krig nästan automatiskt höjer sin nativitet under och efter kriget. Hur stor den judiska ökningen var är inte lätt att säga. Men den judiska nativiteten är sedan länge på nedåtgående, vilket är ett tecken till oro för framtiden. Ett annat sätt är att ge bidrag och understöd till alla som behöver. Man kan konstatera att den judiska hjälpverksamheten har utvecklats från ett privilegium till ett måste och den kunde enligt Greenberg med fördel förknippas med just denna dag [I. Greenberg 369-372]. Han citerar ett ställe ur Talmud (Baba Batra 10A):

Rabbi Juda sade: Stor är *tsedaqa* (välgörenheten), eftersom den för frälsningen närmare ... Han brukade också säga: Tio hårda ting har skapats i världen: Klippan är hård, men järnet klyver den. Järnet är hårt, men elden mjukar upp det. Elden är hård, men vattnet släcker den ... Hårdast av allt är döden, men välgörenheten övervinner döden.

9.3. Israels självständighetsdag

Staten Israel har haft en utomordentligt stor roll inte bara för dem som invandrat och blivit medborgare utan också för judarna världen över. För dem tjänar den som en synlig geografisk identifikationspunkt, vilket i sig inte är något nytt: orienteringen mot landet och Sion har ju funnits och hållits aktuell i alla tider och på alla orter. Men efter förföljelserna under slutet av 1800-talet, då sionismen sköt fart, och i vårt århundrade blev det viktigt att detta land kunde ta emot judiska flyktingar och erbjuda dem sitt beskydd. Så är det alltså. Israel är på något sätt en

tillflykt, fastän få idag invandrar från andra länder än Ryssland och Etiopien. Utöver den politiska eller statliga identifikationen skänker den en judisk, religiös och kulturell identifikationsmöjlighet, vars betydelse är svår att överskatta. Den ger juden något som man saknat i över två-tusen år: en känsla av politisk betydelse, att man kan bestämma över sig själva och inte är utsatt för en ickejudisk överhets godtycke.

Israels självständighetsdag (*Jom Ha-'Atsma'ut*) började redan från statens första år firas den 5 'Ijar, som är dagen för upprättandet av staten Israel, den 14 maj 1948. Utöver parader och andra evenemang i statens regi, firas dagen också av judiska församlingar världen över med filmer, Israel-mässor och andra offentliga tillfällen. Därutöver har man utvecklat nya, fullständiga liturgier, dock med anknytning till traditionell judisk gudstjänst.

I Israel föregås självständighetsdagen av en minnesdag över dem som föll i kampen för statens grundande (*Jom Ha-Zikkaron*, "minnesdagen"). Den senare markerar avslutningen på en ganska dyster period, efter *Jom Ha-Sho'a*. Man tänder ljus, besöker de stupades gravar, reciterar psalmer, tänder facklor som brinner 24 timmar.

Till morgongudstjänsten görs vissa tillägg, t.ex. efter *'alenu* tänds ett ljus över de fallna soldaterna, arken öppnas, Ps 9 reciteras. Därefter ihågkommer man med *qaddish* de stupade och reciterar avslutningsvis Ps 144. Vid slutet av dagen ljuder sirener, med åtföljande tystnad över hela landet [Strassfeld 62].

Flaggan som varit på halvstång ett helt dygn hissas vid självständighetsdagens ingång på kvällen i topp. Knessets talman förklarar sorgedagen avslutad: självständighetsdagen börjar och sinnesstämningen slår om till glädje. Man tänder eldar på Theodor Herzls och de i självständighetskriget fallna soldaternas gravar. Man följer ett ritual som utarbetats av överrabbinatet — det finns även ett alternativ som skapats av kibbutsrörelsen och världssionistorganisationen. Vid kvällsgudstjänsten tänder man ljus och somliga reciterar högtidsbönen, i vilken man tackar Gud för miraklet att uppleva denna dag. Ty, menar många, det var ett mirakel att staten bildades. Israel är enligt den officiella av överrabbi-

natet fastställda bönen för staten "Begynnelsen till vår frälsning". Men många är på denna punkt reserverade. Det gäller dels vissa hasidiska riktningar som menar att Israel är en alldeles vanlig jordisk stat, dels de sekulära som inte alls vill höra tala om Guds medverkan till statens uppkomst. Men de finns också de som vill gå utöver den nämnda bönen för staten — t.ex. *Gush 'Emunim*, "de trognas förbund". Enligt dessa har den messianska tiden inte bara börjat, vi är mitt inne i den.

Man har utarbetat haggador för självständighetsdagen liknande dem för påsken, men ingen har vunnit någon större spridning. Inte heller ätandet av typiska israeliska maträtter (hummus, falafel, sesamfrökakor) har riktigt slagit igenom [I.Greenberg 392-395].

Under kvällsgudstjänsten sjunger man psalmer som 100, 107, 97 och 98. *Ma'ariv* sjungs med festdagsmelodi. En del församlingar sjunger Hallel, vallfartspsalmen 126 sjungs till melodin av *Ha-tikva*, Israels nationalsång. Efteråt följer en festmåltid med sång och tändande av ljus. Man hälsar varandra med "Ha en glad högtid!" och svarar "Mot en fullständig frälsning!" [Strassfeld 62]. Man övergår alltså i bjärt kontrast från sorgen över de döda till firandet av livets triumf vid statens grundande. Många har menat att övergången var för häftig och man har försökt dämpa den genom omflyttningar av vissa inslag från den ena dagen till den andra. Men kontrasten kvarstår och bör få göra det. Firandet symboliserar därmed att bara den som varit nära döden förstår att riktigt uppskatta livet.

Morgongudstjänsten innehåller psalmer som man annars läser om sabbaten och helgdagar. Också andra inslag från festdagsliturgin förekommer. Somliga församlingar läser ur toran, 5 Mos 7:12-8:18, dvs om villkoren för att få bo i landet och om landet som gåva. Som haftara kan man läsa de messianska profetiorna ur Jes 10:32-12:6. Därefter läser man bönen för staten och gudstjänsten avslutas som på vanliga veckodagar. Somliga tillägger dock Ps 111 efter dagens psalm. Pånytt har man en festmåltid. Somliga gör den dagen en kort promenad i landet till platser som de förut inte besökt. Själva dagen är en allmän fridag, men har inte några begränsningar i fråga om arbete, mat eller nöjen. Däri är den olik sabbaten.

Reformsynagogorna har en hel specialgudstjänst för självständighetsdagen och de konservativa en specialbön '*Al ha-Nissim*, motsvarande dem som läses under Hanukka och Purim. Man läser även speci-altexter om Sion eller framtidshoppet, t.ex. Hes 37:1-14 om de döda benen som får liv. Det är också vanligt att under denna dag recitera poesi av de stora judiska diktarna från Jehuda Ha-Levi till Chaim Nachman Bialik och ännu modernare poeter [Strassfeld 63].

Den 28 'Ijar firar man speciellt i Israel "Jerusalem dagen" (*Jom Jerushalajim*) till minne av återföreandet av Jerusalem genom sexdagskriget 1967. Det medförde att Östra Jerusalem med dess muslimska och kristna befolkning införlivades med Västra Jerusalem som tillhört staten sedan dess uppkomst 1948. För judarna betydde det att de fick tillträde till den Västra muren, traditionellt kallad "Klagomuren". Denna rätt hade starkt kringkurits under den jordanska ockupationen, liksom tidigare under många epoker sedan templets förstörelse. Seden att klaga eller be vid muren blev en följd just av andra templets förstörelse. Problematiskt är detta alltså eftersom Israels annektering av denna del av staden inte accepterats av FN eller – ännu mindre – av arabstaterna eller palestinierna.

Jacob Neusner [1994, 108-119] hävdar att flertalet judar i Amerika av idag till den grad har låtit holocaust och staten Israels tillkomst bli de centrala händelserna i det judiska året att dessa händelser rentav konstituterar ett särskilt judiskt system: "the Judaism of Holocaust and Redemption". Holocaust är förintelsen, döden, medan staten Israel är frälsningen, uppståndelsen. De har blivit de händelser kring vilka man socialt engagerar sig. De traditionella högtiderna appellerar bara när de rör juden personligen (Nyår, Försoningsdag) eller när de rör familjen (Påsk och genomgångsriterna). Dessa båda system, det sociala, och det personliga, lever vid sidan om varandra. Men genom att "holocaust and redemption" dominerar de sociala sammanhang i vilket judarna agerar, blir det inget rum över för den traditionella torajudendomens sociala dimension.

10 — GENOMGÅNGSRITER

Alla religioner har speciella riter för hur man blir upptagen, "kommer in i", religionen ifråga och blir fullvärdig medlem i det samhälle där religionen fungerar. Vi skall i detta kapitel ge en kort översikt över hur de judiska initiationsriterna utgestaltas. Vi börjar med dem som hör samman med födelsen och slutar med döden och därpå följande begravning. Vi skall begränsa oss till det som är likadant och halakiskt bindande ur den ortodoxa judendomens synpunkt och endast här och där antyda varierande bruk eller praxis inom konservativ och liberal judendom.¹⁰⁴

10.1. Födelse, adoption och konvertering

Vid födelsen betraktas människan inom judendomen som ren, dvs utan synd: bBerachot 60b:

Min Gud, den själ du har givit mig är ren. Du har skapat den. Du har format den. Du har blåst den in i mig. Och du bevarar den i mitt inre... [MS 16, JT 42]

Detta stöds med ett toracitat (5 Mos 28:6): "Välsignad skall du vara vid din ingång ..." som tolkas så att det syftar på födelsen. Det är först under livets gång som den nya människan blir belastad av skuld. Föräldrarnas ansvar ligger i att ge barnet riktig kurs för levnadsloppet [Donin 271].

¹⁰⁴ Jag hänvisar i detta kapitel framför allt till Donin 1972, Trepp 1980 och Unterman 1981.

Namnet ges åt en pojke vid omskärelseriten. Till en flicka ges och bekräftas det i regeln vid den första sabbaten, då modern återvänder till synagogan och fadern kallas upp att läsa ur Tora. Vid detta tillfälle läser man en speciell välsignelse över honom, hans hustru och flickbarnet. Det fullständiga hebreiska namnet används i alla religiösa bruk liksom i hebreiska juridiska dokument. Efter alla de hebreiska namnen följer *ben* resp. *bat* därefter faderns namn: "A son/dotter till B". Om fadern är kohanit eller levit, antecknas det efter hans namn: *Ha-Kohen* resp. *Ha-Levi*. I länder där barnen ges ickejudiska namn, får de dessutom ett hebreiskt namn och det är detta som används i alla sammanhang där religionen och judisk lag är involverade, t.ex. när man kallas upp att läsa ur toran. Om ett sådant namn dock i praktiken aldrig används utan "faller i glömska", kan också det faktiska, ickejudiska, namnet användas i sådana sammanhang [Donin 271-272, Schwarz et al. 72].

Omskärelsen. Riten har sin grundval i 1 Mos 17:10-12 (jfr 3 Mos 12:1-2):

Förbundet mellan mig och er och dina ättlingar skall ni hålla på detta sätt: ni skall låta omskära alla av manligt kön. Ni skall skära bort förhuden, och detta skall vara tecknet på förbundet mellan mig och er. Alla av manligt kön bland er skall omskäras när de är åtta dagar gamla, i släktled efter släktled ...

Ritens bakgrund och innebörd. Omskärelseritens införande i biblisk tid är inte lätt att följa. Tydligt är att den förekom i Egypten och där var obligatorisk för präster. Om vi får tro Herodotos praktiserades den dessutom av fenikierna och syrierna i Palestina. Den förislamiska poesin låter oss förstå att också de forna araberna var omskurna. Filistéerna däremot var oomskurna, vilket skilde dem från såväl kanaanéerna som israeliterna. Omskärelsen skilde alltså inte israeliterna från andra semitiska folkgrupper i Kanan — tvärtom ser det ut som om de förra upptagit seden när de kom dit. Skillnaden är, att ritens för dem fick en specifikt religiös innebörd.

Ursprungligen antas omskärelsen ha varit en *initiationsrit för giftermålet*. Den införde mannen i klanens liv, vilket är belagt för det forna Egypten och för afrikanska stammar som än idag praktiserar riten. De Vaux antar att detsamma gällde också det gamla Israel (jfr 1 Mos 34 och 2 Mos 4:24-36). Han pekar på att den hebreiska ordstammen *chatan*, som ingår i orden för brudgum, svärson och svärfar, i arabiskan betyder "omskära". Omskärelsen var då den rit som gjorde en man lämplig för normalt sexuell liv, alltså en initiation till äktenskapet. Den här innebörden gick förlorad, när ritens samhälleliga och religiösa innebörd började betonas. Under exilen i Babylonien levde judarna bland folk som inte längre eller i allt mindre utsträckning iakttog seden och den blev då det *specifika tecknet* för en man att han tillhörde det judiska folket. Detsamma gällde i allt större utsträckning också för dem som återvände: till skillnad från sina grannar var de omskurna. I hellenistisk tid var detta något som väckte den ickejudiska omgivningens avsky, så att de som ville följa hellenistiska bruk försökte dölja sin omskärelse [Ringgren 129, de Vaux 46-48].

Omskärelsen¹⁰⁵ kallas *berit mila*, "omskärelets förbund", och den skall utföras av fadern eller en specialist, en *mohel*, "omskärare", som brukar leda ritualen. Han skall vara förtrogen med föreskrifterna för omskärelse vilka finns samlade i *Shulchan 'Arukh* (Yoreh Deah 260-266). Donin kritiserar nutida praxis där omskärelsen ofta utförs av en läkare medan en rabbin står bredvid och läser bönerna. Närvaron av läkare och rabbin gör inte riten riktig om inte den som utför omskärelsen själv utför den rätt! Riten utförs på dagtid *alltid på åttonde dagen*, även om det skulle vara sabbat: om barnet är fött på dagen, blir det jämt en vecka senare, om det är fött på kvällen, när det judiska dygnet börjat, blir det en vecka plus en dag senare. Endast om barnet är sjukt eller för tidigt fött kan omskärelsen skjutas fram. Oftast utförs riten i hemmet, i närvaron av släkt och vänner. Under omskärelseriten läser barnets far [Donin 275, MS 493]:

¹⁰⁵ Se Donin 273-276, Neusner 1994, 77-86, Trepp 219-226, Unterman 134-136.

...

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud och befallt oss att inlemma detta barn i det förbundet som du har slutit med vår fader Abraham.

De närvarande gästerna svarar:

Såsom han nu är införd i förbundet, må han framdeles växa upp till Toran, äktenskapet och goda gärningar.

Det är under omskärelsen som en pojke får sitt namn. Den som håller pojken under ceremonin kallas en *sandek*, ett slags fadder, vilket betraktas som ett hedersuppdrag. Den rollen kan också innehas av en kvinna, vilket ofta är fallet hos orientaliska judar, medan ashkenasim avråder härifrån. Man har gärna en *minjan* närvarande vid ceremonin, men det är inte absolut nödvändigt. I nödfall kan den utföras med endast fadern och en *mohel* närvarande. I det rum där ceremonin utförs finns en stol kallad Elias stol. Där sätter sig fadern med barnet och de närvarande reciterar "Detta är Elias stol, välsignat vare hans namn".¹⁰⁶ I samband med omskärelsen brukar man också hålla en festmåltid. Om barnet redan omskurits, men det skett under oklara omständigheter, anses det riktigt att ha en symbolisk omskärelse, t.ex. vid adoption.

Det har uppfattats som ett tecken på ojämlikhet att det inom traditionell judendom inte funnits någon motsvarande rit för flickor. Deras födelse kungörs visserligen av fadern i synagogan och han inbjuder till en vinbägare, *qiddush*, efter gudstjänsten, men ingen festmåltid är påbjuden. Bland liberala judar har man infört en liknande ceremoni för flickor – i vissa böner behöver man bara ändra maskulinum till femininum. Försöken att jämställa ceremonierna för pojkar och flickor har vunnit terräng också inom den traditionella judendomen.

¹⁰⁶ Profeten Elia hade klagat för Gud att israeliterna försummade omskärelsen (1 Kung 19:10-14). Han får nu bevitna att judarna iakttar den.

I vår tid har omskärelsen motiverats på olika sätt, bl.a. har den medicinsk-hygieniska aspekten framhållits. Men sådant har inte något med ursprunget att göra. Då detta är delvis dunkelt får man nöja sig med att säga, att omskärelsen fick den religiösa innebörden att vara ett tecken på förbundet mellan Israel och dess Gud och att det är något som alljämt gäller. Liberala judiska kretsar har försökt motarbeta eller tona ned den, men hittills utan framgång. Där omskärelsen inte utförs är detta ett tecken på sekularisering och inte så mycket ett alternativt judiskt val. Det kan vara skäl att påpeka att fastän omskärelsen betraktas som obligatorisk, betraktas likväl barn till judiska mödrar som judar [Unterman 152]. Men många judar vill också i vår tid uttrycka sin identitet genom en rit som förbinder dem bakåt med historien, med familjen här och nu och med kommande släkten: "Here I am. Here we come" [Neusner 1994, 86].

Inlösandet av den förstfödde. Enligt toran tillhör allt förstfött Gud, av växter, djur och människor. Det skulle därför offras (2 Mos 13:1-2; 22:29 34:19), men ifråga om människor stadgades att den förstfödde sonen kunde ersättas med djuroffer (2 Mos 34:20). 4 Mos 8 tolkar saken så att den förstfödde sonen egentligen skulle tjänstgöra vid templet. Men efter synden med guldkalven har Gud dock valt leviterna att ersätta de ovärdiga israeliterna i den prästerliga tjänsten (4 Mos 8:14-19):

Mig tillhör allt förstfött bland Israels barn, både människor och boskap ... Jag har tagit leviterna i stället för allt förstfött bland Israels barn. Jag har bland Israels barn gett leviterna som gåva åt Aron och hans söner... (4 Mos 8:17-18)

Eftersom den förstfödda ursprungligen var avsedd att tjäna i templet, skall man enligt 4 Mos 18 betala lösepenning för honom, ifall han inte är en kohanit eller levit:

Allt det som öppnar moderlivet ... vare sig det är människor eller boskap som de för fram till Herren, det skall tillhöra dig [dvs prästerna]. Dock så att du tar lösen för det som är förstfött bland människor... du skall ta lösen för dem när de är en månad gamla,

och detta efter det värde du har bestämt: fem siklar silver ... (4 Mos 18:15-16)

Det sker genom en ceremoni, kallad *pidjon ha-ben*, "inlösandet av sonen", som iakttas tämligen allmänt. Den utförs för de söner, [1] som är sina mödrars förstfödda, "som öppnar moderlivet" (4 Mos 18:15),¹⁰⁷ och [2] vilkas far inte är en Kohen eller en Levi. Ceremonin utförs på den 31 dagen efter födelsen. Då uppsöker fadern med sin son en Kohen och meddelar honom att sonen är den förstfödda av sin mor. Kohen frågar fadern: "Vilket föredrar du, att ge honom till mig eller friköpa honom?" Fadern svarar: "Friköpa honom". Fadern håller de fem silvermynten¹⁰⁸ i handen och uttalar välsignelsen:

Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har helgat oss med sina bud och befallt oss angående inlöandet av den förstfödde sonen.

Härefter följer högtidsbönen (*shæ-hæchæjanu*), varefter fadern överräcker pengarna eller motsvarande värdeföremål till Kohen som håller dem över barnets huvud och läser den aronitiska välsignelsen. Ceremonin avslutas av kohen med benediktionen över en bägare vin. Kohen återlämnar vid lämpligt tillfälle vanligtvis det som han mottagit som lösen som en gåva till barnet.

Adoption och konvertering. Judendomen betraktar det naturliga föräldraskapet som omistligt och därför kan man genom adoption egentligen inte bli någon annans barn. Det betyder att adoption i vedertagen mening inte förekommer inom judendomen. Likväl existerar ett slags "andligt föräldraskap", som består i att någon tar hand om och uppfostrar barn: "Den som uppfostrar någon annans barn skall betraktas som om han hade fysiskt satt det till världen." [bMegilla 13a]

¹⁰⁷ Denna regel gäller inte för sådana som är födda genom kejsarsnitt.

¹⁰⁸ I stället för mynten kan han hålla något föremål av minst samma värde, t.ex. ett ur, en silverbägare el.dyl.

Vid sådan "adoption" gäller det att försöka ta reda på om barnet är judiskt, dvs om modern är judinna, vidare om barnet eventuellt är en kohén eller en levit, efter sin naturliga fader. Om adoptivfadern är kohén eller levit överförs inte egenskapen på det adopterade barnet. Om en pojke är omskuren, men det är osäkert på vilket sätt omskärelsen gått till – t.ex. om den utförts av medicinska skäl – skall man utföra den nämnda kompletterande riten, som bekräftar Abrahamsförbundet. Likaså skall namngivningen ske på föreskrivet sätt för flickor och pojkar. Om barnet är ickejudiskt skall det genomgå ett fullständigt konverteringsritual. Till detta hör omskärelse, eller motsvarande bekräftelserit om det är omskuret. Vidare hör ett proselytdop till (neddoppning i *mikve*). Konverteringen övervakas av en *bet din*, en domstol bestående av tre domare, dvs rabbiner. Om den konverterade är vuxen tillkommer också studium av judendomen, liksom en allvarlig föresats att påtaga sig "budens ok". Längden av studierna varierar från 6 mån till 1 år, beroende på förkunskaperna. Den som konverterar får då sina judiska namn: konvertiten kallas inte "son/dotter av NN" (= sin naturliga far), utan "son av vår fader Abraham", en kvinna "dotter av vår moder Sara" [Donin 280-284].

10.2. Bar Mitsva och Bat Mitsva

När en pojke fyllt tretton¹⁰⁹ och en flicka tolv år blir de religiöst myndiga, dvs de är från och med nu "underkastade buden" vilket termerna *bar/bat mitsva* betyder. För en pojke innebär det att han skall utföra en mitsva, som han kanske tidigare utfört, men från och med nu förväntas göra. Oftast är det fråga om att bli uppkallad till toraläsningen, för att där läsa välsignelserna före och efter. Det sker vid den sista '*alijan*, som kallas *maftir*, avslutningen, därför att han då också

¹⁰⁹ Jfr Mishna Avot 5:21(4) som anger åldern för följande skeden i en judes liv: "Vid fem år är åldern inne för Skriftstudiet, vid tio för Mishna, vid tretton för buduppfyllelse, vid femton för talmud, vid aderton för giftermål, vid tjugo för att tjäna sitt uppehälle, vid trettio för att uppnå sin fulla styrka, vid fyrtio för omdöme, vid femtio för att ge råd ..." [SS 178].

kan få läsa den efterföljande profettexten. Det råder en avsevärd variation ifråga om vad en församling tillåter en bar mitsva att utföra: alltifrån en enkel 'alija till att leda hela gudstjänsten. Han får hålla ett tal över en bibel- eller talmudtext. I liberala församlingar får flickorna utföra en likartad mitsva, men inte i traditionella. Man brukar där i varje fall hålla en fest av liknande slag vid deras bat mitsva.

Den person som undergått bar/bat mitsva är i rättshänseende fullvuxen, myndig, det är allt. Han/hon har inte fått någon ny status utan har endast påtagit sig det fulla ansvar för Toran som följer med den uppnådda åldern. Man brukar ta den här ritens anledning att hålla en bjudning med gåvor etc. Donin betraktar de excessiva partyn som föräldrarna brukar arrangera som tecken på sekularisering [Donin 285-286]. Ett skämt lyder att "denna bar mitsva var mera bar än mitsva". Men sådant hindrar inte att bar/bat mitsva är en utomordentligt viktig familjeangelägenhet, för vilken de unga förbereds år i förväg, t.ex. genom att lära sig läsa haftaran för den sabbaten på hebreiska och med rätt intonation.

Vid bar mitsva-ceremonin läser en judisk pojke första gången ur torarullen. Foto: Nils Andersson

10.3. Vigsel

Äktenskapets betydelse inom judendomen inskräps av Genesis Rabba 8:9 med följande ord: "Ingen man utan en hustru, inte heller en kvinna utan man, vardera inte heller utan Gud."

Ingående av ett judiskt äktenskap innehåller egentligen fyra moment [Neusner 1994, 93-103]. Under momenten 3 och 4 står brud och brudgum under en baldakin eller brudhimmel (*chuppa*) som symboliserar paretts första hem:

1. Äktenskapskontraktet (*ketubba*) bevittnas. Det är frågan om ett bindande dokument som är skrivet på arameiska och ges av mannen åt hustrun. Här lovar mannen att ära och stöda sin hustru:

Ketubba vittnar inför Gud och människor att ... äktenskapets förbund ingicks mellan brudgummen och hans brud ... Medveten om äktenskapets högtidliga förpliktelse förklarade brudgummen för sin brud: "Var helgad åt mig som min hustru i enlighet med Mose och Israels lag". Jag skall älska, hedra och vårda mig om dig; jag skall skydda och stöda dig och jag skall omsorgsfullt uppfylla dina behov såsom är föreskrivet i Israels lag. Och bruden avgav följande försäkran åt brudgummen: "När jag mottar vigselringen lovar jag dig hela min kärlek och hängivenhet och jag påtager mig att uppfylla alla förpliktelser som åligger en judisk hustru".

I ortodoxa församlingar läses kontraktet upp i sin helhet, i konservativa bara delvis och i liberala ersätter man det med ett intyg. Det undertecknas i början av vigselceremonin av vittnena, inte av brud och brudgum.

2. Brudgummen ordnar brudens slöja.

3. Trolovningen eller "helgelsen" (*'erusin* resp. *qiddushin*) varigenom bruden förlovas med brudgummen. Detta kunde ske ett helt år före själ-

va vigseln, men är numera i regeln ett led i vigselceremonin. Brudparet dricker vin ur samma bägare, som vigselförrättaren räcker dem, varefter han reciterar tre välsignelser: qiddush över vinet, instiftelsen av äkten-skapet för brudparet och för Israels folk. Härefter sätter brudgummen ringen¹¹⁰ på brudens finger och upprepar efter vigselförrättaren

Se, du är helgad (*mequddæshæt*) åt mig genom denna ring i enlig-het med Mose och Israels lag.

4. Vigseln (*nissuin*) genom vilken de blir äkta makar. Vigselförrättaren läser de sju välsignelserna (*sheva' berakhot*) över en bägare vin. De fyra första börjar med den traditionella formeln "Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung som skapat ..." [MS 491-92, SS 293-294]:

[1] "vinrankans frukt"

[2] "allt till sin ära"

[3] "människan"

[4] "människan till sin avbild och sin likhet och i henne har grundat en byggnad för evigheten ..."

[5] "Det ensamma Sion må fröjda sig och jubla när det åter samlas där i glädje. Lovad vare du, Herre, som gläder Sion med dess barn".

[6] "Gläd, o gläd, de i kärlek förbundna fränderna, såsom du fordom glädde din skapelse i Edens lustgård. Lovad vare du, Herre, som gläder brudgum och brud".

[7] "Lovad vare du, Herre, vår Gud, världens konung, som har skapat fröjd och glädje, brudgum och brud, sång och jubel, munterhet och lust, kärlek och brödrasinne, fred och vänskap. Snart, Herre, vår Gud, må i Juda städer och på Jerusalems gator höras fröjd- och glädjeröst, brudgums och bruds röst, brudgums jubelröst från brudhimmelen (*chuppa*) och ungdomens sång vid bröllopfärden. Lovad vare du, Herre, som gläder brudgum och brud".

¹¹⁰ Ringen är brudgummens gåva till bruden och skall därför vara ett värdeföremål. Den får inte t.ex. vara lånad - för att endast tjänstgöra som symbol.

Före eller efter vigseln utbyter brud och brudgum presenter. På själva vigselfestdagen fastar de ända till efter vigseln. Brudgummen brukar trampa sönder ett litet glas – som en symbol för Jerusalems förstörelse.¹¹¹ Lyckönskningarna haglar över brudparet: *mazel tov!* Efter vigseln följer en festmåltid. De sju välsignelserna läses pånytt efter måltiden. Det är en förpliktelse att göra bruden och brudgummen glada, varför man har musik och dans.

Det är i ortodoxa sammanhang också brukligt att brudparet drar sig tillbaka för en stund strax efter vigseln, för att – numera mest symboliskt – fullborda äktenskapet (*jichud*, "förening"). De förs till ett rum vars dörr bevakas av vittnena. De sägs bryta fastan. De ickeortodoxa betraktar vistelsen under chuppan som ett symboliskt fullbordande av äktenskapet.

Vigsel får inte förrättas på sabbaten eller festdagarna, ej heller under halvhelgerna i samband med påsken och lövhyddehögtiden eller under treveckorsperioden före Tisha B'Av. Orsaken är dels att en juridisk akt utförs, dels att det är ett tillfälle då man gläder sig.

Förbjudna äktenskapsled. Sexuella förbindelser och äktenskap är förbjudna

[1] mellan blodsförvanter: dvs mellan en man och hans mor, dotter, syster, barnbarn, faster, moster;

[2] mellan en man och hustrun till en blodsförvant, dvs sonhustru, faderns hustru, en morbroders eller farbroders hustru, svägerska. Också hustruns syster eller barn i hennes tidigare äktenskap hör till denna kategori;

[3] en annan mans hustru som inte erhållit laglig skilsmässa.

¹¹¹ Ett vanligt drag inom judendomen tycks vara att man försöker upprätta ett slags balans mellan glädje och sorg: när man är lycklig skall man påminnas om att det finns olyckor och vice versa. Detta har Jacob Seela påpekat för mig.

Också efter skilsmässa är det förbjudet att gifta sig med systemen till ens förra hustru, så länge denna lever.

Förbindelser av ovannämnda slag är illegitima och ingen skilsmässa från dem behövs. Eventuella barn från sådana är likaså illegitima

Judisk vigsel. Foto: Nils Andersson

(*mamzerim*).¹¹² Däremot betraktas barn som föds utanför äktenskapet som i alla avseenden legitima. Äktenskap mellan en jude och en icke-jude har ingen religiös validitet, "även om det skulle välsignas av hundra rabbiner". Motivet är att en sådan förbindelse inte garanterar en judisk uppfostran av barnen. Äktenskapet betraktas inom judendomen inte som enbart en juridisk sak, utan det har alltid som syfte att grunda en judisk familj. Barn från ett blandäktenskap är emellertid inte illegitima. Om modern är judinna betraktas de som judar, annars inte. En kohen är enligt 3 Mos 21:6-7 förbjuden att äkta en främskild kvinna, en proselyt, en som är känd för promiskuitet, eller som härstammar från en förbjuden förbindelse. Om en kohen likväl ingår ett sådant äktenskap betraktas äktenskapet dock som legalt. Men denne kohen själv och hans barn förlorar sina privilegier och förpliktelser som kohen [Donin 289-291, Trepp 299-300].

Skilsmässa. "När någon skiljer sig från sin första hustru, gråter själva altaret" heter det i Mishna (Gittin 90b). Det återger den traditionella judiska inställningen till skilsmässa. När alla möjligheter till medling är uttömda, skrider man till skilsmässoprocedur. Ett äktenskap ingått enligt "Mose och Israels lag" kan upplösas endast med denna – inga civila skilsmässor kan ersätta den. Nu behövs det igen en rabbindomstol, bestående av tre i lagarna förfarna domare. Därtill behövs en skrivare och två vittnen, vilka i nödfall kan vara medlemmar i domstolen. Vid skilsmässan skrivs ett skiljebrev (*get*) från mannen till hustrun, vilket dock inte nämner orsaken till skilsmässan. Skiljebrevet kan inte ersättas av tryckta formulär. Det är så utformat att mannen "ger" och hustrun "får" skilsmässa, men det är enligt Donin bara en "formalitet".¹¹³ I prak-

¹¹² I 3 Mos 18:24.27.29-30 hänvisas till kananeiska sexualbruk som är förbjudna för israeliterna. Dessa tas som motiveringar för de förbjudna leden.

¹¹³ Toratexten lyder: "Om en man har tagit sig en hustru och äktat henne, men hon sedan inte längre finner nåd inför hans ögon, därför att han hos henne har funnit något som väcker hans avsmak, och om han därför har skrivit ett skiljebrev åt henne och gett henne det i handen och skickat bort henne ..." (5 Mos 24:1). Detta visar att makarna i antiken var mycket ojämlika och är det fortfarande i viss utsträckning inom

tiken behövs bådas instämmande. Detta gäller särskilt utanför Israel, där det inte finns religiösa domstolar som kan tvinga den ena eller andra parten. När akten är klar river man en repa i skilsmässobrevet för att visa att de är använda och inte kan användas pånytt. En kvinna som fått skilsmässa får inte gifta om sig förrän om 92 dagar – detta för att undvika tvivel om faderskap ifall hon skulle visa sig vara gravid [Donin 292-295, Trepp 296-299].

10.4. Död och begravning

Judendomen innehåller föreställningen om ett liv efter detta ('*olam ha-ba*'): "Hela Israel har del i den kommande världen" (Mishna Sanhedrin 11:1). De judiska ritualen kring död och begravning inriktar sig på att [1] upprätthålla den dödas värdighet (*kibbud ha-met*) och [2] trösta de sörjande (*nichum 'avelim*).

Den döda ikläs vita kläder, enkla och lika för alla. En man ikläs sin *tallit*. Balsamering är förbjudet – blodet skall stanna kvar i kroppen till vilken det hör. Ingen lämnas i en öppen kista, för det anses vara nedsättande för den döda: det möjliggör både för vän och fiende att beskåda liket. Kremering är förbjudet – jordbegravning är ett måste. Det motive-ras med bibelverser som:

Ty du är stoft och till stoft skall du återvända (1 Mos 3:19) och
Du måste begrava den [döda kroppen] samma dag (5 Mos 21:23)

Om den döde ändå kremeras och askan förvaras i en urna ovan jord eller strös ut för vinden, är familjen inte skyldig att iaktta sorgeveckan.

Obduktion är tillåten ifall man därmed antas kunna ta reda på om det föreligger ärftliga sjukdomar, brott eller om dödsorsaken är oklar. Men den får ske endast med den avlidnes eller hans anhörigas tillstånd. Den döde skall begravas så fort som möjligt. Begravningen kan uppskjutas med några få dagar endast om det möjliggör en nära anförvants delta-

ortodoxin, se Unterman 160-163 och Kahan 238-244. Dock blev de tyska judarnas inställning att en man inte får tvinga en hustru att ta emot skiljebrev mot hennes vilja bestämmande för den ashkenasiska judenhetens praxis.

gande eller om sabbat eller en av de stora festdagarna kommer emellan: det är nämligen förbjudet att begrava under sabbaten eller under den första eller sista dagen av en stor högtid. Dit hör inte Hanukka och Purim. Begravningen och allt som hör därtill handhas av ett begravningsällskap (*Chevra qadisha*, "det heliga brödraskap").

Som sorgebruk gör man en repa (*keri'a*) i de kläder man har på sig, något som ju går tillbaka på bibliska förebilder. När man river sin klädnad läser man följande välsignelse:

Välsignad vare du Herre, vår Gud, världens konung, den sanna domaren.

Den rivna klädnaden bär man under sorgeveckan (*shiv'a*, "sju", dvs dagar) – utom på sabbaten.

Judendomen känner till tre olika sorgeperioder efter ett dödsfall: [1] *Shiv'a*, som observeras av fadern, modern, hustrun, mannen, son, dotter, bror och syster till den avlidne. Detta skall man helst göra tillsammans i den avlidnes hem, men det är inte obligatoriskt. Helst sitter man då inte på normalt höga stolar utan på pallar eller liknande. Sefardiska familjer sitter på golvet som gammal praxis föreskriver. Man bär inte läderskor, man rakar sig inte eller klipper håret, kvinnorna använder inte kosmetika. Man sätter inte nytvättade kläder på sig. Man har inte sexuellt umgänge. Man går i regel inte till arbetet – undantag kan dock göras. Man studerar inte annat än Jobs bok, Klagovisorna och delar av Jeremia som talar om sorg.¹¹⁴ På den sjunde dagens morgon efter morgonbönen upphör sorgeveckan. Sabbaten utgör ett avbrott i sjudagarsperioden, men räknas in i antalet dagar. Inträffar en av de bibliska festdagarna avbryts *shiv'a* helt och hållet och återupptas inte efter högtiden. Inträffar begravningen under Påsk eller Lövhyddehögtid, börjar sorgeveckan efter högtiden. Hanukka och Purim avbryter inte

¹¹⁴ I en del församlingar brukar man under *Shiv'a*-dagarna i sorgehuset studera Mishna - konsonanterna i ordet är desamma som för det hebreiska ordet för "själ": *neshama*.

shiv'a, men man får gå till synagogan under Purim för att åhöra läsningen av Esterboken.

[2] *Sheloshim*, "trettio", är den period som börjar vid Shiv'as slut, men räknas trettio dagar från begravningen. Under den deltar man inte i festliga tillställningar med musik, man ingår inte äktenskap, rakar sig inte eller klipper håret. Med utgången av den på den trettionde dagens morgon avslutas sorgeriterna efter andra anhörigas bortgång än faders och moders. Infaller en högtid under månaden avslutas denna sorgeperiod därmed.

[3] *'Avelut* är den tredje sorgeperioden som iakttas efter far och mor och som räcker 12 judiska månader. Den börjar när den föregående slutar, men upphör på årsdagen av dödsfallet. Också under den skall man undvika nöjen såsom konserter, teaterbesök. Under de elva månaderna läser sönerna *qaddish* över sina föräldrar. Därefter är det förbjudet att iakttä bruk som anger fortsatt sorg.

Det förekommer inget tröstande av den sörjande före begravningen — han eller hon skall få ge fullt uttryck åt sin sorg. Den första måltiden efter begravningen tillreds åt den sörjande av vänner, grannar, bekanta, släktingar. Detta bruk baserar sig på Hes 24:17 som talar om ett speciellt bröd under sorgeperioder. Det kallas "*tröstemåltiden*" och består ofta av hårdkokta ägg: symboliken är kanske att äggets rundhet symboliserar livets lopp, eller möjligheten till nytt liv. Inga restriktioner ges om måltiden, men det förutsätts att den inte skall vara ett party. Den äger inte rum omedelbart före sabbat [Donin 299-302].

När man kommer in i ett sorgehus, hälsar man inte. Den besökande börjar inte konversationen utan låter den sörjande göra det. Man brukar tala om den avlidna, påminna sig hans/hennes goda egenskaper. När man tar farväl av de sörjande under deras shiv'a använder man den traditionella formen för sympati:

Må Herren trösta er tillsammans med alla dem som sörjer över Sion och Jerusalem.

En kohen är förbjuden bl.a. att komma i kontakt med döda kroppar (3 Mos 21:1-4) vilket man har utsträckt till att gälla även förbud mot att befinna sig i samma rum som en död. Han får inte heller komma närmare en öppen grav än ca 6 fot, 180 cm. Dessa förbud gäller dock inte kontakten med en avliden hustru, far, mor, son, dotter, bror och ogift syster, när det gäller att arrangera eller delta i jordfästningen [Donin 302-304].

Qaddish-bönen, som en son uttalar över sina föräldrar, bes vid de dagliga gudstjänsterna när en *minjan* är närvarande, men inte när den sörjande är ensam. Bönen är utformad på arameiska. Den är inte en bön för den döde på samma sätt som två andra böner (se nedan). Den refererar inte alls till den döda, utan är en lovprisning till Gud och ber om hans frälsning (JT 105, MS 31-32, SS 73):

Må hans stora namn upphöjas och helgas i den värld, som han har skapat efter sin vilja; må han låta sitt rike komma till makt i ert liv och i era dagar, och i hela Israels hus levnad, snart i en nära framtid. Amen!

Må hans stora namn vara välsignat i evighet och i evigheternas evighet! Amen!

Må den Heliges namn välsignas och prisas, äras och upphöjas, uppbäras och förhärligas, berömmas och lovsjungas. Må han lovprisas utöver all välsignelse, sång, pris och tröst som kan uttalas i världen. Säg härtill: Amen!

Må himmelens rika frid och liv komma över oss och över hela Israel. Säg härtill: Amen!

Må han, som stiftar frid i sina höjder, låta frid råda över oss och över hela Israel. Säg härtill: Amen!

Ursprungligen lästes qaddish endast vid slutet av ett studium, såsom Qaddish d'Rabbanan fortfarande läses. Först under tidig medeltid började man bruka den som *De sörjandes qaddish*. Det anses som ett sätt att hedra den döde också när man i sorg eller stor nöd kan recitera denna bön. En dotter är inte skyldig att läsa qaddish, men många ortodoxa lärde anser att hon gärna får det om hon vill, medan andra opponerar sig häremot. Det anses också tillåtet och passande att en son före sin *bar mitsva* reciterar bönen över sin far. Det anses vara "meriterande" för den dödes själ om den sörjande utöver att läsa qaddish leder gudstjänsten och tar del i studiet av Mishna.¹¹⁵ Man kan läsa qaddish även efter andra avlidna släktingar än föräldrarna, men det anses icke passande att göra så om vardera föräldrarna lever [Donin 304-307].

Jizkor är en allmän bön för de döda som man läser på försoningsdagen, sista dagen av påsk och veckofesten. Först mediterar man över livets korthet. Därefter läser man — t.ex. för en hädangången far:

Ihågkom (*Jizkor*), o Gud, min faders ... själ, som har ingått i den eviga vilan. Till helgandet av hans minne lovar jag att vandra på hans fromma vägar, o Herre, och vill som yttre tecken på att jag minns de offer han har bragt för mig, skänka en välgörenhetsgåva. Låt honom vara upptagen i de saligas gemenskap hos dig i det eviga livets förbund tillsammans med Abraham, Isak och Jakob; Sara, Rebecka, Rakel och Lea och de andra fromma i paradiset. Amen! [MS 511]

'*El male' rachamim* läses som minnesbön efter *Jizkor*. För en kvinna läser man:

¹¹⁵ Största "meriten" för den avlidne är i alla fall om sonen är rättfärdig och gudaktig, eftersom det visar hurudant inflytande föräldern haft.

Gud, full av barmhärtighet, som tronar i höjden, skänk en fullkomlig vila på din barmhärtighets vingar i rymderna hos de heliga och rena, glänsande lik firmamentet, åt N.N:s själ, som har gått till sin värld. Till hennes minne lovar hans anhöriga allmosor och kärleksverk. Må hon i det himmelska paradiset finna sin vila och må den barmhärtige för evigt upptaga henne i sina vingars skydd och låta hennes själ ingå i det eviga livets förbund; Herren må bliva hennes andel och må hon vila på sitt läger i frid. Låt oss härtill säga: Amen! [MS 280]

Jahrzeit är årsdagen efter en dödsfallet enligt den judiska kalendern. Om begravningen sker tre eller flera dagar efter dödsfallet har man Jahrzeit på årsdagen efter begravningen. Söner läser på denna dag *qaddish*, leder om möjligt gudstjänsten och arrangerar att de blir uppkallade till toraläsningen. Man brukar tända ett ljus kvällen innan och låta det brinna i 24 timmar. Detta bruk stöder man med Ords 20:27: "Anden i människan är en Herrens lykta". Dagen brukar också ägnas åt välgörenhet.

11 — AVSLUTNING

Vi har följt den judiska gudstjänsten från dess ursprung i historien till nutiden. Vi har försökt understryka varje högtids huvudtema och fånga symboliken i de enskilda handlingarna. Avslutningsvis skall några karakteristiska drag för judisk gudstjänst och judisk religion tas fram. Tillämpningen av traditionen på nutiden skall även kort kommenteras.

Ett drag som framkommer i påskfirandet är att en jude enligt påskhaggadan är skyldig att betrakta sig som om han själv varit med vid uttåget från Egypten. Det understryks på många olika sätt med ord och handlingar. Den påskfirande juden berättar eller man berättar för honom om uttåget — därav ordet *haggada* — och syftet med berättandet är åtminstone inte i första hand underhållning, utan ett ihågkommande som skall tjäna identifikationen med förfäderna. Detta syfte understryks genom att man håller måltid tillsammans och genom måltidsingredienserna, frågor och svar och sång.

Utom verbet "berätta" (*higgid*) använder man ofta — t. ex. om sabbaten — imperativen "kom ihåg", "tänk på" (*zakor*). Det uttrycker mera än att blott och bart "komma ihåg". Det drar ofta med sig en följsats "så att du helgar den", t. ex. sabbaten. Det är alltså inget neutralt eller formellt ihågkommande utan något som beledsagas av handling, som får konsekvenser, som gäller den som tar emot uppmaningen att "tänka på". Därför är det ingen tillfällighet att också ihågkomsten av förintelsen markeras med detta samma *zakor*. Denna katastrof kan inte och får inte glömmas. Man skall tänka på den både för offrens skull och för bödlar-

nas, för att det som skedde inte skall reduceras till ett blint öde, förträngas, bortförklaras och bli möjligt att upprepas.

Man brukar säga att judendomen är en *historiereligion*. Därmed menar man att den hela tiden anknyter till folkets historia. Vi såg att de flesta högtider har en anknytning till en historisk händelse som fasthålls i ritualen. Men det vore fel att tro, att det handlar om profan eller politisk historia. Det är fråga om frälsningshistoria, om Guds handlande med Israels folk genom historien. Vi såg också att man kvarhåller anknytningen till *landet Israel och dess natur*. Skördefesterna får *också* ett historiskt firningsämne, men de förlorar inte för den skull sin naturanknytning. Man behöver bara tänka på det osyrade brödet under påsken, på bakverk av olika slag som man bjuder på vid andra tillfällen, på de fyra växtarterna under lövhyddehögtiden.

Det historiska perspektivet innehåller ett *lineärt* betraktelsesätt: från världens skapelse löper historien via Sinai, de båda templen och till den messianska fullbordan. Detta är förvisso något karakteristiskt för judendomen och saknas i vissa andra religioner som räknar med ett cykliskt förlopp, i anslutning till naturen och året. Men inte heller här får vi renodla en aspekt på andras bekostnad. Judendomen har också — i själva gudstjänstfirandet — en *cyklisk* dimension. Anknytningen till naturens kretslopp nämndes redan: sådd, skörd, bönen om dagg och regn. Mera anmärkningsvärt är iakttagandet av nymåne och fullmåne, att den lunära kalendern inordnas i den solära. Karakteristiskt för judendomen är att man så väl har kunnat hålla samman dessa aspekter, historiens lineära dimension med naturens cykliska. På bestämda, cykliskt återkommande dagar, firar man sådant som har hänt en gång, på en viss punkt i historien.

Vi har sett att judendomen inte bara fasthåller viktiga, för folket konstitutiva, händelser som utspelades i en fjärran forntid och som hela tiden fortsatt att influera folkets liv och tro. Men alla högtider är inte gamla. Man har infört *nya högtider* vars motiv hämtats ur vår egen tid:

holocaustdagen och Israels självständighetsdag. Man vill därmed markera, att judarna inte behöver vänta några hundra år för att erfara att en händelse varit katastrofal eller av vital betydelse för dem. Att man infört en skild dag för hågkomsten av förintelsen, visar att man inte vill inränga den som en tragedi i räckan av andra, som man sörjer över t.ex. på den 9 i månaden 'Av. Förintelsen var något oerhört nytt som inte kan förklaras på traditionellt sätt med att folket brutit mot förbundet med Gud. Det fanns därför heller ingen färdig liturgi för den. Att man firar staten Israels självständighetsdag överallt bland världens judar visar, att Israel ingalunda bara är en stat bland andra där judar bor, utan att staten konkret förkroppsligar det judiska folkets återanknytning till sitt ursprung och uttrycker dess identitet just som ett folk med land och stat, inte bara människor med judisk religion.

Det sista leder över till något som man brukar uttrycka med att säga, att judendomen är *mer än en religion*. Vi har följt högtiderna och deras liturgier som utan tvivel är uttryck för en religion, den judiska. Vi har pekat på de nationella dragen, på landets centrala betydelse och politikens nära anknytning till religionen. Det här är då detta "mer än en religion" som hör till den judiska identiteten. Men frågan är, om judendomen också kan vara något mindre eller något annat än en religion. Genom att vi har fokuserat de religiösa festerna, har vi inte haft anledning att fråga efter de judar som "stannar hemma" från synagogan och inte heller iakttar de religiösa bruk som hör hemmet till. I staten Israel, t.ex., betraktar bara 30% av den judiska befolkningen sig som religiösa i någon mening. Men också de övriga är judar och betecknar sig som sådana. Utan att ge oss in på frågan om de kanske på något ändå sätt reagerar "religiöst", konstaterar vi att också de sekulariserade judarna vanligtvis har ett förhållande till sin tradition. Åtminstone förenar den som gemensam kulturtradition honom på många sätt med andra judar, religiösa och ickereligiösa. Detta "mer än en religion" är då något svårdefinierbart som gör, att han räknar sig som jude, som hörande till detta folk, av vilka en del går i synagogan, andra inte, en del iakttar de reli-

giösa bruken, andra inte. På så sätt förblir traditionen levande och den judiska identiteten upprätthålls.

Sionismens framväxt och historia må illustrera det senast sagda. Det fanns från början sionister av alla tänkbara riktningar. Trots divergerande meningar kom de mycket snart fram till att det gällde att upprätta ett nationalhem i Palestina och ingen annanstans. Socialister och ateister hämtade på ett självklart sätt namnen på de nya bosättningarna ur Bibeln och traditionslitteraturen. De liberala judar i Europa och USA som ansåg att judendomens uppgift var att föra ut den "etiska monoteismen" reagerade först med att ta avstånd från hela detta nationalistiska företag. Men sionismen blev en succé och reformjudendomen strök de antisionistiska punkterna på sitt program. Att vara jude och ha en bestämd nationell identitet kunde samsas väl med strävandena att vara universalist och människa. Så är det sist och slutligen naturligt att historien, landet och naturen hålls samman i fest och i vardag, av religiösa och ickereligiösa. Accenterna och blickriktningarna varierar, men det judiska i judendomen definieras av alla aspekterna tillsammans.

Scholem Bolotowsky tillfogar:

Det är brukligt att efter morgonbönen på vardagar läsa ett utvalt ställe ur toran, den tidiga rabbinska litteraturen eller t.ex Maimonides 13 trosartiklar. Artiklen nr 12 lyder [SS 89]:

Det är min fasta tro, att Messias skall komma, och om han också dröjer, väntar jag var dag att han skall komma.

Judendomen, som är en nationell religion, är dock till sitt yttersta mål universalistisk. Det innebär att den messianska tiden, som för med sig fred och försoning, skall bli en lyckotid inte bara för det judiska folket, utan för alla folk. Det betyder också, att dessa andra nationer inte behöver omfatta den judiska tron för att bli delaktiga i den frälsning och

välsignelse som förbinds med den messianska tiden. Av andra religioners bekvännare fordrar judendomen enbart att de omfattar de s.k. noakiska principerna (bJoma 28b). Dessa är:

1. att avhålla sig från avgudadyrkan;
2. att avhålla sig från att häda Gud;
3. att avhålla sig från incest, homosexualitet och skörlevnad;
4. att inte mörda;
5. att inte stjäla;
6. att inte förtära kött från ett levande djur;
7. att underkasta sig ett samhällssystem där fullständig likställighet inför lagen råder.

Dessutom förutsätts naturligtvis, att det judiska folket erkänns som en organisk del av folkgemenskapen. Medeltidens store judiske diktare Jehuda Halevi (1075-1145) beskriver judarna som hjärtat i den världsomfattande folkorganismen. Om hjärtat är sjukt lider hela kroppen. Är något annat organ angripet, råkar också hjärtat i farozonen. För att såväl Israels som hela världens lycka skall uppnås finns det bara en väg: att erkänna att man behöver varandra och att man därför söker försoning och fred mellan nationer och konfessioner. Då – om människorna vill – fullbordas messianismen. Gud har alltid velat det.

L I T T E R A T U R

Texter:

- Bibeln.* Svenska Bibelsällskapets varsamma språkliga revision av 1917 års översättning. Stockholm 1982.
- Bibeln.* *Tillägg till Gamla testamentet.* De apokryfiska och deuterokanoniska skrifterna. SOU 1986:45. Stockholm 1986.
- The Complete Festival Prayers according to the Ritual of the German and Polish Jews.* With an English Translation by the Rev. D.A. Sola. 7 ed. London 1929.
- Fem bibelböcker. Gamla testamentet 1.* Nyöversättningar av 21 psaltarsalmer, Rut, 1 Samuelsboken, Predikaren, Amos. Stockholm 1979.
- Hagada shel Pesach.* Stockholm 1983.
- Hagada shel Pesah suomennoksineen.* Helsinki 1986.
- High Holiday Prayer Book. Rosh Hashanah – New Year's Day. Yom Kippur – The Day of Atonement.* Compiled and arranged by Rabbi Morris Silverman. Hartford 1966.
- Judiska texter i svensk översättning* av Nils Martola. Religionsvetenskapliga skrifter, nr 6. Åbo 1984.
- Nio bibelöcker. Gamla testamentet 2.* Andra Moseboken, Andra Samuelsboken, Ester, 7 psaltarsalmer, Klagovisorna, Daniel, Joel, Nahum, Salomos vishet översatta av bibelkommissionen. Örebro 1984.
- Siddur Avaudas Habaure. Bönbok för synagoga, hem och skola,* utgiven av Mosaiska församlingen i Malmö. Malmö 1950.
- Sidor S'fat Emet med svensk översättning.* Basel 1970.
- Tre Bibelböcker i översättning av bibelkommissionen.* Första Moseboken, Ordspråksboken, Jeremia. Stockholm 1991.

Ordböcker:

- Dahlman, G. *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*. 2. Aufl. Frankfurt 1922.
- Jastrow, M. *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. I-II. London, New York 1972.
- Koehler, L., Baumgartner, W. (ed) *Lexicon in Veteris Testamenti Libros...* Leiden 1958.

Övrig litteratur:

- Borowitz, E.B. *Choices in Modern Jewish Thought. A Partisan Guide*. New York 1983.
- Cohen, J.M. *Horizons of Jewish Prayer*. London 1986.
- Cohen, J.S. *Intermarriage and Conversion. A Halakhic Solution*. Hoboken, NJ, 1987.
- Donin, H.H. *To Be a Jew: A Guide to Jewish Observance in Contemporary Life*. New York 1972.
- Drower, E.S. Evergreen Eliah: Ritual Scenes from Jewish Life in the Middle East. J. Neusner, E.S. Frerichs (eds), *Approaches to Ancient Judaism IV Studies in The Ethnography and Literature of Judaism*, (BJS 192) Atlanta 1989, 3-63.
- Elliger, K. *Leviticus*. Handbuch zum Alten Testament. Erste Reihe, 4. Tübingen 1966.
- Fackenheim, E. *What is Judaism? An Interpretation for the Present Age*. New York 1987.
- Fromm, E. *The Forgotten Language*. New York 1951.
- Fromm, E. *You shall be as Gods. A radical interpretation of the Old Testament and its tradition*. London 1967.
- Gerleman, G. *Esther*. Biblischer Kommentar. Altes Testament. XXI. 2. Aufl. Neukirchen 1982.

- Gersh, H. *Så här går det det till. Judisk vardag och helg.* Stockholm 1986.
- Gillman, N. *Sacred Fragments. Recovering Theology for the Modern Jew.* Philadelphia, New York 1990.
- Goodman, P. *The Rosh Hashanah Anthology.* Philadelphia 1973.
- Greenberg, B. *How to Run a Traditional Jewish Household.* New York 1983.
- Greenberg, I. *The Jewish Way: Living the Holidays.* New York 1988.
- Haran, M. *Temple and Temple-Service in Ancient Israel. An Inquiry into the Character of Cult Phenomena and the Historical Setting of the Priestly School.* Oxford 1978.
- Heilman, S.C. *Synagogue Life. A Study in Symbolic Interaction.* Chicago and London 1976 (1973).
- Henrix, H. H. (Hrsg) *Jüdische Liturgie: Geschichte — Struktur — Wesen.* Freiburg, Basel, Wien 1979
- Herr, M.D. The Calendar, S. Safrai, M. Stern (ed) *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions.* Section 1, Vol 2, Assen/Amsterdam 1976, 834-864.
- Hertz, J.H. *The Authorised Daily Prayer Book.* Revised Edition. Hebrew Text, English Translation with Commentary and Notes. New York 1948.
- Heschel, A.J. *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man.* (1953) New York 1988.
- Hoffman, L.A. *The Canonization of the Synagogue Service.* Notre Dame, Ind. 1979.
- Illman, K.-J. (red) *Judiska perspektiv.* Religionsvetenskapliga skrifter, nr 19. Åbo 1989.
- Illman, K.-J. Juutalaisuuden käsitys kuolemanjälkeisyydestä. J.-E. Ruth, P. Heiskanen (toim.) *Kuolema elämän keskellä.* Helsinki 1985, 242-252.
- Jacobs, L. *A Jewish Theology.* London 1973.

- Kahan, S. Den judiska familjen i religiöst, historiskt och sociologiskt perspektiv i K-J Illman (red), *Judiska perspektiv*, Åbo 1989, 234-252.
- Katz, S.T. *Jewish Ideas and Concepts. The Building Blocks of the Jewish Intellectual Tradition*. Jerusalem 1977.
- Kraus, H-J. *Gottesdienst in Israel. Grundriss einer Geschichte des alttestamentlichen Gottesdienstes*. München 1962.
- Kronholm, T. Jesus och de kristna i rabbinisk tradition. Hidal, S. mfl. (red), *Judendom och kristendom under de första århundradena. Nordiskt patristikerprojekt 1982-1985*. I, Stavanger ... 1986, 284-303.
- Kronholm, T. *De tio orden*. Stockholm 1992.
- Larsson, G. "Judarna, Ers majestät", Jerusalem 1988.
- Larsson, G. *Uppbrottet. Bibelteologisk kommentar till Andra Moseboken*. Stockholm 1993.
- Maier, J., J. Schreiner (Hrsg) *Literatur und Religion des Frühjudentums. Eine Einführung*. Würzburg 1973.
- Martola, N. *Kommentar till påskhaggadan*. Religionsvetenskapliga skifter, nr 16. Åbo 1988.
- McCracken Flesher, P.V. Palestinian Synagogues before C.E.: A Review of the Evidence, i J. Neusner, E.S. Frerichs (ed), *Approaches to Ancient Judaism, IV*. Atlanta 1989, 67-81.
- Millgram, A. *Jewish Worship*. 2nd edition, New York 1975.
- Millgram, A. *Sabbath: the Day of Delight*. Philadelphia 1965.
- Neusner, J, E.S. Frerichs (ed), *Approaches to Ancient Judaism, IV. Studies in the Ethnography and Literature of Judaism*. Brown Judaic Studies 192. Atlanta 1989
- Neusner, J.(ed) *Take Judaism, for Example. Studies toward the Comparison of Religions*. Chicago, London 1983.
- Neusner, J. *Self-fulfilling Prophecy. Exile and Return in the History of Judaism*. Boston 1987.

- Neusner, J. *Understanding Seeking Faith. Essays in the Case of Judaism*, III (Brown Judaic Studies 153), Atlanta 1988.
- Neusner, J. *Fortress Introduction to American Judaism. What the Books Say, What the People Do*. Minneapolis 1994.
- Noth, M. Die Gesetze im Pentateuch. *Gesammelte Studien zum Alten Testament* (1940, nytryck Theologiske Bùcherei, 6), München 1957 125-141.
- Osten-Sacken, P.v.d. *Katechismus und Siddur. Aufbrüche mit Martin Luther und den Lehrern Israels*. Veröffentlichungen aus dem Institut Kirche und Judentum, Bd 15, Berlin / München 1984.
- Petuchowski, J.J. Das "Höre Israel". H. H. Henrix (Hrsg) *Jüdische Liturgie: Geschichte – Struktur – Wesen*. Freiburg, Basel, Wien 1979, 66-76.
- Petuchowski, J.J. Das "Achtzehngebet" i Henrix (hrsg), *Jüdische Liturgie*, 77-88.
- von Rad, G. *Theologie des Alten Testaments*. Bd I-II, München 1960-1961.
- Reif, S.C. *Judaism and Hebrew Prayer. New Perspectives on Jewish Liturgical History*. Cambridge 1993.
- Ringgren, H. *Israels religion*. Stockholm 1965.
- Riskin, Sh. *Women and Jewish Divorce. The Rebellious Wife, the Agunah and the Right of Women to initiate Divorce in Jewish Law. A Halakhic Solution*. Hoboken, NJ, 1989.
- Robinson, G. *The Origin and Development of the Old Testament Sabbath. A Comprehensive Exegetical Approach*. Frankfurt/M 1988.
- Sarna, N.M. *Exploring Exodus. The Heritage of Biblical Israel*. New York 1986.
- Schwartz, O., Skurnik, H., Weintraub, D. *Juutalaisuus. Uskonto ja perinne*. Helsinki 1989.

- Schäfer, P. *Geschichte der Juden in der Antike. Die Juden Palästinas von Alexander dem Grossen bis zur arabischen Eroberung.* Stuttgart 1983.
- Små helgedomar. Synagogan och dess funktion.* Utarbetad och sammanställd av medarbetare vid Jerusalem Centrum för Bibliska studier och forskning. Jerusalem 1989.
- Snaith, N.H. *Leviticus and Numbers.* The Century Bible. London 1967.
- Soetendorp, J. *Symbolik der jüdischen Religion. Sitte und Brauchtum im jüdischen Leben.* Tübingen 1963.
- Spier, E. *Der Sabbat.* Das Judentum, Bd 1. Berlin 1989.
- Strassfeld, M. *The Jewish Holidays: A Guide and Commentary.* New York 1985.
- Thompson, T.L. *The Origin Tradition of Ancient Israel. 1. The Literary Formation of Genesis and Exodus 1-23.* Sheffield 1989.
- Trepp, L. *The Complete Book of Jewish Observance. A Practical Manual for the Modern Jew.* New York 1980.
- Unterman, A. *Jews: Their Religious Beliefs and Practices.* Boston, London, Henley 1981.
- Urbach, E. *The Sages — Their Concepts and Beliefs.* Jerusalem 1975.
- Waskow, A.I. *Seasons of Our Joy. A Handbook of Jewish Festivals.* New York (1982) 1986.
- de Vaux, R. *Ancient Israel, It's Life and Institutions.* London 1961.
- Veijola, T. *Dekalogi. Raamatullisen etiikan perusteita.* Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja, 49. Helsinki 1988.
- Weinfeld, M. *Pentecost as Festival of the Giving of the Law. Immanuel 8, 1978, 7-31.*
- Wiesel, E., Friedländer, A.H. *The Six Days of Destruction. Meditations toward Hope.* New York, Mahvah, NJ, 1978.
- Wilhelm, K. *Judendomen. Livsväg och lära.* Stockholm 1956.

INDEX

- 'Adar 17, 19, 20, 173-176
Adertonbönen (se även 'Amida, Shemonæ 'æsre, Tefilla) 5, 26, 35, 41, 46, 47, 49, 61, 70
'Adon 'olam 28, 76
aftonbön (se även ma'ariv) 25, 59, 61, 62
'Ahava rabba 36, 69
'Alenu 51, 76, 149
'Amida (se även Adertonbönen, Shemonæ 'æsre, Tefilla) 46, 47, 49, 61, 70, 74, 100, 109, 122, 125, 134, 136, 145, 154-156, 168, 175, 176, 183, 184
arken (se även 'aron ha-qodæsh) 22, 23, 50, 71, 74, 130, 138, 149, 150, 154, 156-158, 183, 191
'aron ha-qodæsh (se även arken) 22, 23, 71
aronitiska välsignelsen 29, 49, 63, 199
ashkenasisk 60, 82, 108, 109, 167, 207
'Av 6, 17, 20, 26, 180-184, 186, 189, 216
'Avinu malkenu 49, 124, 128, 132, 136, 138
- bar mitsva 6, 50, 111, 157, 200-202, 212
bat mitsva 6, 111, 200, 201
benediktion (se även berakha, välsignelse) 21, 25, 29, 30, 32, 34-37, 47, 48, 60, 61, 64, 67-70, 75, 108, 136, 145, 167, 168, 177, 199
berakha (se ovan) 21, 28, 48-50, 59, 65
bima (se även läspulpet) 23, 50, 71, 157
Birkat chokma 42
Birkat ha-din 43
Birkat ha-ge'ula 42, 97
Birkat ha-havdala 87
Birkat ha-mazon 65, 98, 99
Birkat ha-minim 43, 46
Birkat ha-ner 87
Birkat refu'a 43
Birkat shanim 43
Birkat tora 37

Birkot ha-shachar 5, 29
bittra örter (se även maror) 80, 84, 88, 89, 96
bönbok (se även siddur) 22, 28, 30, 75, 121
bönekapslar (och böneremisor, se även tefillin) 27
bönemantel (se även tallit) 26, 40, 157

chag 79, 102, 117, 140, 141

eftermiddagsgudstjänst (se även mincha) 25, 76, 124, 131, 138, 184
'Elul 17, 20, 116, 120, 127, 128

farisé 9, 27, 47, 104-106, 164
fasta 14, 18, 20, 42, 48, 50, 81, 128, 130-132, 137, 139, 163, 173, 180-183, 185,
186, 188, 189, 205
frälsa 15, 16, 33, 40, 41, 64, 69, 84, 97, 101, 112, 113, 123, 142, 143, 145, 146,
149, 152, 154-156, 179, 185, 190, 192, 193, 211, 215, 217
förebedjare 26, 46, 47, 51, 125, 133, 154, 176
förintelsen (se även holocaust) 113, 180, 184-187, 189, 193, 214, 216
Försoningsdagen (se även Jom Kippur) 5, 14, 19, 20, 26, 43, 49, 50, 81, 84,
115, 117, 121, 129, 131, 134, 140, 154, 160, 183, 193

haftara (se även profettext) 73, 74, 83, 110, 112, 124, 129, 137, 149, 154, 157,
169, 174, 175, 184, 192, 201
hallel 81, 85, 96, 98, 99, 109, 123, 125, 147, 149, 150, 154, 164, 168, 192
Hanukka 6, 14, 20, 50, 81, 160, 163-171, 173, 176, 178, 180, 193, 209, 210
hasmoné 164, 168, 173
havdala 77, 87
holocaust (se även förintelsen) 6, 20, 113, 114, 139, 151, 152, 179, 180,
184-189, 193, 216
Hosha'na 149, 150, 154, 156
hörntofs (se även tsitsit) 26, 27, 38, 40

'Ijar 20, 186, 187, 191, 193

jemenitisk 109
Jerusalem 9, 17, 20-22, 33, 44, 46, 49, 50, 60, 61, 71, 80, 88, 97, 99, 100,

105, 106, 123, 128, 142, 144, 145, 149, 153, 161, 162, 164, 171,
182, 185, 186, 193, 204, 205, 211

Jizkor 112, 154, 212

Jom Ha-'Atsma'ut (Israels självständighetsdag) 6, 20, 180, 186-188, 190-193,
216

Jom Ha-Sho'a (holocaustdagen) 188, 191

Jom Ha-Zikkaron (minnesdagen för de stupade) 191

Jom Jerushalajim (Jerusalemdagen) 193

Jom Kipur (se även Försoningsdagen) 81, 115, 119-121, 125-129, 132-139, 144,
152, 153, 173, 188

Jotser 35, 48, 68, 69

kalender 8, 12, 13, 15-18, 20, 55, 103, 116, 163, 187, 213, 215

kantor 68, 71, 72, 109

Kislev 17, 19, 20, 160, 163, 165

kittel 84, 121, 150, 154

Kohen, kohanit 72, 156, 195, 198-200, 207, 211

Kol Nidre 131, 133, 134

kvällsgudstjänst 60, 62, 77, 90, 109, 111, 122, 124, 133, 145, 146, 154, 156,
177, 188, 189, 191, 192

Levi, levit 22, 72, 76, 103, 105-107, 118, 131, 141, 143, 156, 195, 198-200

ljusstake (se även menora) 165-167, 169, 170

läspulpet (se även bima) 50, 71, 72, 144, 149, 156

Lövhyddehögtiden (se även Sukkot) 6, 14, 20, 79, 81, 117, 140, 141, 143, 144,
149-151, 153, 154, 160, 163, 165, 209

Ma'ariv (se även kvällsgudstjänst) 77, 131, 134, 139, 192

mackabé 161-166, 169, 173

Marcheshvan 19, 20

maror (se även bittra örter) 84, 91, 96, 97

matsa, matsot (se även osyrade bröd) 79, 81, 84, 86-88, 91, 93, 96-98, 103

megilla 175-177, 189

menora (se även ljusstake) 165, 169, 188

Messias, messiansk 14, 28, 46, 48, 57, 58, 65, 69, 78, 98, 100, 107, 109,
112, 122, 125, 145, 149, 152, 153, 166, 174, 179, 183, 184, 192,
215, 217, 218

midrash 9, 33, 49, 69, 85, 89, 90, 92-95, 107,
 mikve 109, 132, 137, 139, 200
 mincha (se även eftermiddagsgudstjänst) 21, 25, 26, 76, 77, 125, 131, 132,
 136-138
 mitsva 6, 50, 111, 157, 200-202, 212
 morgongudstjänst (se även shacharit) 5, 24-26, 28, 29, 33-35, 42, 52, 58, 61,
 66-68, 74, 76, 109, 124, 131, 136, 137, 147, 149, 154, 157, 177,
 184, 191, 192, 209, 217
 musaf 74, 75, 100, 110, 149, 154, 155

Ne'ila 131, 138
 Nisan 17, 18, 20, 54, 80-83, 91, 116, 118, 187
 Nishmat kol-chaj 67, 68, 98, 99
 nymånad 17, 21, 50, 54, 81, 122, 160
 Nyår (se även Rosh-Ha-Shana) 5, 14, 18-20, 23, 24, 43, 48-50, 76, 78, 115-122,
 124-126, 128, 131, 134, 150, 160, 162, 193

offer 9, 21, 25, 32, 33, 44, 53, 59, 65, 66, 74, 75, 80, 81, 84, 100, 102, 103,
 105, 106, 117, 129, 130, 132, 140, 141, 143, 153, 154, 161-163,
 165, 167, 169, 175, 198, 212
 'omær 20, 100, 105, 106, 108, 109
 omvända sig, omvändelse 42-44, 48, 51, 115, 119, 120, 125, 128, 129, 135
 osyrat bröd (se även matsot) 80, 82, 89, 96, 103

Palestina, palestin(ensi)sk 14, 20, 22, 25, 46, 48, 72, 124, 160, 161, 195, 217
 Pæsach (se även påsk) 79
 pijjut, pijjutim 69, 136
 predikan 74, 129, 177
 procession 50, 111, 143, 144, 149, 150, 156
 profettext (se även haftara) 73, 137, 149, 183, 201
 präst 9, 21, 22, 27, 30, 55, 56, 72, 74, 84, 103, 105-107, 130, 135-137, 143,
 161, 162, 164, 167, 168, 195, 198
 psalm 21, 25, 26, 34, 36, 52, 59, 60, 66-68, 71, 76, 81, 85, 96, 98, 99, 111,
 116, 147, 154, 168, 191, 192
 Purim 6, 20, 50, 150, 160, 171-176, 178-180, 186, 193, 209, 210
 Påsk (se även pæsach) 5, 14, 17, 18, 20, 23, 24, 41, 43, 76, 78-84, 87-89, 91,

93, 96-103, 10506, 10119, 140, 141, 150, 151, 154, 155, 160, 172,
175, 179, 187, 192, 193, 205, 209, 212, 214, 215

qaddish 33, 35, 50-52, 60, 68, 73, 76, 139, 154, 176, 183, 191, 210-213

qiddush 63, 64, 76, 77, 84, 87, 109, 124, 145, 146, 154, 197, 204

qiddush ha-shem 11, 48, 112

rabbin, överrabbin 25, 74, 82, 90, 108, 125, 132, 177, 182, 185, 186, 191, 192,
196, 200, 207, 217

Rosh Ha-Shana (se även nyår) 17, 24, 115, 117-121, 124, 128, 129

sabbat (se även shabbat) 5, 12-15, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 47, 50, 53-66, 69, 70,
73-78, 83, 87, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 109-111, 116-118, 128,
129, 131, 132, 136, 137, 141, 149, 150, 151, 155, 158, 160, 161,
169, 174, 175, 179, 183, 184, 187, 192, 195, 196, 201, 205, 209,
210, 214

sadducé 47, 104, 164

sedær 5, 83, 86-88, 90, 92, 96, 98-101

sefardisk 82, 107, 109, 110, 133, 168, 209

selichot 42, 116, 128, 132, 135, 136

Shabbat (se även sabbat) 55, 58, 59, 62, 75, 77, 83, 116, 129, 132, 158, 174,
183

Shacharit (se även morgongudstjänst) 25, 131, 136

Shavu'ot 102, 104, 106, 109-111

Shema' 5, 25, 26, 31, 32, 34-38, 40, 41, 47, 48, 60, 61, 68-70, 75, 90, 109,
122, 131, 136

Shemini 'Atsæræt 6, 14, 20, 140, 141, 149, 150, 153, 156, 163

Shemonæ 'æsre (se även Adertonbönen, 'Amida, Tefilla) 5, 41

Shevat 18, 20, 118

shofar 43, 116, 120, 121, 125, 143

siddur (se även bönbok) 25, 36, 188

Simchat Tora 6, 20, 140, 156, 158, 159

Sion, sionism 45, 49, 50, 60, 65, 71, 99, 105, 123, 138, 166, 182, 184, 186,
190, 191, 193, 204, 211, 217

Sivan 20, 102, 104, 105

Sukkot (se även Lövhyddehögtiden) 117, 140, 141, 144, 149, 152, 153, 162

symbol, symbolik 10, 16, 27, 33, 59, 64, 65, 81, 84, 87, 91, 97, 107, 111, 121,
 124, 125, 132, 138, 139, 146, 147, 151-153, 156, 164, 165, 188,
 192, 197, 203-205, 210, 214
 synagoga 5, 9, 13, 21-23, 25, 26, 29, 31, 34, 48, 52, 53, 58, 59, 62-64, 66,
 73, 78, 81, 107, 109, 121, 124, 131, 136-138, 144, 147, 148, 156,
 158, 159, 175, 193, 195, 197, 210, 216
 syrat bröd (chamets) 81, 82, 103

 tallit (se även bönemantel) 26, 27, 50, 184, 208
 Tammus 20, 180
 Tefilla (se även Adertonbönen, 'Amida, Shemonæ 'æsre) 44, 46
 tefillin (se även bönekapslar) 27, 39, 40, 184
 tempel 5, 9, 17, 21, 22, 25, 27, 33, 34, 38, 44, 49, 56, 65, 66, 70, 74-76, 80,
 81, 84, 89, 92, 95-97, 100, 103, 105-108, 110, 113, 118, 124, 128,
 130, 131, 135-138, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 153-155, 161-165,
 169, 171, 172, 174, 180-185, 193, 198, 215
 Tevet 20, 180, 182, 186
 Tish'a B'Av (den 9 'Av) 14
 Tishri 20, 54, 115-119, 128, 132, 140, 156, 160, 180
 Tora 5, 6, 10-13, 16, 20-23, 25-27, 29-31, 33, 36, 37, 39, 40, 46, 50, 52, 53, 56,
 58, 61, 62, 64, 65, 69-75, 77, 78, 89-92, 95, 99-102, 104, 105,
 107-113, 115, 117, 118, 121, 124, 125, 137, 140, 143, 149, 150,
 152, 154-161, 168, 169, 174, 176, 177, 179, 183, 184, 186, 192,
 194, 195, 197, 198, 200-202, 207, 213, 217
 tsitsit (hörntofsar) 26, 27, 39, 40

 vallfart 50, 76, 79, 124, 140, 142, 143, 160, 192
 Veckofesten (se även Sukkot) 5, 14, 20, 79, 100, 102-108, 111, 112, 150, 160,
 212
 Vidui 132, 135
 välsignelse (se även benediktion, berakha) 17, 21, 26-30, 37, 39, 42, 43, 45,
 47-50, 59, 61, 63, 76, 77, 87, 90, 97, 99, 109, 121, 145, 146, 150,
 154, 155, 157, 176, 195, 199, 200, 204, 205, 209

RELIGIONSVETENSKAPLIGA SKRIFTER:

1. NILS G. HOLM: *Heliga texter*. Instuderingsuppgifter vid läsning av heliga skrifter. Åbo 1983.
2. OWE WIKSTRÖM: *Mytens psykologiska funktion*. Ett tema i brevväxlingen mellan S. Freud och C.C. Jung åren 1906-1912. Åbo 1983.
3. GUNNAR GRÖNBLOM: *Dimensions of religiosity*. The operationalization and measurement of religiosity with special regard to the problem of dimensionality. Åbo 1984.
4. OWE WIKSTRÖM: *Hypnos, symboldrama och religion*. Religionspsykologiska studier kring "spontan religiositet", besatthet-exorcism och "inre helande". Åbo 1984.
5. NILS G. HOLM (Red.): *Pingströrelsen och den karismatiska väckelsen*. Rapporter från ett seminarium i Åbo 1983. Åbo 1984.
6. NILS MARTOLA: *Judiska texter I*. Judiska texter i svensk översättning. Åbo 1984.
7. NILS G. HOLM - TUOMO LAHTINEN: *Jordbegravning eller kremering?* En studie av gravskicket i Finland. Åbo 1985.
8. NILS G. HOLM - TUOMO LAHTINEN: *Arkkuhautaus vai tuhkahautaus?* Tutkimus hautaustavoista Suomessa. Åbo 1985.
9. RENÉ GOTHÓNI: *Pātimokkha i strukturanalytisk belysning*. En religionshistorisk studie av de buddhistiska klosterreglerna i Suttavibhanga. Åbo 1985.
10. ULLA-LENA LUNDBERG: *Franciskus i Kökar*. Det lilla samhället möter den stora traditionen. Åbo 1985.
11. JOHN KRAFT: *The Goddess in the Labyrinth*. Åbo 1985.
12. PERTTI JÄRVINEN: *Droger och mystik*. En analys av drogforskning som behandlar förhållandet mellan "mystiska" upplevelser och drogupplevelser. Åbo 1985.
13. NILS G. HOLM: *Religionspsykologins grunder*. Åbo 1985, reviderad upplaga 1988, reviderad upplaga 1993.

14. KARL-JOHAN ILLMAN - TAPANI HARVIAINEN: *Judisk historia*. Åbo 1986, korrigerad upplaga 1987, utökad upplaga 1988, omarbetad och utökad upplaga 1992, korrigerad och utökad upplaga 1993.
15. NILS G. HOLM: *Scandinavian Psychology of Religion*. Åbo 1987.
16. NILS MARTOLA: *Kommentar till Påskhaggadan*. Åbo 1988.
17. TUOMO LAHTINEN: *Kremering i Finland*. Idéhistoria och utveckling. Åbo 1989.
18. TUOMO LAHTINEN: *Polttohautaus Suomessa*. Aatehistoria ja kehitys. Åbo 1989.
19. KARL-JOHAN ILLMAN (Red.): *Judiska perspektiv*. Åbo 1989.
20. NILS G. HOLM (Ed.): *Encounter with India*. Studies in Neohinduism. Åbo 1990.
21. NILS G. HOLM (Red.): *Islam i forskningens ljus*. Åbo 1991.
22. N. O. BREIVIK: *Religiøs reinteretasjon i det sentrale Afrika*. Tradisjonell religiøsitet i nyere stedefgen teologi, undersøkt med eksempler fra Vestre Uganda, Zaire og Syd-Kamerun. Åbo 1991.
23. NILS G. HOLM (Red.): *Politik och religion*. Vägar till befrielse eller till våldsutövning. Åbo 1992.
24. KARL-JOHAN ILLMAN: *Judendomen i ljuset av dess högtider*. Åbo 1992, bearbetad och korrigerad upplaga 1994.
25. NILS G. HOLM: *Religionshistoria*. En introduktion med textläsning. Åbo 1993.
26. NILS G. HOLM (Ed.): *Teaching islam in Finland*. Åbo 1993.

Religionsvetenskapliga skrifter utges av Åbo Akademi, Religionshistoria, Biskopsgatan 10 B, 20500 Åbo, Finland. Red. Nils G. Holm. Tel. +358-21-654838, fax +358-21-654902.

KARL-JOHAN ILLMAN är professor i gammaltestamentlig exegetik med judaistik vid Åbo Akademi. Han disputerade 1975 med en avhandling över Martin Bubers bibeltolkning. Han har senare skrivit om bl.a. bibliska psalmer, judisk historia och moderna judiska författare.

ISBN 978-952-12-4174-1 (online)

ISSN 0780-1270

ISBN 951-650-412-4

Åbo Akademis tryckeri

Åbo 1994